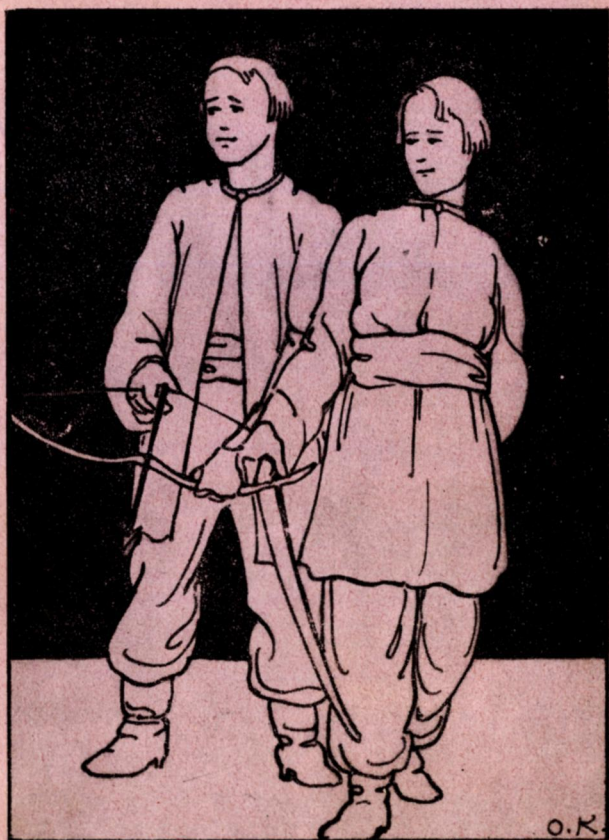

ЛННБ України ім.В.Стефаника

01169391 (U)

2012

ПОВРАТНМН

ІСТОРІЧНА ПОВІСТЬ
АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКОГО

ПОБРАТИМИ.

70
АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ

САГАЙДАЧНИЙ

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ У ТРЬОХ ЧАСТЯХ

ПЕРША ЧАСТИНА:

ПОБРАТИМИ

У ЛЬВОВІ 1918. — ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО:
„УКРАЇНСЬКА КНИЖКА“. — З ДРУКАРНІ НАУКО-
ВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА.

В. 3812/1

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ

ПОБРАТИМИ

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ

У ЛЬВОВІ 1918. — ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО:
„УКРАЇНСЬКА КНИЖКА“. — З ДРУКАРНІ НАУКО-
ВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА.

2р 30к.

Збірка М. С. ВОЗНЯКА

Львівська бібліотека
АН УРСР
№ И 36 694

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ.

ПРИСВЯЧУЮ НЕЗАБУТІЙ ПАМ'ЯТИ
МОГО НАЙКРАЩОГО ТОВАРИША І ДРУГА
Д-РА ЄВГЕНА ОЛЕСНИЦЬКОГО

Автор.

ПЕРЕДМОВА.

В 1908 р. поставлено мене кандидатом на соймового посла в Самбірщині. Я знав, що в Самбірщині багато малоземельної шляхти. Знав я, що при виборах може вона рішити мій вибір. Щоби собі шляхту зеднати, я ладив для них популярний виклад, у якому я хотів виказати, як то у давнину саме та малоземельна шляхта твердо стояла за свою віру і народність. Розглядаючись у приступних мені матеріялах, я мусів натрафити на імя Петра Конашевича Сагайдачного. В Самбірщині, хоч ніде нема шляхтича з придомком »Конашевич«, живе традиція, що сей великий гетьман походив із близького Самборови села Кульчиць. Ще до нині показують старі Кульчичани те місце в присілку »Королівка«, де мала стояти хата Конашевичів. У тім присілку живе ще рід Кінашів. В старовину вони могли звати ся Конашами, або Кунашами. В історії проф. Грушевського в одному місці після цитованого жерела, той великий гетьман зветь ся »Кунашевичом«. Від чого пішло назвище Конаш і Кунаш, чи від коня, чи від куни — не беру ся розбірати.

»Думка думку родить«. Замість задуманого викладу для шляхти (з котрого нічого не вийшло), я ведений синівським пієтизмом для того славного мойого земляка, задумав спопуляризувати житте і діяльність сього славного сина України.

Бо кромі пісні про Сагайдачного, »що проміняв жінку за тютюн та люльку«, ширший загал про Конашевича мало знає.

З тою роботою возив ся я довгий час, бо при мойй щоденній фаховій праці на хліб насушний, я не мав спромоги зайняти ся сим ділом інтензивно. Загадав я зразу урвати повість на тому місці, як Сагайдачного вибрано перший раз гетьманом. Тому дав я зразу заголовок »До слави«.

Я упросив Ви. пана професора Михайла Грушевського прочитати рукопись. За його неоцінені для мене уваги і пораду складаю йому на цьому місці мою сердечну велику подяку. Він справив мені історичні помилки, і порадив зробити із цього матеріялу трильоію, в якій мала би помістити ся ціла житєпись гетьмана.

І вже коли я зладив повість у третій перерібі до друку, заскочила мене війна. Підчас інвазії я не робив нічого. Я хотів бути на усі боки льояльним супроти царської влади. Та мимо того нападєть мене не минула. Із наклепу наших домородних «русских» зробила у мене охрана трус і забрала між інчими також рукопись «До слави». Її в охрані знищили.

Я знаю, що російські історики не любили Сагайдачного, і не могли йому вибачити походу на Москву Полякам на підмогу. Тепер неісторики пометили ся на ньому і мою рукопись знищили.

Та нема того злого, щоб на добре не вийшло. Заохочений професором Антоном Крушельницьким, що підняв ся повість видати вже в трильоїї, — я взяв ся опять до праці, і отсе пускаю у світ першу частину «Побратими». Вона кінчить ся на тій хвилі, як Конашевич прийшов перший раз на Запорожську Січ.

Пишучи се, я руководив ся думкою, що у нас крайна пора заповнити прірву у нашій літературі історичними оповіданнями. Вони так дуже потрібні хоч би для оживлення нашої традиції. Я не розумію, чому наші письменники, далеко талановіщі від мене, не забігають на се вдячне поле.

Чи мені повелось вивязати ся з того завдання, чи буде з моєї праці хосен для української літератури, для українського народа у тій великій переломовій хвилі нашого політичного відродження — хай осудять ласкаві читачі.

Я зробив по моїм силам, як міг найліпше.

В Самборі в місяці грудні 1917.

Д-р Андрій Чайковський.

На кануні св. Апостолів Петра і Павла 1590 р. замітний був із самого ранка на перемиськім шляху в Новім Самборі довкруги церкви св. Апостола Филипа незвичайний рух.

Ся церква стояла край високого берега серед хат, де жили православні. Тоді, на підставі королівського розпорядку, не вільно було в середині городських мурів ставити православних церков. Сього дня зіздили ся православні з усіх сторін і уставляли ся на площі недалеко церкви. Ціла площа заставлена возами різного рода. Вози з плетеними полукішками, з полукішками із липової кори, або дощенок, з кованими, або босими колесами. Вози запряжені кіньми або волами. Поміж ними роїлось від людей у різних одягах. Одні поприїздили з жінками на возах, другі на конях, або поприходили пішки. Народу і не злічиш, в полотняних свитах та у синіх шляхоцьких капотах, в чоботях або постолах. Жінки повбирані святочно, аж мерещіло в очех від різних кольорів — начеб того макового цвіту натикав.

Найбільше було шляхоцьких капот: Ціла самбірська земля від ріки Верещиці, Дністра і Стрия аж до карпацьких гір мала тут своїх заступників. Народ стояв купками і гуторив усюди на одну тему: сього дня мав приїхати до Нового Самбора перемиський владика Стецько Брилинський із спаського монастиря, де він у той час, не почував

ючи себе безпечним на владичому престолі в Перемишлі, перебрав ся жити.

Владика заповів свій приїзд на се велике свято, щоби відвідати свою паству та підтримати у людей православного духа.

В самбірщині, що належала до королівщини, було найбільше малоземельної української шляхти, а вони, мимо переслідувань православної церкви, найзавзятіше її держали ся, не дали себе нічим відстрашити.

Не було закутини на цілій Україні, де би жило стільки тої шляхти, що тут. Шляхта жила в збитих одноцілих громадах, почувала в собі силу, держачись разом, була мимо свого вбожества бадьорна і вона одна була сильною опорою благочестя. Цілі села: Чайковичі, Білина велика, Лука, Ортиничі, Гординя, Кульчиці, Городище, Сілець, Бережниця, Бачина, Топільниця, Явора, Комарники, Ільник, а далі в стрийщині: Крушельниця, Корчин — були густо заселені шляхтою, що ви водила свої шляхоцькі клейноди ще від князя Льва, дорожила ними і хоч як намагав ся польський уряд взяти їх у підданство, стояла твердо за свої вольности і за православну церкву.

Як йно розійшла ся вістка, що приїде їх владика, такий самий шляхтич, як і вони, Стецько Брилинський, то по цілій околиці мов запалив: з усіх сторін напливала шляхоцька братія.

На площі було дуже глітно. Говорено про переслідування православної церкви, про відступство великої шляхти. Міркували про те, чому владика не жиє в Перемишлі. Тут і там давали ся чути голоси погрози. Один бадьорний шляхтич у синій капоті з шаблюкою при боці на ремінці, вигукував завзято і піддавав думку, щоби шляхта силою ввела владика на його перемиський престіл і держала гонорову сторожу біля його особи, коли би латинство захотіло йому яке лихо заподіяти.

— Силою постоїмо, панове браття, за нашим

правом — і тих собачих синів на шаблях рознесемо.

Заповідала ся пречудна літня днина. Сонце вже високо підняло ся та стало добре припікати.

О. Атанас, монах із спаського монастира, що був при церкві св. Филипа парохом, а zarazом в одній особі завідував церковною шкілкою, від самого ранка був на ногах і всюди робив порядок.

Усі сподівали ся приїзду владики зрана, тепер стали нетерпеливити ся, чому його досі нема. Дехто завважав, чи не приключила ся дорогому гостеви яка пригода по дорозі.

— Якаж тут може бути пригода? Владика супроводжують Бережницькі та Бачинські. Шляхта певна, не допустять.

— То добра шляхта і певні люди, то правда, — говорив пан Сілецький Яким, — але не завадило би, якби ми так, зібравшись у гурток, виїхали на конях на зустріч — було би то і гарно і почесно і владиці булоб се мило, що ми його шануємо.

— Й не гаючись треба так зробити, — обізвав ся старий Грицько Жмайло, або Цьмайло з Кульчиць. — Ану, панове браття, на коні тай з Богом. Я їду з вами.

— Добре так, — гукали скрізь, — веди нас ти, пане Грицьку.

Шляхта стала розходити ся до коний. Дехто мав верхового коня на поготівлі, инчі випрягали з возів, а дехто позичав коня у сусіда.

Грицько Жмайло Кульчицький був собою замітний чоловігга. Середнього росту, кремезний і плечистий дідуган, з білим, як молоко, волоссем, з довгими сивими вусами. Одягнений був у капоту з синього сукна, гусго позаду збирану, в сивій смушквій шапці із синім дном. Був оперезаний цвітистим поясом, до якого припнята була здоровенна крива шабляка.

Найстарші люди говорили, що йому минуло вже сто років. Лице у його було румяне і здорове. Не вадило йому, що мав дві борозди на

лиці і чолі від шаблі. На світ дивився веселосивими очима.

Тимчасом шляхта гуртувалась на вільній площі.

Внук Грицька привів йому кремеznego коня. Старий вискочив справно на сідло, поправився, оглянув гурток, виїхав наперед гурту і командовав:

— Чвірками! — Відтак оглянувся на церкву, здіймив шапку і перехрестився тричі.

— Во ім'я Господнє! вперед!

Усі зробили те саме, впорядкувалися і рушили за Грицьком. Як минули вже хати перемиського передмістя, вони розділилися по обоа боки дороги і їхали незаметно поміж придорожніх верби.

Старий Грицько виняв з кишені люльку, набив тютюн і викресав огню. Він був вдоволений, веселий і усміхався під вусом, не говорячи ні слова.

Проїхали так, гуторячи між собою, з годину, аж покмітили з другої сторони ватагу людей, що проти них їхала.

— Се певно владика! — заговорили всі майже в один голос.

Так воно і було. Серединою дороги їхала коляска. Видно було золотий хрест владичий, від якого відбивалися яркі промінні сонця.

— Ну-те панове браття, ушикуймося на дорозі, як слід, і так підїдьмо достойно і з повагою, — говорив один зі шляхти.

— Тихо там! — гукнув Грицько до своїх, — критися, і шаблю на поготові.

Зараз усі завважали, що під лозами над Дністром коїть ся щось незвичайне. Щораз більше людей виїздило з лозів і ставали рядком. Почот владичий зближався що раз. Здається, що ніхто з них не міг бачити, що над Дністром діяло ся.

Навпаки Грицько бачив і одних і других. Його ватага, їдучи, крилась між вербами і ніхтоані з дороги, ані від лозів не міг її завважити.

Ті, що супроводжали владика, вважали себе безпечними. Весело гуторили, а для увеселення владики заводили герці, перебігали ся, підкидали в гору шапки і відтак їх ловили в повітрі. І з того вийшло замішанне в цілому гурті, аж наблизили ся до того місця, де стояла підозріла громада під верболозами.

В ту хвилю громада заревла пекольними голосами: ала-гу! і мов яструби кинули ся з шаблями, списами і ломаками на владичу дружину. Набїг був несподіваний. Шляхта, що супроводжала владика, не встигла впорядкувати ся до оборони, як на них напали з усіх боків і стали бити.

Тепер Грицько виїхав на серед дороги і, добуваючи шаблі, гукнув:

— То не жарти, пани браття! На дорогу! Шаблі в руки і скоком! В ім'я боже!

Старий наче відмолоднів. Стиснув коня і почвалував передом, а шляхта лавою за ним.

Прискакали в саму пору.

Багато Бережницьких та Бачинських лежало на землі побитих та покрівавлених. Їх коні, позадиравши хвости, налякані розбігали ся на всі сторони. Якийсь замараний голодранець простягнув руку до сивої владичої голови, як у тій хвилі прискочив Грицько і одним ударом відрубав йому руку. Кров жбухнула на владичу одежу. Жмайлова дружина рубала завзято, куди попало. Отямились і Бережницькі та Бачинські і собі стали відбивати ся. Боротьба тривала коротко. Напасники, бачучи перемогу, стали втікати в лози. За ними пустили ся наздогін, ловили та вязали мотузками.

Грицько став перепитувати бранців, хто вони, і хто їх на таке злочинство підбив. Вони признали ся, що їх згуртував якийсь ксьондз із Самбора, обіцяв заплатити по золотому і дати коня, а вся добича буде їх.

Була тут всіляка збиранина: були татари, волюхи і голота самбірська.

Грицько видав короткий засуд: усіх на гиляку! Він вказав на якогось кремезного татарина і приказав: повішай усіх, а тебе пустять на чотири вітри.

— Ти, Прокопе, тут останеш, — каже до свого внука. — Останеш тут з кількома шляхтичами і допильнуєш, щоби так було зроблено, як я присудив — я! Грицько Жмайло Кульчицький.

Татарин зараз засукав рукави і брав ся по одному вішати на вербі.

Грицько скомандував:

— Рушай у город!

— Пане Грицьку! — гукала шляхта, — владика вас кличе до себе.

Грицько зміркував, що ізза горяча не привитавсь із владикою і стало йому ніяково. Зблизив ся до владичої коляски, як винуватець, зліз із коня, зняв шапку і взяв владику за руку, щоби поцілувати.

— Не слід тобі, пане брате, цілувати мене в руку, ти мій спаситель, а і віком від мене старший. — Владика поцілував його в голову і обняв рукою за шию.

— Либонь, що старший, та всеж ваша милість великий достойник нашої церкви, а я вірний син тої церкви.

— Спасибі тобі, брате, з цілого серця, спасибі і вам усім, мої діти, що виручили з нещастя. Сідай, пане Грицьку, біля мене. Маєш до того повне право. Скільки тобі літ?

— Пішло вже на сотний другий, ваша милість, — говорив весело Грицько, сідаючи до коляски. Може був би на те не зважив ся, та владика таки на силу його втягнув.

— Благословення Господнє на тебе і твій цілий рід, — говорив владика, благословляючи його хрестом, — велика у тебе сім'я?

— Славити Господа Небесного і злічити не можна. Я вже і правнуками величаю ся.

— Сини мої любі, — говорив владика, звертаючись до шляхти, що густо обступила коляску, — ви одинока підпора нашої благочестивої віри і церкви!

Він устав у колясці і благословив довкруги хрестом.

Грицькови було пильно приїхати в город, де всі нетерпеливо вижидали, тож сказав:

— Преосвященний Отче — нам пора. Народ мног вижидає вашу милість, як спасителя.

Владика призволив і Грицько дав знак, щоби рушали.

— Пане брате, — каже владика, — ти дуже жорстоко поступив із тими людьми.

— На те вони заслужили, таке воєнне право.

— Не по християнськи...

— Вони теж не по християнськи поступали собі.

— А на мою просьбу, тиб не помилував їх? Заберіть собі їх добичу воєнну, тай годі...

— Просьба вашої милости для мене приказ. — Грицько встав і велів візникови станути — відтак каже до одного із шляхти:

— Скоч до Прокопа зараз, скажи, що на приказ їх милости я їм усім дарую життя, але по 25 київ мусять дістати, тай годі! А на добичу воєнну я не числю, ваша милости, — каже, звертаючись до владики, — стільки тої добичі, що кіт наплакав, то голота...

Поїхали далі.

— Бог тебе напутив, мій брате, що ти в саму пору прибув на поміч.

— Воно нічого без божої помочі і божого напучення не робить ся, — каже Грицько, знімаючи шапку і хрестячись побожно, — але я заздальгідь розвідав, що коїть ся. Нині вранці їхав я з моїми Кульчичанами у город повитати вашу милість... Уже під самим городом, зараз біля замку, дивлюсь, а там за валами шикують ся якісь люди на конях. Вони мене не бачили, як я обережно

до них наблизив ся. Було мені се підозріле — сам не знаю, чому. Така збиранина, голодранці. Відтак побачили мене, тай нічого — не зачіпають, навіть не звертали на мене уваги, а далі всі шнурком потягли на сей бік по Дністрови. — Мене наче промінь божий освітив: еге, гадаю, звідтам надіде владика — хибаж вони на його повитання їдуть?... Догадав ся я чогось недоброго і лише на вус собі намотав... Та, видко, дух святий не лише мене освітив, бо ось я йно готовивсь скликати шляхту, як один випередив мене, висказуючи побоювання що до безпеки вашої милости... і всьо в пору, в божий час склало ся.

— Ти, пане брате, бувалий чоловік...

— Бував по божому світу, з козаками волочив ся, два сини там поклали голови — ми татарву шарпали — а я таки на старости літ вернув у рідне село, свої кости тут зложити, коли мене Господь покличе...

— Дуже я тобі вдячний, що ти помилував тих людей, стільки було би душегубства задля моєї особи. Не подумав ти, щоб їх краще під суд віддати... в Самборіж обов'язує магдебурське право...

— Під суд? під право? Ваша милости! Судили би їх ті, що їх післали і певноб випустили, а так бодай будуть мати памятку, наша шляхта має тверду руку. Не зараз їм захочеть ся гільтайства і сваволі...

Як наблизилась до города, Грицько зліз із коляски, сів на свого коня і поїхав передом. Він гукав по дорозі:

— Народе православний, завертайте на місце! Порядок! Ви за мною шляхта, ставайте недалеко городського валу та пильно назирайте на голоту, яка на валах зібралась — а то може опять напасти на нас і наробити нам бешкету. Він показав на городські вали, де справді аж роїло ся від усякої збиранини, що тут згуртувала ся.

Владича коляска могла лише поволи прої-

хати серед безчисленної товпи на перемиськім шляху. Люди витали свого владика, вигукуючи, а він золотим владичим хрестом благословив народ.

У церкві вдарили у всі дзвони. О. Атанас йшов на зустріч владиці з хоругвами.

Владика, вже сивий старець з довгою бородою, зліз із коляски, надяг владичі ризи і так вільною ногою цілий почот завернув до церкви.

Перед церквою стояли школярі церковної школи під проводом своїх вчителів. Ся школа містила ся біля церкви. Ходили до неї не лише діти тутешніх православних, але також дооколишньої шляхти з поблизьких сіл.

Вступивши в церкву, владика відправив молебень, а відтак, звертаючись до людей, подякував братам-шляхті, що не допустили зневажити благочестивої віри її ворогам, не дали знущати ся над його сивою головою, та просив їх, щоби завсіди, коли сього зайде потреба, постояли за православну церкву.

— Ви, брати шляхта, остали тут одинокою опорою батьківської віри, ви одинока її защита. Наша прадідна віра переживає тепер тяжкі часи. Рим напосів ся її знищити. Наші вельможі цурають ся її і переходять на латинство, бо у тім бачать свою користь. Не велика нам користь із такої пастви, що з легким серцем покидають свою віру та всеж таки — ніде правди діти — одна підпора за другою паде, а цілий тягар оборони спадає на ваші плечі. Кажу, на ваші, шляхоцькі плечі, бо друга половина її визнавців — хлопство — не має своєї волі і нічого нам допомогти не може. Не даймо ворогови благочестя торжествувати! Чи обіцяєте мені, мої дорогі діти, що не покинете нашої бідної матери, що останете її вірними до послідньої хвилі життя, що видержите в благочестю?

— Не обіцяємо, а присягнемо усі на те, — гукнув старий Грицько, що стояв між першими.

— Присягаємо всі, — гукнув народ — і шляхта стала витягати в гору свої шаблі.

Владика сказав: амінь — і благословив народ хрестом. В його очех блистїли сльози. — Відтак каже:

— Народе православний! в особі сього старця обнімаю вас усіх, а за вашу готовість і твердість благословлю вас отсим хрестом — його посвятив єрусалимський патріярх на гробі Спасителя, благословлю вас, вашу сімю, ваші хати і поля...

Владика виняв малесенький хрест, поцілував його з пошаною і благословив народ.

— Амінь! — гукнули всі. Народ став плакати та обнімати друг друга. Усі почували себе тут рівними, дітьми одної церкви.

Стали виходити. Народ висипав ся на майдан, мов пчола з улїя під рїчку. Владика повели під руки два найстарші люди к школі.

В школі привитав його о. Атанас відповідною промовою, а школярї відспівали кант, скомпонований на те свято одним учителем.

Владика засїв на почетнім місці і зараз розпочав ся екзамен. Особливо звернув на себе увагу старший уже хлопчина. Він відповідав дуже гарно, хоч голос у його дряв із зворушення.

— Як тебе звуть, люба дитино? — питає владика.

— Марко Жмайло Кульчицький.

— Се мій правнук, — каже старий Грицько, ясніючи з радости.

— Благословення Господнє! Його би, пане Грицьку, послати до вищої школи на науку — нам треба людей вчених.

— Раяли мені се панове вчителі і я про те думав, раяли до котрого лїцея Єзуїтів, та я не можу сього зробити, бою ся, щоби з його не вийшов перевертень, на ганьбу нашого роду.

— Чогож до Єзуїтів? Хибаж у нас нема православних шкіл? От, школа брацтва ставро-

п'янського... або школа князя Острожського в Острозі... Не всі ще вельможі нас покинули.

— Чував я про се, та не під силу мені.

— Не журись, славний прадіде. Мое письмо до князя їх милости вистарчить, що його возьмуть не йно до школи, але і до бурси. Ти лише одежину приладь — і вишли.

Старий Грицько страх як зрадів. Він давно мрів про те, щоби хтось з його численної родини вийшов у світ між людей, став вченим чоловіком... славним. Старий дивив ся в Марка, як в образок.

● Та розмова вела ся зтиха, а підчас того йшов екзамен далі.

Владика прикликав до себе Марка і погладив його по головці.

— Маєш, дитино, охоту до науки, то твій прадід пішле тебе до школи вищої, геть далеко звідсіля — поїдеш?

Марко мняв шапчину в руці, спустив очі в низ і каже:

— Поїхав би, якби поїхав зі мною Петро.

— Хто се Петро? — питає владика.

— Я! — встає такий самий хлопець у шляхоцькій одежині, — Петро Конашевич.

— Ходи сюди, дитинко.

Петро підійшов до владики, а той став його сам випитувати. Відповіді були на причуд гарні.

— Чий ти, синку?

Грицько відповів за його:

— Се сирота. Батько поляг, як ми відбивали ся від Татар у Кульчицях, маму вбили теж. Трилітнього сироту узяв по присуду громади мій унук Степан Жмайло, батько отсього Марка. Хлопчиська так полюбили ся, що один без другого жити не може. Як я казав Марка віддати в школу, так ані дай Боже без Петра. Я їх обох віддав. Разом вчить ся, та мій рід любить його, як свою дитину.

— Де любов, там і благословення боже, —

каже владика, — добре дітоньки! Я подбаю, що вас обох приймуть... підійдїть сюди ближче.

Хлопці приступили до владичої руки. Оба були однакового росту. Владика придивляв ся пильно Петрови, дивив ся в його розумні очі та гладив по голові.

— Слухайте діти! підете в світ, при пильности вийдете на великих людей. Не забувайте ж ніколи, звідкіля ви вийшли. Останьте до смерти вірними синами православної церкви, не забувайте на рідну стріху, на наш бідний руський народ. Я вже старий і більше вас не побачу на сьому світі. Поводіть себе так, щоб я міг на тому світі вами радіти. Тямте, що моя душа і з того світу зорити ме за вашими ділами. — А ось вам на спомин від вашого архіерея.

Владика виняв і дав їм по хрестикови та позавішував на шії.

— Ніколи з сим скарбом не розставайте ся, він виратує вас із дна моря — я благословлю вас у далеку дорогу. Жийте на славу нашої церкви, на славу святої Руси.

Хлопці були такі врадувані, що не знали, що з ними робить ся.

Аж старий Грицько нагадав їм, що треба поцілувати владичу руку, та справив їх на місце. Таке відзначенне для Кульчичан розійшло ся блискавкою між народом. Люди товпились під вікнами школи, ставали на пальці, щоби понад голови других побачити таке чудо-диво, щоби побачити сих хлопців, яких бачили все.

Тимчасом пригода, яка скоїла ся вранці з напастю на владика, донеслась у город. Котрийсь із гільтаїв дїбрав ся туди і оповідав, прибїльшуючи страхіття. Шляхти було там, скілька тисяч, усіх напасників перевішали, а тепер лагодять ся напасти на город і всіх перерізати. У страха великі очі. Кождий, оповідаючи далі, прибїльшував. Донеслось до городської старшини і всі дуже налякали ся. Позамикано всі ворота. Цехмистри скликали

свої цехи і роздавали зброю. На валах і мурах города появили ся уоружені люди. Народ молив ся по костелах, благаючи божої помочи.

Православні, бачучи се, думали, що із города нападуть на них. Запанувало велике подразненне. Шляхта стала готовитись до оборони. Кождий хапав, що в руки попало. Як не було шаблі, то відпинали люшні від возів. Треба було вибирати ватажка. Всі шукали за Грицьком, бо лише він міг завести порядок.

Шляхта не втерпіла і ви́кликала Грицька зі школи. Стали йому розповідати один наперед другого. З того вчинив ся під школою великий галас.

— Та-бо говори один, бо нічого не розумію...

Вислухавши уважно, каже:

— На те вони не зважать ся. То якась сплетня. Колиб так справді було, то хтось із наших остеріг би нас, таж там живуть і наші люди. Треба справу провірити. Підождіть на мене, лише спокійно, не робіть галасу, не треба турбувати владику.

Він пішов прямо під городські ворота і, вимахуючи шапкою, каже:

— А що там, панове, так заворушились, чи Татарів вижидаете?

Ніхто не знав йому відповісти.

— Отворіть ворота і впустить мене до города, а то до завтра не розмовимось.

Сторожа на валах стала нараджуватись і порішили, що не буде ніякої небезпеки, як одного чоловіка між себе пустять.

Отворили ворота і Грицько пішов.

Шляхта за ним кликала:

— Не йдіть Грицьку, то якась зрада. — Але він на те не зважав, пішов прямо до ратуша, де зібрались райці радити над обороною города.

Усі дуже здивувались, побачивши його тут

Всі знали добре старого Грицька Жмайла задля його віку і розуму.

— Що у вас, панове, творить ся? На війну готуєтесь?

— То ви нам війну готуєте, а ми лише обороняти себе будемо.

— Свят, Господи! А вам що у голову набрило? Хибаж витанне свого владики, то війна?

— Шляхта хоче на город напасти, — обзиваєть ся один, — за те, що якісь гільтаї вашого біскупа зневажили.

— Хибаж то ви тих гільтаїв на наших післали? За те, що вони поважились, дістали такв прочуханку, що їм відхочеть ся, скількох навіть повишло на гілящі і на тім досить. От, розумні ви голови. Тóму, що вам таке доніс, дайте киями, не лякайте народа даремне, бо справді готово прийти до якої бучі.

— Поручаєте нам за безпеку города? — питає бургомистр.

— То смішне, ну, але для вашого спокою, я вам поручаю. Грицько Жмайло вміє додержати слова.

Грицько подав бургомистрови руку.

— А ви поручаєте, що городські гільтаї не будуть нас зачіпати?

— Поручаю.

— Отож — по тім слові бувайте здорові, а як сонце зайде, йдіть спокійно спати.

Він вийшов із ратуша, бурмочучи під носом:

— Оцапіли!

Опісля так у городі, як і на площі біля церкви всі заспокоїли ся.

Тут до пізної ночі гомоніло, як в улію.

II.

Про те, що того дня в Самборі стало ся, довідали ся Кульчичани, ще заки Грицько Жмайло вернув до села. — Котрийсь із Кульчицьких вернув ще того самого дня домів і тут розповів усе подрібно, як витали владику, як побили гільтаїв, що діяло ся в школі, яка честь впала на Кульчичан через старого Грицька.

Деякі завидували Грицьковому родови, як то між людьми буває. Інчі величали ся тим. Вістка йшла від хати до хати і, як усе, прибільшувалась. Хрестики, які подарував владика хлопцям, перемінили ся на щиро золоті. При тім була велика мошонка з дукатами, які дав владика старому Грицькови на дорогу до того города, до великої школи, якої навіть назвати не уміли.

Грицько Жмайло пересидів у Самборі чотири дні. Вернув аж по всему, коли владика відїхав до спаського монастиря. Грицько з кількома значніщими шляхтичами супроводжав його аж на місце. Хлопці вернули зараз другої днини на св. Петра, бо нічого їм було тут більше робити, а і до дому кортіло їх мерщій вертати та почванити ся в селі.

Розумієть ся, що тепер не мали супокою перед цікавими. Запрошували їх до хати і частували медом та ягодами. Аж обридло заєдно те саме оповідати.

Ровесники дивили ся на них з пошаною, не сміли до них приступити.

Через тих чотири дні Грицько, держачи в кишені владичий лист до кн. Острожського, заєдно про те думав, як се велике діло довести до путнього кінця. Його мрія здійснилась, а тепер треба було подумати на розум. Він походив з шляхоцького, старого роду, тож хоч був худобахолком, як і уся ходачкова братія, не хотів посоромити себе перед князем; бажав виступити зі своїми правнуками достойно — по шляхоцьки. Поперед усього

треба було подбати про гарну одежину, тай зібрати зайвий гріш на перші потреби.

По повороті не давали йому сусіди супокою. Мусів усе розказувати подрібно.

— Не в тім діло, панове, що тепер владика заняв ся хлопцями Кульчичанами, тай мене, старого вашого брата пошанував — та ви подумайте, яка то честь буде для нас, як хлопці в люди вийдуть, як будуть вчені. Тоді всякий питає: а звідкіля вони? Який їх рід? — Хиба неправду говорю?

— Правда, пане Грицьку, коли би вони лише добре велись та пильно вчились...

— Найби не так! Дав би я їм, то не може бути. Мій рід не сміє бути знеславлений, ну, а старого Конаша знали усі, чесна була людина, а пословиця говорить, що яка яблуня, такий і овоч.

— Тільки, пане Грицьку, от що я вас просив би: не посылайте вже ваших хлопців ні з кіньми, ні з товаром, хай уже доучують ся, заки поїдуть, а то виходить людям з того шкода.

— Та яка шкода? — питає здивований Грицько, — хибаж вони які гільтаї? Говоріть, я зараз їх покараю, у мене того не може бути.

— Я не те думаю, а ось як: вийдуть з товаром, чи там з кіньми на пасовисько. Зараз їх обсядуть хлопці, тай вони давай розповідати за владику, за хрестики, за экзамен. І зараз усі так заслухають ся, що хоч стріляй, не почують. А тимчасом товар поволеньки, тай в царину. Товар, то розумна твар, зараз зміркує, що його ніхто не пильнує. Мені вже зробили шкоди на скілька кіп, бігме Боже.

— Шкоду, то я вам поповню і вашої ради послухаю, — сказав Грицько.

Він став тепер передумувати, чим би хлопців заняти до того часу, коли треба буде їхати. Ходив по обістю та думав. Часами говорив сам до себе півголосом, муркотів щось. А далі пішов під

остріжок свого шпихліра і вистругав дві ясеневі шаблі на боднарським стільці.

— Ось чим я їх займу. Непремінно їм треба буде піти колись на Запороже між козацтво. Не завадить піти вже з чимсь. Либонь, що я їх більше не побачу, треба тепер навчити те, що я знаю і чим на Запорожу славний був. — Марку! ходи сюди, дитино. На — бери шаблю та вважай. Кождий Жмайло мусить сю штуку знати, бо то жмайлівська штука. Дивись добре...

Старий став вчити Марка орудувати шаблею, та жмайлівської штуки. А ся штука вимагала великої зручності і вправи. Випрямивши руку на проти себе, обертати шаблю в малих колесах довкруги шаблі противника так, щоби шаблі „аж сплелись вкупу“. Крутити так шаблею дуже скоро, не дати противникови освободити шаблі із того сплету. Відтак напрасно зігнути руку в ліктію, а тоді шабля противника полетить у воздух. Тоді вже махни раз по голові, тай годі. Ціла річ у тім, щоб виправити руку в кісті. До того треба заправляти ся заєдно — без упину, день у день.

Така була теорія жмайлової штуки, якою Грицько величав ся і чудеса про те розказував.

Від тепер хлопці не мали инчої роботи, як цілу днину вправляти ся. Грицько мірив ся то з одним то з другим і кожного разу вибивав шаблю, як перце.

— Сього тебе в ніякій школі не навчать, а се треба кождому шляхтичеви знати. Го-го! небожата! Ще не одно прийдець ся вам пережити. Живемо в поганих часах, а ще настануть гірші. Се прочуває моя душа. Нам прийдець ся обороняти наш руський православний народ, нашу церкву від латинства, від лянші. Будуть криваві бої. Не тільки вчених нам треба, але і лицарів. Тих може ще більше, бо книжкою нахабного ворога не зможеш. — Так воно, мої діти!

Такі науки давав старий частенько. Звичайно тоді, як відпочивали змучені. Тоді сїдав старий

на приспу перед хатою, а хлопці біля нього, на землі. Люди залюбки дивились на того сивоголового старця і двох хлопців...

Марко піймав науку скорше і більше до неї прикладав ся. Може тому, що сю штуку вважав власністю жмайлового роду. За те Петро вправляв свою власну штуку, до якої почував змалку великий хист. Він добре стріляв з лука, який собі сам змайстрував. Довів до того, що стрілою поціляв птицю на дереві. Тепер, як наслухав ся від старого дідуня, що їм прийдець ся і лицарями бути, він ще пильніше вправляв ся в стрілянні.

І так минав їм час непомітно. Ніхто не кликав їх до ніякої роботи, Грицько передав веденне хазяйства синам, а сам по цілих днях піклував ся хлопцями.

А крім того треба було думати про те, як їх виправити в Острог, у школу.

Дістати ся з Кульчиць у такий далекий світ було в тих часах не легко. Хочби лише до Львова добрати ся, то була штука. Самому в таку дорогу пускати ся було дуже небезпешно. Лише у великих валках не зле зоружених, можна було перебрати ся через янівський ліс із Самбора до Львова. Сього ліса бояли ся люди дуже, бо там крили ся розбишаки, які нападали подорожніх, грабили та убивали, або брали і перепродували людий. Треба було розвідувати частенько в Самборі, коли збереть ся в дорогу до Львова товариство.

По городах були такі ватажки, які брали на себе обовязок перевести повірену їм валку з города у город. То були люди досвідні, проворні і відважні. За се брали вони велику нагороду, не так у грошех, як у тім, що треба було для нього на кождій фірі вести трохи набору, а в дорозі годувати його на спільний кошт.

В Самборі було таких провідників скількох, а найславніщий з них був Грицько Дрозд, міщанин самбірський, що торгував мясом.

Старий Грицько Жмайло знав ся з ним добре. Дрозд купував у Кульчицях товар і свині на заріз.

До нього звернув ся Грицько і він йому обіцяв, що як лише збереть ся компанія, то дасть йому знати, а що не знає, коли воно буде, то треба бути на поготівлю, щоби, не гаючись, бути готовим до дороги.

Грицько, як вернув до дому, наганяв жінки, щоби спішили з шиттем біля. Сільський кравець пошив їм капоти і кожушини та шапки. Грицько часто навідував ся до Дрозда. Він побоював ся, щоби не втратити часу та сеї осени конечно перевести хлопців в Острог. Хлопців мав відвезти батько Марка, Степан. Степан був кремезний чоловік, відважний і проворний. З ними мав їхати наймит, Грицьків підданий. До дороги було все приготоване. Скільки днів по Спасі зайшов Грицько до Дрозда і довідав ся, що валка зібралась і за три дні відїзджає.

Грицько дуже зрадїв і спішив до дому, мов на крилах.

— Хлопці! Лагодьтесь у дорогу, позавтра їдете.

В хаті Грицька заметушилось, мов в улію. Ладили віз, харчі, білє. Грицько викопав ніччю із сусіка в стодолі скринчину з грішми, рахував, та передав Степанови.

— Може там треба буде зложити який окуп, не можемо дати себе засоромити перед князем, що ми діди. Треба буде і вчителям ткнути куку в руку, щоб краще з хлопцями поводили ся. Хто мастить, той і їде. — А з князем як будеш говорити, то тям, говори достойно. Ми така сама шляхта, як і він князь, але всеж то вельможа, а ми худобахолки. За тебе буде вправді говорити владичий лист, та всеж не треба показувати себе дурнем. А в дорозі вважай, вважай, не дай Боже напасти, пропали би діти, пропалаб ціла моя на-

дія, якби їх харцизи піймали, та в неволю турецьку продали.

Такі науки повторяв Грицько заєдно, та все йому здавало ся, що сказав за мало, не все. Як наспів час відїзду, тоді і хлопці отямилась, що їм приходить ся покинути рідне село, може і на все. Їм стало жаль того всего, і рідної хати, рідні, ровесників, рідних піль і левад. В навечере відїзду обходили хати знайомих прощати ся. Аж плакати хотїло ся, хоч до тепер радїли страх і рвались думкою в далекий світ.

Хлопці цілу ніч не могли вснути. Над ними пересидїла заплакана Маркова мама. Як йно на світ стало заносити ся, усі були на ногах. Грицько наглядав, щоб усе було до ладу. По скілька разів оглядав воза і коний, чи що в дорозї не попусуєть ся.

Вже запрягли коней і мали сїдати, як Петро кудись пропав, наче під землю провалив ся. За ним шукали і кликали. Тодї Марко побїг кудись, кажучи:

— Я його зараз знайду.

Він побїг на цвинтар і тут справді знайшов Петра. Він клячав на могилї батьків своїх і молив ся. Відтак поцілував землю, взяв грудку землї, завинув у платок і поклав за пазуху. При тїм він плакав, аж заходив ся і зовсім не покмітив Марка, що стояв за ним, не перебиваючи йому.

— Ходи Петре, нам пора їхати.

Петро ще раз перехрестив ся, поцілував землю і, встаючи, обтирав заплакані очі.

Як вернули, Марко виправдував Петра перед дїдусем:

— Він ходив на цвинтар зі своїми прощати ся.

— Тепер попрощай ся зі мною, з нами. — Старий обняв Петра і сердешно поцілував. — Ти гарна дитина, що своїх батьків любиш. Люби і нас, так, як ми тебе полюбили.

Тепер стали всі хлипати та прощати ся, та обіймати хлопців. Коло загороди Жмайлів зібрало

ся багато народа. Грицько пішов до хати і виніс старезну, закопчену ікону. Як уже рушали з обійстя, старий стояв з відкритою головою на порозі і благословив їх образом. Ще на закруті оглянулись хлопці і побачили старого любого дідуся на порозі. Побачили в останнє...

В Самборі треба було ще один день переждати, поки валка зібрала ся. Хлопці пішли ще попрощати школу та о. Атаназа.

Чимало зібрало ся возів під рукою Дрозда. Він здавав ся чоловіком непоказним, бо був малого росту і сухий. Та в його була така сила, що, піймавши вола за роги, валив його на землю.

У його валці було яких пятьдесять озброєних людей. Було скілька рушниць, пістоль, шабель, спис і бердишів. Кожий озброїв ся у що попало, щоби було чим від напасті оборонити ся. Були тут люди ріжного віку і професії, найбільше купців зі своїми підручними. Одні їхали до Львова за набором, інші вертали з Самбора.

Дрозд придивляв ся кождому з окрема і оцінював його боєву вартість. Видно, що був із людей радий, бо затирав руки і підморгував.

Прийшов і до Кульчичан:

— Щож, панове школярі, їдемо, будемо вчити ся, га? Вчим ся, щоби не підсунули березової кашки... ге ге ге...

В дорогу треба було пускати ся під вечір, щоби дідня доїхати до янівського ліса.

Вже сонце сховало ся, на дворі потемніло — не було місяця, лише звізди мерехтіли по темному блакитному небі.

Степан уклав хлопців спати на возі, повкривавши їх кожухами. Сам присів з переду побіч наймита.

Дрозд перехрестив ся тричі на церкву і поїхав на першій возі, а всі рушили за ним. На останнім возі посадив свого челядника Петра, хлопа молодого, плечистого і сильного, як медвідь.

Петро з Марком лежали горілиць і дивились на зорі. Вони перелічували падучі зорі та молили ся потихоньки за померші душі. Загально було відомо, що коли паде зоря, то якась душа розстала ся з тілом. Вози колихали ся по нерівній дорозі, а се наводило сон на людей і всі дримали. Не дримав лише Дрозд та його челядник. Особливо Дрозд мусів бути при пам'яті, бо на його відвічальности була ціла валка.

У тому місці розливав ся круто Дністер із своїм допливом Стрв'яжем і Верещицею. Було повно закрутів, мочарів і лише той міг туди у ночі переїхати, хто знав добру дорогу. Під слітну пору, коли води повиливали, ніхто не поважив ся переїхати і в день і частенько люди топили ся в болоті. Хто не знав дороги, не знав, як виминути ті зрадливі місця, що, ніби-то порослі густою зеленою травою, криють під собою великі безодні, з яких нема поратунку. Не було тут близько ні села ні ліса, хіба комиш та верболози, яких у ночі від комишу та трощі не відріжниш. А ще ніччю — люди присягали ся, що се правда, бо кождий се бачив, — лихий — дух святий при нас — із свічкою по болоті, по безоднях ходить і блуд наводить. Хто нетямучий піде за таким світлом, пропав непременно. А коли хто, побачивши такий блуд, перехрестить ся, то лихий проти божої сили не встоїть ся і світло задує. Але зараз і опять засвітить. Один чоловік з Конюшок королівських йно чудом божим виратував ся від смерті. Заблукав ся, збив ся з шляху і пішов за світлом. Здавало ся йому, що то в селі світять, бо світило ся у скількох місцях. Аж натрафив на топіль і запавсь по саму шию. Довкруги почув чортячий регіт — диявол радіє, як душа без покаяння із тіла виходить — чоловік мав настільки тямки, що кликнув: „хрест святий, оружје на дївола“ — і в тій хвилі домацав ся ногами чоґось твердого та надибав під водою гиляки з верби,

що в тому місці у воду запала. — Тим він і виратував ся.

Про те всі посторонні люди знали, що тудою переїздили.

Дрозд знав ту дорогу, як свою власну хату, бо сотний раз туди переїздив.

Вже над раном, як лише стало прояснювати ся, задержалась компанія на крайчику ліса. Дрозд став гукати, люди прочуняли і стали заїздити в бік та уставляти вози. Вони окружили чотирукутник, в якому розклали огонь і стали варити сніданок. Коням покладали їду. Коні стрясували зі себе росу і форкали, радіючи, що відпочинуть.

Люди шептали молитви та йшли до потоку мити ся. Кождий випростовував спину від довгого сидження.

Дрозд заповів, що як йно сонце покажеть ся, треба їхати далі, щоби за дня переїхати небезпешний ліс.

На дворі ставало щораз ясніше, хоч землю присіла густа мрака, що світу божого не було видно.

Так, як Дрозд заповів, о сході сонця рушили в дальшу дорогу.

Янівський ліс був дуже великий. Через нього вела лиха, болотниста, ніколи не висихаюча дорога. Було тут повно калужок, ямок і долів з гнилою, позеленілою водою. До того повно в них ломача і корінїв, якими люди, їдучи, ті доли гатили. Тудою треба було їхати поволи і уважно, щоби не вивернути та не поломити воза.

Бо сонце сюди ніколи не доходило через височезні дерева, що росли по боках. І тепер, хоч поволи розійшлась мрака і випогодило ся, тут було мрачно і непривітно.

З лісу тягло гнилим, душачим повітрєм.

Дрозд наказував, щоб люди не спали, бо не знати, що може трапитись. По боках дороги йшли вартові, з бердишами та списками.

Вїзджаючи в ту пїтьму, всі були невдоволені, начеби прочували якесь лихо.

Лише десь о півдні повїяв легенький вітерець, дерева стали колихати ся, мрака кудись дївала ся, аж прояснило ся. Всі повеселїщали і аж тепер прорвала ся сумна мовчанка, що досі царила. Люди стали розмовляти.

Від переднього воза крикнув Дрозд, щоби ставати. Він побачив серед дороги півперек глибокий рїв. Зараз догадав ся, що то якась злодійська штука, бо рова ніколи тут не було. Кількоро людий відставив з лопатами, інші рубали у лісі дерево і перетягали до рова. Дрозд цілий час ходив попри вози і пильно заглядав у ліс, чи нема чого небезпешного.

Робота була на пів готова, як із лісу з корчів стали виходити якісь підозрілі люди. Їх було щораз більше. Дрозд крикнув:

— До збруї! Се напад!

Зробила ся метушня, бо в сїй хвилі сї лісовики кинулись на валку.

Дрозд узяв у руки якусь ломаку і перїщив на всі сторони, та кричав з усеї сили:

— Бий псубрата, що влізе ся!

З другого кінця храбрував його челядник бердишем. Купці обороняли своє добро, чим попало. Счинив ся страшний крик, що лунав по лісі.

Багато розбишак лежало з розбитими головами. Досталось і нашим, та ніколи було перевязувати ран, хоч кров лилась.

Марко з Петром повлазили під віз, бо так їм наказав Степан.

Один з розбишак закрав ся до воза Кульчичан і став порпатись. Хлопці бачили його ноги. Петро приповз ближче, спутав йому обі ноги мотузом і привязав до колеса. Марко побіг попід вози і сказав батькови, що коло їх воза злодій пораєть ся. Степан надбіг до воза і замахнув ся шаблею. Злодій хотїв відскочити в зад і впав

у болото. Скількох людей кинуло ся на нього і звязали мотузом за руки і ноги.

Подорожні відбили ся, розбишаки, ті, що могли рушати ся, втікали в ліс. Запанувала велика радість. Тепер можна було і ранених перевязати.

Дрозд прийшов до звязаного розбишаки і став його перепитувати. Розбишака мовчав, мов німий.

— Розложити огонь, — приказав Дрозд, — припечемо його трошки, то все виспіває.

А далі став придивляти ся йому, тай каже:

— Еге, любчику, ти хоч нічого не говориш, я тебе знаю. Панове, ми зловили самого ватажка... От, будуть мати у Львові радість!

— Ну, пане Карий, поїдемо до Львова, там на тебе не від нині ждуть.

— Ніде мені таїти ся. Коли пізнали, то я тобі, пане Дрозд, ось що скажу: пусти мене, а не пожалієш того.

— От, вигадав! Тепер, як тебе на палю застромлять — а вони зроблять се напевно, — ціла околиця буде мати спокій.

Карий засміяв ся.

— Чи ти того певний, що мене там доведеш? Ще заки з того ліса виїдеш, мої товариші відібють мене, а тоді ні один живий з вас не вийде.

— А ти також пропадеш, бо я тебе першого роздавлю.

— А хочби і так, то з того ліса наш брат не виведеть ся. Як ти думаєш, чи є де краща сторона для нашого ремесла, як сей ліс? Не стане Карого, то буде білий, рудий, який хочеш...

— Ти се називаєш ремеслом? Може і цех свій розбишацький маєте?

— А вжеж, що так. Кожде ремесло добре, що дає заробок. Ти ріжеш свиний і заробляєш, а я інколи заріжу чоловіка і маю теж свій заробок. Ти можеш страшити, але можу і я, от як тепер. Не повелось нам, а тільки через те, що той

собака, якого я вислав на розгляд, фальчиво мені доніс про вашу силу. Колиб я був знав, що валка така велика, бувби вас або не зачіпав, або взяв більше людей... Коли він живий, прикажу його повісити за се... Але я рад би знати, який чорт під тим возом замотав мені посторонком ноги так, що я не счув ся, та ще шельма привязав мотуза до колеса.

Подорожні стали придивляти ся. Справді до колеса привязаний був мотуз, а другий кінець обмотаний був коло ніг. Розбишака мав на ногах грубі чоботи і не счув ся.

— То Петро таке виладив, — каже Марко.

— Покажіть мені його, — каже Карий.

Привели Петра.

— Оттаке щеня мене, Карого, перехитрило і поконало.

— Як Давид Голіята, — каже хтось із гурту.

Дрозд узяв Петра попід пахи і підніс у гору, як сніп соломи.

— Славний ти хлопець, далебі! Давай тебе поцілую.

— Слухай, пане Дрозд! Чи миримось?

— Не хочу й слухати про те.

— А таки послухай! Мої товариші будуть мститись на тобі за мене. Не йти тобі більше тим лісом, а як піймають, то згинеш у тяжких муках. А хочби ти із Самбора і не рушав ся, то тебе і там найдуть. У нас велике братерство, ти того не знаєш.

— Анї пес того не буде знати, що я тебе піймав.

— Тобі так лише здаєть ся. Чи ти гадаєш, що мої люди не підслухують, що тут говорить ся? Я навмисне закликав тебе по імени, так, що аж в лісі було чутно. А коли ти мене пустиш, то я не то, що твоєї валки ніколи в житті не буду чіпати, та ще тобі дам такий знак, що ніхто тебе не займе ніколи, під горлом. Тям, що рука Максима Карого далеко і широко сягає.

Дрозд став надумувати ся. Може він і добре говорить, краще булоб не зачіпати чорта. Ціле життє відтак мучити ся непевністю, що кожної хвилі може біда трапити ся.

— А хто мене впевнить, що ти додержиш слова?

— Карий все слова додержує, хочби і ворогови. — Ви мене звете ватажком розбишак, а я лицар — запиши собі се. Впрочім роби, як знаєш. Я пускаючись на такий промісел, був приготований, що скінчу на палі. Перед тим я був инчий, а що мене до того привело, нащо тобі се знати, — ти не піп і сповідати ся перед тобою не буду.

Дрозд надумував ся ще, а відтак каже:

— Розв'яжіть його.

Карий випростував ся на всю стать. То був кремезний хлоп. Петро аж налякав ся свого діла, побачивши такого велита.

— Ось моя рука, то слова здержу — а ось тобі мій знак.

Він виняв із торби кусок березової кори, на якій були нарізані якісь знаки.

— З тим можеш йти через той ліс опівночі сам один — а волос тобі з голови не впаде. — А деж той жовтодзюб, що мене так хитро спутав?

Петро став ховати ся поза людий. Йому здавало ся, що великан хоче його роздавити.

— Та тепер нічого тобі, хлопче, бояти ся, коли на мирову пішли. Ось на тобі дукача на спомин від Максима Карого. Жий собі, хлопче, на славу свого роду, та хай тебе Господь боронить, щоб ти дожив такої долі, як я. — Здорові будьте добрі люди. — З тим словом він скочив у ліс і пропав їм із очий.

З того, що так справа покінчила ся, був Дрозд дуже радий. Він був певний, що Карий додержить слова, отже він і та валка, яку він буде вести, буде вільна від напасти і рабунку.

Через те його слава ватажка рознесеть ся. Тепер буде можна більше за провід заправляти.

Уже без пригоди заїхали над вечером до Львова. До середини міста не можна було дістати ся, бо зараз з вечера замикано всі брами.

Валка заїхала до самбірської господи.

У той час кожде більше місто мало у Львові свою господу. Коли кому було когось треба, то шукав його в його власній господі. Ті господи тягли ся на лівім боці Полтви рядком рівнобіжно з городським валом — на городецькім передмісті. Господи то були просторі заїзди позаду частоколом огорожені, там були стайні і возівні, а зпереду містилась звичайно гостинна і комнати для приїзжих гостей.

Таку одну комнату узяв для себе Степан Жмайло і сюди запросив Дрозда. Він був дуже радий, що так щасливо дібрав ся до Львова. Дрозд порадив йому, щоби завтра пішов по інших господах, чи не трапить ся яка валка до Острога, бо самому небезпешно було їхать.

Гостинна у господі була простора комната зі столами і лавами, де їли гості, а крім того у тій самій кімнаті була і кухня з великою печчю. Тут варила ся у кїтлах страва. М'ясо пекли над огнем на ріжнях.

Степан Жмайло запросив Дрозда на вечерю. При тім випитував ся, коли Дрозд буде другий раз у Львові, щоби вже разом з ним вертати.

Ті, що приїхали тепер із Дроздом зі Самбора, оповідали свою пригоду з розбишаками. Усі, що се слухали, виявляли Дроздови велику пошану, а він йно підсміхав ся, узявши ся під боки. Розумієть ся, що і Петрови досталось немало уваги за те, що причинив ся так хитро до піймання розбишацького ватажка.

На другий день могли Самборяни придивити ся самому городови. Він був оточений валами і мурами, за котрими сторчали високі вежі костелів

Успенської церкви ще тоді не було, зате було скільки церков з монастирями.

Степан Жмайло пішов по господах шукати за товариством, до якого можна би причепити ся.

Йому пощастило знайти нову валку, яка їхала якраз до Острога. Були се солярі, що їхали з Дрогобича на Львів із сіллю у великих бриках під будами навантаженими сіллю. В тім часі Львовови відобрано право складу. Город, що мав право складу, міг купців не перепустити і змусити купців чужосторонніх, щоби свій товар відпродали купцям місцевим, а кому треба було, то мусів іно що від городських відкупити і далі везти. За ті склади велись у тих часах вічні процеси. Такі процеси були тоді між Львовом і Краковом. Вигравав той, хто більше сипнув між королівських двораків, бо привілей на ті склади видавав сам король. Се його не перепиняло, що даний привілей відбирав і давав другій стороні.

Город, що мав привілей на такий склад, обставляв околицю своїми митниками, які полювали на тих купців, що манівцями хотіли виминути город упривілейований. Митники забирали купцям товар.

Таке саме право на склад добув собі український город Луцьк. Хто їхав з товаром зі Львова на схід, мусів наvertати на Луцьк і тут продати його місцевим купцям. Через Луцьк вела теж дорога зі Львова до Острога. Але князь Константин Острожський видав своему городови привілей, що не треба було їхати на Луцьк і там оплачувати мито, або продавати товар, лише можна було без мита їхати в Острог на Кременець.

Ватажком у солярів був Микола Плескач, шевський майстер і цехмістер із самого Острога. Дізнавшись, що Степан Жмайло їде до самого князя з владичим листом, він радо прийняв його до свого товариства.

За той час, як Жмайло пішов за орудками, хлопці сиділи в своїй кімнаті, бо їм наказано було

нікуди не виходити. Сиділи під вікном і дуже нудьгували.

Подорож в Острог відбула ся без ніякої пригоди, хоч їхали туди пять днів. Настали великі зливи, що попсували всі дороги і треба було їхати нога за ногою.

III.

Серед просторих мочарів облитий водами Горині і Вілії, околений довкруги великими лісами лежав Острог — столиця першого руського вельможи кн. Василя Константина Константиновича Острожського, на той час київського воєводи. Його імя надавало великого значіння городови, який кн. Константин на старости літ обрав собі на столицю. Його значінне притемнювало на той час значінне самого золотоверхого Києва в житті України. Тут почували себе православні цілком безпешними від переслідування латинства. Та не лише релігійним захистом був тоді Острог, бо за плечима могутнього князя усї тут жили безпешно. Хлібороб, що втік від поганого пана, як прийшов на вольницю князя, діставав шмат землі на двацять чотири роки без ніякого обовязку і тут його недосягла рука попереднього пана; державець за оплатою невеликого чиншу дізнавав опіки і охорони. Купець непотребував оплачувати дорогого мита по дорозі, коли виказав ся, що везе свій крам до Острога, та ще на границі Острівщини ждала його охорона княжого війська. Під оглядом релігійним панувала тут повна свобода. Тут не лише православні заживали повної свободи віри. Жили тут і католики, протестанти і аріяни могли по своєму молити ся. Тут навіть і магометанам вільно було свобідно до Аллаха молити ся.

Одного лише вимагав князь, щоб йому вірно служити і в разі потреби ставати оружно під його рукою до боротьби з ворогом, хто би він не був.

Князь Константин був знаменитим адміністратором свого величезного майна. Через те він багатів з кожним днем, з кожною годиною. Його річні доходи обчисляли на дванацять мільйонів. Острог ділився на три часті: княжий замок, властивий город і передмістя Заставе.

Замок стояв на узгіррі, з трох боків облитий водою. Пишавсь на цілу околицю і здалека було його видно. Складався з двох поверхів і підземелля, яке було поділене на дев'ять комнат. Тут містився скарб князя: бочки з дукатами і срібною монетою, скрині з ломаним золотом і сріблом, дорога зброя, кована золотом і сріблом, дорогі турецькі сідла і убори на коні. Усе те вартувало великі неоцінені гроші. Зараз над тим підземеллем мешкала княжа служба. Тут були також комнати для приїзжих: шляхти, державців і прихильників князя, які частенько навідувалися до Острога „бити князеви чолом“. Бо князь Константин вважав себе незалежним від нікого паном, а на його гербовій печатці пишала латинська напись: „З божої ласки князь на Острозі“.

З великих сіній вели сходи вище, де мешкав сам князь. Судячи по зверхній пишноті замку, та по славі і багатстві князя, здавалося би, що у княжих хоромах знайдеться тут осліплюючий блиск і багатство. Хто так думав, мусів розчарувати, увійшовши сюди. До князя входило зліво з сіній. Якаж простота на перший погляд! Комната невелика з двома вікнами з скляними облоноками, великий деревляний стіл, а побіч нього деревляне крісло з поручами, вибиване чорним сапіяном. Під стіною ліжко просте, вузке, монаше, вкрите медвежою кожею. На стіні одна ікона, а під нею княжа шабля. В куті боката присадкувата кахлева печ з комином, на якому горів засьно огонь, бо в мурах було холодно і сире. Крім княжого крісла не було нічого иншого, бо тим гостям, яких князь тут приймав, не вільно було в присутності князя сідати.

З тої княжої кімнати, яка була разом його спальнею, вели двері до дальших кімнат, краще прибраних, де князь приймав знатніших гостей.

По правій руці сіний входило ся до їдальні. Тут стояли довгі та широкі дубові столи з стільцями. Під стіною стояла великих розмірів шафа, креденс, наповнений багатим столовим начинням. На стінах висіли портрети родини Острожських у золочених рамах.

Звідси вели двері до „заупокойної“ кімнати. Тут складали тіла померших князів, поки їх зложено на вічний супочинок до родинної могили.

Ся заупокойна кімната притикала до замкової церкви Преображенія. Аж тут можна було бачити красоту і багатство, які відповідали багатству князя. Суто золочений, прегарно різблений іконостас з іконами перворядних малярів. Князь, який звав себе „богомольцем“, хотів таким побитом підкреслити різницю межі маєстатом божим, а туземним княжим, і для того на вивінування церков не жалував нічого.

А однак князь, як відрізняв свій стан князя від стану царя небесного, так знову знав відрізнити себе від інших мірян. У кожній його церкві стояла із бронзи кована, визолочена клітка з княжим колпаком і гербом у верху. Там засідав князь в часі служби божої і виходив звідсіля аж по скінченій відправі. Князь не хотів, щоб звичайні люди дивили ся, як князь земний покланяєть ся князеві небесному.

Як звідси князь виходив, то супроводжали його священники з співом і молитвою, а зібрані кланялись йому нижче пояса, а хто стояв ближче, вважав собі за велике щастє, коли міг своїми устами доторкнути ся княжої одежи.

Чотири високі замкові башти піднімались гордо в гору і цілій околиці показували, до якого могутнього пана сей замок належить.

Про те все, про князя Константина і його багатства довідали ся Кульчичани від Миколи

Плескача в дорозі, ще заки доїхали до Острога. Плескач, як йно довідав ся, що вони їдуть до князя з письмом від владики, показував їм свою особлившу увагу. Він теж чимало зазнав ласки від його кн. милости і був цілою душею князеви відданий. Повтаряв заєдно, що хто раз покаже князеви свою вірність, зверне ласкаве око князя на себе, може бути певним, що князь ніколи його не лишить і з усякої біди виратує. Оповідав таке, що князь посилав татарві значні окупи за своїх вірних слуг, які попали в ясир.

До Острога приїхала ціла валка вже вечером. У город, де стояла Плескачева оселя вже не можна було того дня дістати ся, бо під ту пору зачиняли ся городські ворота і перед ніким не відчиняли ся аж до ранка. Над брамою у башті стояла княжа варта. Лише вже рано, як князь ішов у церкву молити ся, відзивав ся церковний дзвін. Тоді відчинялись ворота і оживав рух. Такий тут був заведений порядок, від коли князь замешкав в Острозі.

Усі вози розмістились на передмісті Заставі, де кому трапилось. На Заставі мешкало більше як пятьдесят родин татарських. Ще покійний батько князя, великий гетьман литовський, Константин Іванович, спровадив їх із своїх численних татарських походів і тут їх поселив. Татарам жилось тут добре, ніхто над ними не знущав ся. Вони мали тут свій мечет. Занимали ся крамарством, хліборобством, а князеви платили невеликий чинш і обовязані були в потребі ставати під зброю „козацьким способом“ під княжою рукою. Ті татари перемінили ся на супокійних людей, були добрими сусідами, а за князем були би пішли хочби проти кримського хана. Плескач мав на Заставі своїх кривних і туди повів Кульчичан на нічліг.

Рано, на знак церковного дзвона, відчинили ся городські ворота і туди вїхали вози, що учора вернули зі Львова.

Плескачева оселя стояла при вулиці Литовській. Таких вулиць було в Острозі п'ять. Вони розходилися з ринку в різних напрямках.

Плескачева оселя була знатніша і вибивала від інших домів. Плескач був багатий чоловік, майстер шевський і цехмистер і лавник у городському суді. Ззатого був у великому поважанні у всіх. Сімя була у його велика. Трох жонатих синів і одна замужна дочка, та ціла копиця унучат великих і дрібних. Лише один син був хліборобом і садівником та жив поза городом. Всі інші жили разом в одному домі способом патріархальним. Старий Плескач був головою всьому. Полишивши ведення робітні найстаршому синові, він частенько побував у дорозі за ділом межі Львовом і Києвом. Туди він розвозив свій товар і скуповував шкуру. В домі Плескача був великий рух із самого ранку. Усьо ставало в означеній годині до праці.

З сінний того великого дому заходилося на ліво до світлиці і мешкальних комнат, на право до робітні. Звідси виходила воня шкури і смоли. Сюди заглянули наші хлопці. То була простора, ясна комната. Попід вікнами на низьких триніжках сиділи челядники і хлопці. Ковтали молотки і шелестіла дратва. При столі стояв високий плечистий мущина у фартусі і прикроював шкуру. Хлопці наші ще добре не розглянулись, як їх стара Плескачиха попросила у світлицю. В ту хвилю увійшов старий Плескач у робітню і поздоровив усіх. Вони встали і йшли до пана майстра, цілуючи його з пошаною в руку. В світлиці попросили їх сідати. З другої комнати виглядали непричесані ще головки численної дівгори. Плескачиха оповіла зараз, що троє їх унучат ходить уже до княжої менчої школи. Ціла сімя Плескача була письменна, але старий не давав синів вчити „вище“, щоб батьківського ремесла не цурались.

Підчас сніданку поучав Кульчичан Плескач, як їм на замку поводитися, коли стануть перед князем, коли, і як, говорити.

— Ви мусите передягти ся по святочному, особливо ви батьки. Коли у вас нема відповідної одежи, то я вам визичу.

— У нас є своя одежа в скринці.

— Що у вас одежа є, то я се знаю, лише я гадав, що в дорогу не брали. Отож ідїть собі до отсеї комнати і передягнїть ся. З чоботами треба теж порядок зробити, бо княжий помїст не терпить ані пороху, ані болота. А як прийдете перед лице князя, то треба від порога низько, у пояс вклонити ся і нічого не відзивати ся, поки князь перший не заговорить. Відповідати лише те, про що його милість буде питати. Тепер ідїть, бо нам на замок буде пора.

Плескач прикликав із робітні хлопця, щоб їм послужив.

Кульчичани принесли свою скринчину, по-мивались, передяглись у свої сині капоти і причепурились.

Плескач оглянув їх від ніг до голови і заявив, що на замок сам їх поведе.

— Там мій сестрінок у княжих гайдуках служить, він уже сам решту заорудує, щоб вас перед лице князя пустили, а ви хлопці тямте, щоб не залякались, та не поплутались, як його милість до вас заговорить.

Таких селяхів, як наші Кульчичани отсе поученне не конче підбадьорило. Вони почували себе ніяково. Перед таким великим паном можна поплутатись, зробити, або сказати щось недоладу, князеві не подобатись, а тоді шкода було такий далекий світ їхати. Але вороття вже не було, і треба було йти. От колиб тут був дідусь Грицько, то вони всі йшли би сміло. Аж стара Плескачиха на упімнення і науки не втерпіла, щоб не завважати:

— Господи святий! та чого ти людей так страшиш, таж наш князь не вовк, хочби і нічого не говорили, то сам лист владичий за них говорити буде.

Пішли на замок. По дорозі вступив Степан Жмайло до найближчого голяра.

З міста вела на замок вулиця Замкова, найкраща в цілім Острозі. Тут були найгарніщі доми. Тут стояла острожська академія, бурса, меча школа, друкарня, і тут мешкали вчителі, ректор, княжий лікар і аптикар. На початку вулиці стояв латинський костел. По тій вулиці ходило багато народа. Кульчичани перший раз побачили тут татарів і козаків.

Усім живіше забило серце, як зблизили ся під башту, де була замкова брама. Тут стояла княжа сторожа замкова, яка випитувала кожного, за чим і звідкіля приходить. Плєскач викликав свого сестрінка і розповів йому, про що йде. Заки він прийшов, ударив годинник, що стояв над брамою і зараз відозвала ся музика у годиннику, що дуже Кульчичан здивувало, бо такого дива невидали. Вони аж роти порознімали, а вартовий дививсь на них згїрдно, начеби хотїв сказати: бачив ти, дурню, таке? А я що дня таке бачу і чую.

Плєскачів сестрінок забрав Кульчичан із собою. Тепер і вартовий, почувши, з чим ті люди приїхали, дививсь на них ласкавіше.

У слід за ними закликав Плєскач:

— А заходьте до мене обідати.

На замковім майдані було багато людей, найбільше військових. Гайдук перевів їх до замкових сїний і, прикликавши старого княжого слугу, передав йому Кульчичан. Він повів їх сходами на поверх.

Князь йно що вернув з церкви і снідав, як слуга сказав йому, що прийшли аж з самбірщини якісь люди з письмом від владики. За хвилю приказав князь впустити їх.

Застали князя в його кріслі. Він був одягнений у довгий халат, рамований соболевим футром. На голові мав невелику шапочку.

Кульчичани, війшовши, поклонились у пояс,

а Степан Жмайло, забуваючи всі науки Плескача, гукнув від порога:

— Слава Ісусу Христу!

— Слава во віки! — відповів князь і простягнув руку. Степан, поступаючи обережно по гладкій помості, підніс і передав владиче письмо, відтак поцілував князя в одежу, кланяючись до колін.

Князь читав письмо, а тимчасом Кульчичани мали час усе докладно оглянути, що в тій комнаті побачили. Уявляли собі, що князь мешкає у золоті, та по золотій помості ходить, а тут така простота, таке убожество, що коли би се дідусеви Грицькови розповіли, то певно би не повірив. Князь мешкав, як звичайний худобахолок.

Князь поклав письмо перед себе на столі, підвів ся з крісла і приступив до Кульчичан. Тепер побачили вони велитню статк князя з довгою білою бородою. Не знали, що з собою робити, чи не поклякати би перед ним, як перед святим. Вони таки поклякали, зразу Степан, а за ним оба хлопці.

— Не треба, — каже князь. — Клякати належить лише перед Богом, а я грішний чоловік, якби і ви — витайте! Владика Стецько Брилинський, мій знакомий і друг, пише мені про тих хлопців, а ще більше про вашого дідуся... Я знав колись Жмайлів — але то вже дуже давно було... Скільки вашому дідусеви літ?

— Перейшла сотка, прошу вашої княжої милости, я його внук, а то правнук.

— А сей другий, то не твій син?

— Ні, се сирота, по наших добрих сусіді, що поляг головою, коли ми Кульчичани від Татарви відбивали ся. Маму його теж вбито, а громада присудила, щоб ми сироту прийняли за свого, бо у нас такий самий одноліток був, отсей Марко. Хлопці так полюбили ся, що один без другого й жити не може.

— Ви шляхта гарно списали ся в обороні владики — чи ти при тій справі був?

— Якже би ми самого дідуся пустили?

Степан став оповідати всьо подрібно. Князеви се подобало ся і був вдоволений.

— Ви гарні люди і подобаєте ся мені.

Ті слова осмілили Степана і він став оповідати про їхню пригоду в дорозі з розбишаками. Князь відразу зморщив чоло, бо балаканне шляхтича виходило за довге. Аж Степан розповів, як Петро ватажкови спутав ноги. Чоло князя опять випогодило ся.

— То ти, синку, такий проворний? Князь погладив його по лиці, підвів голову в гору і дивив ся йому в очі. Петро дивив ся своїми синіми, мов незабудьки, очима в княже лице.

— Розумні в тебе очі, як познакомимось ближче, то може другами будемо — ну гарно. — Князь плеснув в руки і зараз начеб зпід землі явив ся старий слуга.

— Отсих хлопців заведи до о. ректора. Вони мають бути прийняті в бурсу і в нашу школу. О. ректор скаже в котру. Скажи, що і в бурсу і школу на наш кошт.

— Ти, Жмайле, де живеш?

— У цехмістра Плескача.

— Гарно. Коли відїздити меш, то поступи до мене. Передам гостинця для твого дідуся і для церковної школи в Самборі.

Князь дав знак рукою, що можуть відійти. Вони обняли князя за коліна і поцілували одєжу.

Слуга повів їх до о. ректора Мелетія Смотрицького. Він був першою особою в Острозі у князя. Його батько, Герасим Смотрицький, що помагав князеви засновати школу і друкарню в Острозі і дав їй початок до дальшого розвитку, не жалів кошту і заходу на освіту свого сина Мелетія. При підмозі князя посилав його на науку за границю. Мелетій покінчив не лише студії богословські, він вернув ізза границі лікарем, а по його батькови передав йому князь веденне академії і виховуванне своїх молодших синів. Мелетій Смот-

рицький, священник і лікар в одній особі, уходив поміж тодішніми Українцями за великого чоловіка і вченого. Заживав у всіх великої поваги і пошани. Заложив в Острозі т. зв. учений кружок, де згуртував найкращі українські сили. Кружок той видав при помочи княжої друкарні багато книжок.

Як княжий слуга привів до його тепер хлопців і заявив волю князя, о. ректор дуже ними заінтересувався, бо князь звичайно не турбувався тим, кого до школи та до бурси приймається. Він став випитувати про все Степана Жмайла, зараз став хлопців екзаменувати. Зразу не йшли добре відповіді наляканих хлопців, та о. Мелетій був неабияким педагогом і потрапив із них видобути, чого йому було треба. Екзамен скінчився добре, о. ректор похвалив їх і зараз післав їх з діяконом у бурсу.

Бурса стояла зараз побіч ректорського дому, з якого виходило одно вікно на бурсове подвір'я і огорож так, що він усе міг бачити, що робила молодь віддана його опіці.

Бурса — то великий будинок боком до вулиці обернений. Входилося у вузькі сїни, звідки йшли двері до просторих комнат. До такої одної повів їх діакон.

Хлопці, ввійшовши до середини, не знали, на яку ступити. Усе було для них новостю. Посередині стояли довгі столи з лавами, по боках лежанки для бурсаків. У тій комнаті була заразом і спальня і їдальня і тут вони вчилися.

У бурсі мали приміщення ті хлопці з околиці, які не мали спромоги мешкати в городі, були діти княжих державців і слуг з подальших околиць, міщанські діти з поближких місточок і городів. За своє одержання платили невеликі оплати, а багато їх було таки на вдержанні князя.

Як Кульчичани туди попали, було тут дуже гамірно, бо якраз позїздилися бурсаки з дому і наука леда день мала зачатися.

Діакон розповів даскалови, що був над бурсою поставлений, волю ректора. Степан йому вклонився і всунув в руку золотого, чим відразу зеднав собі його ласкавість. Він вишукав для Кульчичан краще місце, і то одно біля другого, щоб їх не розлучати. Вдоволений Жмайло просив ще даскала про опіку, розпрощався і пішов до Плескача.

На тім зійшов час до полудня. У сінях почувся дзвінок і зараз напливали у комнату хлопці, що ігрались на подвірі, до обіду. Даскал показав хлопцям їх місце.

По обіді повиходили усі на бурсову площу, де вони забавляли ся, та заводили різні молодечі іграшки. Скакали через шнурок, перебігали ся, кидали мечем, метали списами деревляними, або стріляли з луків до мети. Даскал пояснював Кульчичанам бурсовий порядок, а далі прикликав до себе старшого спудея (школяра) і казав і тих новиків взяти до гурту. Хлопці повеселіщали, осмілили ся і стали з другими забавляти ся.

— Цікавий я, — питає один бурсак Марка Жмайла, — що ти вмієш?

— Я вмію на шаблі бити ся.

— У нас лише деревляні шаблі, бо зелізних не можна.

— Я також зелізної шаблі ще не вживаю.

— Семку! — кликнув хтось, — ходи сюди, на шаблі з ним поміряєш ся.

Всі зацікавились, і заки прийшов прикликаний Семко, вже і дві деревляні шаблі зявили ся. Марко зняв свою капоту і засукав рукави. Те саме зробив і Семко і вони станули напротив себе окружені бурсаками. На площі відразу затихло і всі сюди позбігали ся.

— До кількох разів маємо складати ся? — питає Семко.

— Як хочеш, складаймо ся, поки один другого не поконеє.

— Та до смерти не будемо бити ся, ти кажи, скільки разів хочеш?

— Хай буде до трьох.

Зложили ся, поставивши ліві руки поза себе. Семко напер на Марка з усеї сили, хотів йому раз показати свою перевагу. Марко відбивав ся з полегка, поки не зажив „жмайлової штуки“. Зачепивши раз шаблю противника, він став так хутенько нею колувати, що Семко не міг її вже висвободити. Відтак зігнув нагально руку в лікті, вибив Семкови шаблю з руки з такою силою, що вона геть полетіла понад голови окружуючих.

Всі аж охнули з подиву, бо Марко за той час ані кроком з свого місця не рушив ся, а Семко уходив в бурсі за великого мистця на шаблі. Але умова була до трьох разів.

Семко ще не зміркував, чим Марко над ним горує, і розпочав двобій так само. До того він був ще подразнений і розгорячив ся. Маркови прийшло ся тепер ще скорше його поконати.

— Підожди, небоже, я вже знаю, як ти робиш, тепер тобі не вдасть ся.

Семко став увихати ся, щоби тільки не дати своєї шаблі захватити. Та Марко таки доконав свого і третій раз вибив з руки шаблю.

Семко, червоний мов бурак, задиханий, наблизив ся до Марка і подаючи йому руку, каже:

— Ти тепер у бурсі будеш перший, нічого казати. Але я мушу твоєї штуки навчити ся.

— Так, то по лицарськи, — каже вдоволений даскал, — ну тепер хлопці поцілуйте ся і будьте приятелями.

На Кульчичан стали тепер дивити ся інакше і кождий забігав, щоб з ними познакомити ся.

— А чи твій брат також такий мистець на шаблі? — питали, показуючи на Петра.

— Він також мистець, але від лука.

— Давайте лука! — кричали спудеї.

Петро взяв у руку лука, попробував силу тятиви, відтак зважив стрілу в руці і спитав:

— Де маю стріляти?

— Ціли в Турка, онтам, на огорожі.

Справді намалювали там хлопці вуглем Турка у великім турбані, з бородою, та ще з файкою в зубах.

— Де цілити?

— Кажуть тобі в Турка, не бачиш?

— Та виджу, що в Турка, але де, в око, в ніс, в писок?

— Невидальщина! ти собі жартуєш з нас! Буде з тебе, як поцілиш у голову.

— Я з вами відай не договорю ся. Отож кажу вам наперед, що поцілю в лице коло носа, або в сам ніс, бо ще не знаю сили того лука.

Петро зложив ся і випустив стрілу. Вона поцілила Турка в сам ніс.

Опять усі охнули.

— Тепер цілю в зуби, — каже Петро, дуже радий з того, що так йому повело ся.

Опять фуркнула стріла і попала Туркови в зуби.

— Господи! а се що? — питали спудеї, зачудовані.

— Біса іміст! — каже один.

— Тепер стріляти му без біса, — каже Петро усміхаючись, — треба Туркови вибити око! Во імя Отця і Сина і Святого Духа! — Він перехрестив лук і прицілив ся.

Стріла попала Туркови в око.

Спудеї кинулись до фігури.

— Не рушати стріл! хай побачить о. ректор.

Тепер виступив між хлопців якийсь козак. Він стояв позаду і приглядав ся так двобоеви на шаблі, як і стрілянню. Козак був кремезний, гарний мущина. Лице гарне, огоріле від сонця, чорний вус. На йому багатий оксамітний контуш і сапjanові червоні чоботи. Вийшовши з гурту, він узяв обох хлопців на руки, мов малі діти, і каже:

— Лицарі з вас будуть, ось що, таких мистців то хиба на Запорожу шукати. Знайте, що я перший

пушкар між козацтвом, а ти будеш перший лучник, а ти перший на шаблі. Чи ти не з роду Жмайлів? бо на Запорожжю ся штука Жмайловою зветь ся. Ростить хлопці на славу України.

Він поцілував одного і другого і поставив на землю, а сам вийшов з бурсового городу.

Се був Северин Наливайко. Бурсаки обожали його, він був для них узором козака лицаря. Тепер, як він так звеличав тих новиків, то вони в очех товаришів вирости на великих людей, відразу схилили для себе серця усіх. Та то ще не був кінець їх сьогоднішнього тріумфу.

Петро взяв ще раз у руку лук і вибрав стрілу.

— Я вам, товариші, ще щось кращого покажу! ось глядіть, ворона летить. — Він прицілив ся, ворона впала нежива в огороді. Між спудеями повстав великий райвах. Всі бігли за вбитою вороною, мало що її не розірвали.

Та в ту хвилию надбігло скількох хлопців від входу і крикнули:

— Тихо, його милость іде.

Між хлопцями наче маком посіяв. Всі замовкли. Князь прийшов до огорода в товаристві о. ректора. Сюди заходив він інколи, як школа вже була в руху. Ніхто не міг вгадати, яка тому причина. Хлопці підступали і з пошаною цілували його одіж.

— Чого ви такі веселі? — Князь побачив вбиту ворону, в якій стирчала стріла.

— Хто її вбив? — питає.

— Отсей новик, закричали всі, показуючи на Петра, на лету поцілив.

Князь поглянув ласкаво на Петра, що стояв червоний, мов рожа, наче винуватець який.

— А отсе в Турка поцілив три рази, — каже другий, — а кожного разу сказав наперед, де стріляти буде.

Князь підступив до огорожі і взяв стрілу, вона вбила ся дуже твердо в дошку.

— Якби, небоже, так живого поцілив, то не жити би йому більше.

Князь був у незвичайно добрім і веселім настрої, що у нього задля тих нещасть, які його дім навідували, графляло ся дуже рідко.

— Ти в чім мистець, молодий шляхтичу? — питає князь, звертаючи ся до Марка.

— Він мистець до шаблі, — закричали всі.

— Ану, давайте шаблі, — каже весело князь.

Принесли шаблі, а князь каже:

— Бери, хлопче, шаблю, поміряємось.

Марко стояв, як на грани. Шаблю брав не-сміло в руки.

— Бери, не соромись, се лицарське діло.

Марко ще більше збентежив ся, взяв шаблю, нібито складав ся. Всі визирали в напруженні, що з того вийде, але Марко поклав шаблю під ноги князя і каже:

— Я не смію. — Він став плакати.

Князь був сим вдоволений.

— Гарно, синку, що ти вмієш пошанувати і вік мій, і стан, хай тебе Бог благословить.

— Чи екзамен пішов добре? — питає князь ректора.

— Превосходно! Я навіть чудую ся, як могли вони стільки знання набрати в малій церковній школі.

— Видно, що вчителів має добрих. Ми про ту школу будемо тямити.

Князь поговорив ще з ректором про потреби школи і відійшов.

Хлопців уже ніяка забава не брала ся. Ректор, відвівши князя, завернув до огорода. І він був дуже радий, бо користаючи з доброго настрою князя, дістав обіцянку, що князь спровадить до Острога вчителя прямо з Греції, до науки грецької мови.

Ректор дозволив бурсакам вийти до міста на цілу годину, розумієть ся під наглядом даскалів та діяконів.

Ніколи хлопців самих не пускали, бо не можна було діждати ся їх повороту. Їх забирали до своїх домів міщани і суто їх угощали. Крім того їх обдаровували всякими „снідами“, що вистало на цілий тиждень. Тепер завели таке, що кождий мусів сказати, до чиєї хати йде. Бувало й так, що під неділю заходили міщани до ректора і випрошували собі по двох-трох хлопців до себе. Острожські міщани величали ся своєю школою і дуже любили хлопців. Се діяло ся навпаки инчим бурсам, напр. в Києві, де бурсаки дуже людям пакостили і тягли з возів, що попало. За то звали їх курохватами і дуже їх бояли ся. В Острозі бурсак не потребував красти, лазити по чужих садах за овочами, бо всього йому давали добрячі міщани з власної волі.

Петро з Марком зайшли від разу до Плескача, де їх гарно угостили. Плескачам, як їм розповіли про ту честь, яка їх сьогодні стрінула, здавало ся, що і на них кинуло проміннями від княжого сонця.

Плескач говорив:

— Як йно хлопці будете себе добре вести, зайдете дуже в гору. Щасливий той, на ким княже око спочине. Тільки одно вам говорю: поки не скінчите науки, не важте ся покидати школи, не дайте заманити себе до ніякої сваволі, я так на ухо вам скажу. Не дайте заманити ся Наливайкови. Він добрий козак і лицар, князь його любить, але він уже не одного бурсака підмовив втекти на Запороже, тямте. Про те я ще поговорю з його братами.

— Хибаж його брати тут живуть?

— А вжеж. Старший є протопопом при онуфрейській церкві в Острозі, се о. Дамян Наливайко, дуже ревний в благочестю. Се сповідник князя. Велика се честь. Говорять, що сам патріярх царгородський, який тут у князя гостював, довів се діло до ладу. Велика то при князю особа. Се

затямте собі хлопці. А другий, се тутешній міщанин, кушнір. Йому теж добре живеть ся.

Стара Плескачка наклала школярам повні кишені пряників, медівників, яблук та груш, коли відходили.

В бурсі гомоніло, мов в улію. Хлопці міняли між собою те, що поприносили з города. При вечері ніхто не хотів їсти.

На другий день прийшлося зараз зрана розстати ся з домашніми капотами. Ім поприносили бурсацькі жупани і казали передягти ся. Всі бурсаки одягались однаково. Степан забавив ся в Острозі цілий тиждень. За той час навідав обі церкви в городі, благовіщенську і онуфривську, оглянув базарі, накупив гостинців для рідні.

В неділю довелось йому бути в замковій церкві на обідні. Такої величавої відправи він ще не бачив. Але бо і церква тут неабияка. Усюди золота, аж за очі хапає. Княжий хор співав, мов ангельський. Князь сидів у своїй позолочуваній будці, мов у сповідальниці. Коли виходив із церкви, попи його супроводжали співами, а народ кланявся, аж до землі припадав.

Як прийшов час відїзду, Жмайло пішов на замок поклонити ся князеві. Князь прийняв його дуже ласкаво, обіцяв хлопцями заопікувати ся, дав мішочок з дукатами на самбірську школу. Старого Грицька казав поздоровити і передати йому золотий хрестик, посвячений царгородським патріярхом.

Степан Жмайло попрощав хлопців, всунув у руку ще одного дукача даскалови. Плескач не хотів узяти від нього гроший за те, що його і наймита годував цілий тиждень. Степан виїхав з Острога дуже вдоволений.

IV.

Острожська школа, або як її називали і свої і чужі, „академія“ була в той час славна на всю

Україну. Її заснував кн. Василь Константин, як противагу єзуїтським ліцеям, у котрих вчили польського і латини. В протиставленні до того, князь назвав свою школу словено-грецькою. Та в тім часі без латини не було знання, не було освіти, — тому і тут побіч греки мусіли вчити і латини і її вчено більше, чим греки, бо до тої науки тяжче було знайти вчителя, чим до латинської. Тому то, мимо урядової назви, яку надав школі основатель, вона називала ся, силою факту, триязычним ліцеєм.

Князь Константин мав на ціли своєю школою ударемнювати змагання Єзуїтів і збирати сюди руську молодь, яка в єзуїтських школах латиншилась і ляшила ся. Пізнав він се на своїм найстаршим синові Янушу, який проти волі батька, ще в молодім віці відпав від віри батьків і ніколи до неї не вернув.

Відтак хотів князь виховати для руської нації і православної віри людей вчених, які би її обороняли і підпирали. На тому полі були великі недомагання.

Православне духовенство було темне і деморалізоване. Сучасники говорять, що попа православного частіше можна було стрінати в шинку, чим у церкві. До того були се великі неуки, що заледви вміли читати, а деякі і того не вміли. Польський уряд оставав під єзуїтським впливом, і рад був з того, що руське духовенство не відповідало свому званню. Прямо він ту темноту попирав. Те саме діялось серед вищої православної ієрархії, були єпископи, які навіть не були священиками. Тут робилось те, що в латинській церкві перед реформацією.

Православні єпископи нападали на себе збройною рукою, здобували приступом свої катедри, рабували церкви своїх дієцезій, а упорних попів виганяли з парохій киями, або замикали їм церкви за те, що піп не зложив наложеної єпископом данини. Такий стан вів благочестє у пропасть, тим більше, що латинська церква при всім пере-

слідуванні православя, вмiла той розпад у православнiй церкві для себе вихiснувати.

Колиж усi православнi дивились iз закрiвавленим серцем на упадок батькiвської церкви, то мусiло таке саме дiятись у серцi кн. Василя Константина, який був по синiвськи привязаний до рiдноi церкви i мав силу тому розпадови покласти край.

Попри всi тi цiли намирив кн. Константин виховати у своїй школi духовенство православне освiчене, карне i iдейне.

Початок острожської школи припадає на р. 1580. До того часу була тут школа нижча, як багато було iх на Украiнi, але вона не могла нiчим визначити ся.

Князь добирав собi людии, де лише про них мiг довідати ся. Спроваджував iх до Острога i надiляв своєю княжою ласкою. Таким першим пiнiром украiнської освiти був Герасим Смотрицький, шляхтич украiнський з мiста Смотрича. Вiн був гроцьким писарем у Камiнцi.

Не знаємо, де вiн вчив ся i яку мав освiту, однак то певно, що на такий уряд гроцького писаря треба було мати освiту. На його звернув князь свою увагу, i таки його до Острога стягнув i поручив йому таке важне завдання. З пiзнiших письм Герасима Смотрицького бачимо, що вiн на той час був найгарнiшим письменником i полемiстом на Украiнi.

Ми не знаємо, який був заведений плян науки у тiй школi. З письма Захарiї Копистинського бачимо, що вчили там кромi славянської мови, латинської i грецької, ще фiлософiї, астрономiї, математики i реторики. Розумiеть ся, що теологiя була тут окремим предметом науки.

Князь Константин змагав ся доповнити учительський збiр поперед усього своїми людьми, яких лише мiг стягнути. Вiдтак стягав сюди Грекiв, виминаючи латинникiв, якi могли би його пляни ударемнити. Краще вже мали приступ представни-

ки нових релігій, як протестанти і аріяни, які так само поборювали латинську церкву.

Другою особою по Смотрицьким був о. Дамян Наливайко. Походив він з Гусятина, де його батько був ремісником. Його вбив Каліновський і тоді його три сини перебрали ся на Україну. Дамян Наливайко визначав ся вищою освітою і фанатичним привязаннем до благочестя. На його звернув особлившу увагу, в часі свого побуту в Острозі, царгородський патріарх Єремія, і він наклонив князя, що узяв собі о. Дамяна за свого сповідника. З тої причини о. Дамян мав великий вплив на князя. Сій обставині треба приписати, що козаки приятелювали з князем, а їх представник, Северин Наливайко, знаходив в Острозі безпешний захист і відпочинок. О. Дамян був парохом при церкві онуфрейській в Острозі.

Поволи зібрав ся тут значніший кружок учених, який заняв ся видаваннем книжок. Вікопомним ділом стало виданне біблії з передмовою Герасима Смотрицького.

Як наші Кульчичани попали в Острог, то школа існувала вже 10 років. За той час вона гарно розвинула ся. Приятель пізнішого гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного говорить, що гетьман вчив ся в острожській школі тоді, як там „квитли“ науки.

Зразу тяжко їм було привикнути до такого життя, але з часом вложились у форму бурсацьких і шкільних порядків і були перші між своїми товаришами. Ними піклував ся князь, ректор і о. Дамян, який частенько брав їх до себе і навчав сього, чого у школі не вчили. Щиру прихильність і батьківське серце знайшли вони ще в міщанським домі Плескачів. Усі їх там полюбили, як рідних дітей, і не було неділі та свята, коли би їх там не прошено на обіди.

Перший раз були там на обіді, ще як Степан Жмайло побував в Острозі. При сій нагоді могли пізнати родинне житте тих патріархальних

українських міщан. Родина Плескачів жила в просторім домі при вулиці Литовській. До дому прилягав просторий огород із садом. На ліво від сінний заходило ся до світлиці, де жили старі Плескачі і приймали гостей. Звідси вели двері до дальших комнат, де жили сини і зять із дітьми. На другім боці була майстерня, а далі комори і склади шевських матеріялів. В майстерні покладено лежанки для челядників і учнів. Тут вони спали, їли і працювали. Лише в неділі і свята заходила уся челядь до світлиці і засідала до одного стола з хазяїнами. Світлиця була простора і ясна, вікнами звернена до вулиці. Велика піч з зелених кахлів, скілька скринь з усяким добром і широчезна постіль під стіною. Під образами велика лава прикрита килимом і стіл, прикритий білою скатертю, на яким лежали заєдно: хліб і сіль. Попід вікна йшла довга лава. Над вікнами полиця з приборами кухонними. Чільна стіна проти входу завішана густо образами, на яких пишали ся вінки з полевих і огородових цвітів, що їх святити в церкві по празникам. Перед іконою Богоматери висіла срібна лямпадка. В неділі і свята приносили сюди другий стіл з майстерні, бо годі було всім помістити ся.

Микола Плескач, як вже вище говорило ся, давав усьому порядок і наділював усіх роботою. Коло домашнього господарства поралась Плескачка з донькою і невісткою.

В суботу над вечером прятано в робітні і вже аж до понеділка не було ніякої роботи.

В неділю рано, всі по празничному повбирані, йшли до церкви. Мушчини в довгих міщанських капотах, в високих смушкових шапках, жінки в довгих футрах обрамлених кращим футром з куниць. Старий Плескач брав ізза образа великий молитвослов і йшов передом із жінкою; за ними поступала ціла сімя зі старшими дітьми, челядниками і учнями. Малі діти лишали ся зі старою бабусею помивачкою в дома.

В церкві ставали на призначених для себе місцях. Плескачеви, як цехмістрови шевському, належало ся почетне місце і цехова свічка. Він зараз розвертав свій молитвослов і співав голосно з крилосом.

В тім самім порядку вертали з церкви. Жінки, пороздягавши ся, виймали з печі зварену ще рано страву і ставляли на стіл. Тепер мали право сідати до столу челядники, учні і парубки, що доглядали коний. Дівки від коров обідали окремо. Вони муіли при обіді услугувати. Обід зачинав ся молитвою, котру відмовляв голосно старий Плескач. — Підчас обіду ніхто не говорив. Лише сьорбанне і жованне було чути.

Степана Жмайла посадили на почетному місці. За ним посідали хлопці. Хоч вони молоді ще були, то не випадало саджати їх між челяддю, бо то спудеї вищої княжої школи.

Йно, як поставили у збанках мід, розв'язали ся язики і розпочалась гутірка.

Плескач приказав кому небудь повторити нинішню проповідь із церкви, яке було євангеліє. На ту тему велась розмова. Плескач не міг тому подарувати, хто в церкві не вважав на слово боже.

Аж після того пішла розмова на инчий шлях. Плескач вилитував про те, як їх князь прийняв і оповідав про місцеві відносини. Степан розказував про відносини в Самбірщині, про переслідування православних, про те, що православним не можна ставити церков у середині міста. Говорив, як то королівські комісарі хотіли записати шляхту помимо їх клейнодів і шляхоцьких грамот у інвентар, як шляхта аж шаблею муіла обороняти ся, та силою комісарів прогнала. Бож їх привілеї шляхоцькі походять ще від князя Льва. Плескач слухав усе те, хитаючи головою, а далі каже:

— Слава, честь і поклін нашому князеві, його милости, Константинови, щасливі ми православні під його могутчою рукою. За його плечима ми безпешні, мов у Бога. Ніхто нам нашої благочестивої

віри не сміє чіпати, а церкви наші ставить сам князь, великоліпні і багаті. У нас свобода. Нема ніякого гнету. Ось я був собі бідним шевцем, коли сюди прийшов, як його милість прикликав сюди усяких ремісників, рукодільників, а тепер я не послідний, як бачите, богач. А всего доробився власною працею і пильністю, нікого на гріш не окривдив. — І нічого і нікого мені боятися, хиба страху господнього. Є у мене всього достатком, ще і на бідних стане. Ніхто мені того не відбере, бо нашого Острога ніхто не здобуде. Татари скілька разів наганяли ся, коли то хотіли захопити в ясир княжу дочку Катерину, що за кн. Радиви́ла вийшла. Нічого не вдіяли, йно зубів наломали.

— Чи ви ведете своє ремесло на замову?

— Ні, я роблю на запас. Відтак свої вироби розвозжу по ярмарках. Мої ярмарки між Львовом і Київом. Великі пани в моїх чоботях ходять, бо у мене товар добрий і тревалий. На партацтві я свого знаку не дам. Впрочім, я мушу другим за примір служити, бо я старший у шевськiм цеху.

— А який ваш знак?

— Який? Три зізвдочки на запятку, між підковою побіч себе, а одна більша з переду. Такі самі знаки ставлю на шкурі в середині халяви. Ніхто їх не видить, бо вони закриті підшевною. Лише, як підшевку відпореш, то їх побачиш. Се на те, щоби ніхто знаків на запятку не підрабляв на партацькiм чоботі і мого варстату не знеславлював. Я зараз пізнаю фалш, бо ніхто не потрафить зізвдок так розмістити, як я сам своєю печаткою.

— А коли би ви такого зловили?

— Го, го, за се велика кара. Цех може його з шевської корпорації викинути і ніколи вже не міг би бути майстром.

— А як тут у вас Татари поводять ся?

— То дуже добрі люди. Одно, що не мають трунків, бо сього їм їх пророк наказав.

Вони працюваті і додержують слова. Ніхто їм не робить кривди, їхньої віри ніхто не чіпає, тому вони є добрими сусідами, а за нашим князем то пішли би в огонь, так його люблять. По нашому говорять вже, як би і ми, хоч між собою усе галакають по своєму.

— Щасливі ви, що такого доброго князя маєте...

— Нашому князеві дай Господи много літ прожити, бо що потому буде, то Господь знає...

Плескач задумав ся і став хитати головою.

— А хибаж що? Нема в нього дітий?

— Та що з того? Найстарший син Януш цілком відвернув ся від прадідної церкви. Він уже Лях, не наш...

— А князь на те позваляє?

— Що має робити? Бачите, мама була Ляшка, тай сина за собою потягла, а решти доконали Єзуїти, тай перевертня з його зробили.

— Я би на те не позволив. Видно, що у панів інакше живуть, як ми, прості люди.

— Ні, ви того не знаєте, який князь строгий чоловік. Його син Януш, а так само і инчі два сини, не сміють при батькови сісти, ані словом відізвати ся, поки не дістануть на те дозволу, не сміють нічого зробити без дозволу князя. Говорять, а ми то всі добре в городі знаємо, що князь дуже гнівав ся на сина, грозив, просив — не могло нічого, а тепер князь сина дуже любить, може за те, що такий впертий. Другий син, Константин, зразу гуляка великий, а тепер богомолець. Нічого з нього не буде. Може ще з наймолодшого, Олександра, вийде що путнього. Він теж з Ляшкою оженив ся, але певно старий князь сам виховувати буде внуків і не пустить їх на чужину, бо вже на Янушу попик ся. Чимало клопотів та гризот перейшло понад головою нашого доброго князя. А та його братанка по Ілі, княжна Гальшка, що князь мав ізза неї і її матери процесів, боротьби з її мужами та з тестем, вітчимом.

— Вона вже не жиє?

— Господь змилював ся, тай забрав її до себе. Вона була божевільна, таке їй Господь дав. Бувало не можна було видержати, як зачне бідна на замку із своєї вежі голосити та кричати. Кажу вам, аж морозом переймало. Цілий город, почувши її плач, крик, йно хрестить ся, а дівтора ховаєть ся по кутах та плаче налякана. Такої долі не хотів би я мати і за ті княжі скарби, за те золото, що має його наш князь під своїм замком... І від того часу князь посумнів, згіркнув, та лише в молитві шукає розради, потіхи. Бідний він. Він неприступний для нікого. Одна його дочка, Катерина, вміла з батьком дійти до ладу, вона одна могла розяснити його чоло. Страх, як її князь любив. І тому, коли хто потребував князя, то хиба через о. Дамяна, або княжну Катерину діпняв свого.

Плескач оповідав те про княжі справи, що знали всі Острожани, а що Кульчичан дуже цікавило, як нове, нечуване. Степан мотав на ус і запам'ятував, щоби відтак дідови Грицькови розповісти, хлопці цікаво і радо слухали, бо від тепер їх доля була звязана на довгі часи з тим славним паном на Острозі.

Вже стало сонце хилити ся на захід. Хлопцям час було вертати в бурсу, а Степан із наймитом ладилась у дорогу.

Плескач вишукав їм певну, дуже чисельну компанію солярів, що вертали з Острога до Дрогобича. Можуть разом переїхати геть поза Львів, значить ся, поза той страшний янівський ліс.

Прийшла хвиля розставати ся. Марко розплакав ся, Петро закусував губи, щоби не плакати в голос. Усім було жаль. Розставали ся на довгі літа, а може ніколи вже не побачать ся. Се в Божих руках.

Степан не втерпів, щоб в останнє не сказати, може вже десятий раз:

— Хлопці, вчіть ся, слухайте старших, не зробіть сорому нашому шляхоцькому родови Жмайлів.

— А до нас заходіть, коли вам буде завгодно, як до своїх рідних, — говорила Плескачка їм у слід.

V.

Плескачі справді любили Кульчичан. Вони раділи, як на них з усіх сторін спливали похвали за їх пильність і статочність. Хлопці розвивали ся і росли таки на очех. В міру того Плескач більше про них непокоїв ся.

— Занадто вони виріжняють ся від своїх товаришів, більше звертають на себе увагу, а я бою ся, щоб той Северин не збаламутив їх і не намовив до козакування, — говорив часто Плескач до своєї жінки. — Не одного він уже заманив. Для них ще час, аж розуму наберуть ся. Я не успокою ся, поки з о. Дамяном не поговорю.

І справді, одної неділі пішов до о. Дамяна і розповів свою турботу :

— Я знаю, що вони будуть лицарями, і така доля їх не мине, але на мій простий розум виходить, що вони сотворені на щось кращого, що більшу користь принесе нашій церкві православної і нашому народови, як піти в козаки і там або голови молодецькі зложать, або в ясир попадуть, або... на палі згинуть...

О. Дамян вислухав його уважно, бо його поважав, і каже :

— На тих хлопців я маю особливе око. І їх милость не байдужий. Ми їх уже заздальгідь до чого инчого призначили, то неабиякі голови. Не розумію, чого тобі за них так побоювати ся?

Плескач помовчав хвилю, заки переміг себе, а далі каже :

— Одного боюсь я. Ваш брат Северин має на них великий вплив, вони його обожають — знаю се, бо хлопці часто до мене заходять і чую

їхні розмови. Северин, то вершок козацької досконалости, впрочім, я і всі, що Северина знаємо, тої самої думки. Коли би так Северин закликав їх до себе, то покинулиб усьо і пішли би за ним на край світа, як уже багато бурсаків пішло. Отож, яб прохав вашої милости звернути на се увагу пана Северина, щоб сих хлопців не займав. Бо я також маю право піклувати ся ними; дав мені його їх батько.

— Про таке, то я й не подумав, і не думаю. Знаю, що мій брат Северин нераз мені про хлопців говорив, що вони йому по нутру, але того він без мого відома і дозволу не зробить, щоб діт-ваків баламутити.

— Ваша милости, заки ваша милість про се довідають ся, заки попросить дозволу, може бути запізно, бо як їм лиш слово скаже, то полетять пташки з клітки і поминай, як звали, а велика була би шкода. На мій простий розум треба би забезпечити ся наперед.

— То я тебе розумію так: щоб я Северина остеріг...

— Так, так, ваша милости, я сам не смів того договорити, я дуже прошу. — Плескач поклонив ся о. Дамянови в пояс.

— Можна і так, при найближчій стрічи поговорю з ним.

Плескач був дуже радий, начеб любих хлопців за десять замків заховав.

О. Дамян додержав слова і при першій стрічи заговорив до брата:

— Ти знаєш отсих пришельців від Самбора?

— Того лучника Петра і того двобойника Жмайла? Чому би їх не знати, вони дуже замітні між бурсацькою юрбою. З них лицарі вийдуть.

— Та їм ще завчасно про лицарство говорити, то ще діти.

— А я залюбки з ними про те говорю, коли лише стріну ся, думаю, що аби лицарем бути, треба з малку до того заправляти ся.

— А я тебе прошу, брате, дай тому спокій. Кажу, то ще діти, їм ще час до козакування, хай вчать ся. У нас більше лицарів, як учених, наша народність, наша церква має великий на те голод...

— А! чи не вибирають ся вони козакувати? — сказав Северин і розсміяв ся. — Ог, горобчики, навіть не думав я, що у них таке завзяте. Далєбі, куплю їм горіхів за се і вицілую обох.

— Вони не вибирають ся козакувати, але я побоюю ся, щоби ти їм такої думки не піддав.

— Се, брате, ще смішніше від тамтого. Мені і в голову таке не прийшло і ще довго не прийде. Годі мені з такими козаками возити ся, що за мамою плакалиб.

— І князь би тобі сього не вибачив, бо його милість уже тепер покладає великі надії на них.

— Краще не говорімо про такі небилиці — я такої дурниці не зроблю.

При найближчій нагоді стрівув ся Северин з обома Кульчичанами і заговорив. Вони аж горіли з радости, що такий славний лицар, про якого стільки наслухались, говорить із ними.

— Гаразд, хлопці! Чи не вибираєтесь ви на Запороже?

Вони оторопіли від такої несподіванки, а Петро каже:

— А чи пан Северин взяв би нас?

— Поки що, годі. Таких жовтодзюбів нам не треба. На Січи не можна жінкам жити, а ви годі, щоб ще без пані-матки обійшли ся.

Хлопці оба засоромились дуже, Петро каже:

— Ми ж і тут без пані-матки живемо.

— Ех, дурень ти один з другим! Тобі здасть ся, що на Запорожжі то самими пирогами та медівниками годують, що нічого не роблять, хиба в оксамітах ходять, тай гуляють? Ой, небоже, тверде те життє, і не кождий з того хліба жити буде. Ви ані думайте про те. Я перший, колиб вас там здибав, то здорово випарив би і привіз би на

перед себе до Острога, та віддав о. ректорови на карцер о хлібі і воді.

Северин відійшов, думаючи: Тепер відійде їм охота про козакування думати. Скажу протєбратови.

А хлопці знову думали собі таке:

— Чого він нас вчепив ся? Хибаж ми йому говорили, що хочемо приставати до нього?

А Петро міркував таке:

— Нічого инчого, тільки що Северин був на підпитку, бо то все не держало ся купи.

— Але вже знаємо, що би нас ждало, коли би прийшла думка тікати з бурси.

Ніде правди діти, що така думка у них нераз по молодечій головці блукала, хоч ще не виросла, але вже зроджувалась. Відгадав її Плескач з їх говорення.

Та по тій стрічі з Северином та думка заснітила ся відразу, тепер у них остала одна ціль: вчити ся і скінчити вищу школу, а відтак хай міркують старші, що з ними станеть ся.

Найближчої неділі розповіли Плескачеви немилу стрічу з Северином, чого він від них хотів, чого їх вилаяв так шпетно?

Та в тій хвилі прийшов діякон від онуфривської церкви від о. протопопа Дамяна по тих двох спудеїв зпід Самбора, щоби прийшли зараз до нього.

Хлопці видивились на себе, а відтак на Плескача.

— Треба йти, діти, — каже Плескач, — то важна особа і без причини вас не кличе.

Пішли. А по дорозі Марко каже до Петра:

— Чого Наливайки до нас привязали ся? Чи не виговорив ся ти, Петре, перед ким, що хочемо на Січ втікати. Висміяв нас один, а другий певно ще вилає.

— Я лише те говорив, що ти чув. Питав нас жартом за Січ, а я жартом йому відповів. Випили одно, випемо і друге.

— А може нас відішлють до дому? Може ми що не так робимо, як треба?

— Як вишлють, то поїдемо. А гріха за нами, сам знаєш, нема ніякого.

Та у о. Дамяна цілком не було того, чого побоювали ся. Він прийняв їх ввічливо і зараз почастивав їх горіхами та медівниками.

— Сідайте, хлопці, та поговоримо. Я давно мав вас прикликати, та не було часу. Я хотів вас випитати, як у вас, у Самбірщині, з нашою церквою?

— Певно, що не так, як тут. У нас православних переслідують, напр. у Самборі не вільно церкви ставити в середині міста, лише за валами. Церкви у нас убогенькі, і хиба те мають, що їм люди скинуть. Такої церкви, як тут, ми ще ніде не бачили.

Так говорив Петро.

— А які у вас священники?

— Та які... У нас напр. у Кульчицях є чотирох попів, та лише двох знає читати...

— А як же вони читають євангеліє?

— Навчили ся одно „за всяке прошеніє“ на память, та співають його що неділі, а службу правлять на память...

— Сумно, — каже о. Дамян, — шкіл нема, людий нема...

— І князів руських нема, — докинув Марко.

— Бачите діти, в якій небезпеці наша благочестива віра. На вас молодих тяжить святий обов'язок ратувати її, а то лише тоді стати ся може, як мати мемо своїх вчених, до церкви і народа привязаних людий. На князів не числімо, бо їх не розведемо, а учених людий можна мати без помочи єзуїтів. Тому міркуйте, які великі услуги може зробити тутешня школа, а ви в ній. Не лише, що самі навчитесь, та ще своїм прикладом товаришів заохотите до невсипущої праці. Від вас двох мусить школа більше вимагати, як від усіх инчих. Лише вам тим не гордитесь, не виноситись

понад товаришів, бо ангелів гордих навіть Господь не стерпів, тямте собі те. А тямте ще на притчу господню, що не вільно закопувати даного господином талану, бо треба би за таке марнотрацтво тяжко відпокутувати.

— Та ми вчимо ся, що можемо, — оправдував ся Петро.

— Сину мій, яж тобі докорів не роблю, я дивлю ся за вашими поступами в школі, вчителі вас хвалять, а я вас остерігаю, щоб ті похвали вас не поспували. Чим більше вас хвалять, тим більше повинні ви працювати, ось що хотів я вам, любі діти, сказати. Про вас знає і його милість, а подумайте, як би йому було жаль, коли би на вас обманув ся. Бог, церков, народ, вітчизна ваша. За ті три річи не жаль життє покласти. Наша церква і народ у небезпеці. Латинство і Ляхи вдирають ся тими щілинами, мов гнила вода до розсохлого сосуда. А ви до того ще шляхта, ви сіль землі сія, як ваші батьки говорять про себе. Тут козацтво бореть ся за церков православну, за народ, а там той обовязок спадає на шляхту, не ту високу, лише ту дрібну, хліборобську. Тямте, щоб сорому не зробили вашим шляхоцьким родам.

Хлопці слухали слів о. Дамяна, мов якої проповіді побожно і кожде слово западало глибоко в їх молоді душі.

— Чим ти, Петре, хочеш бути?

— Божа воля, я ще не знаю. Ино що зачав вчити ся.

— А коли би ти так... при божій помочи скінчив нашу острожську школу?

— Як мені старші порадять.

— Гарно ти говориш. Старших треба слухати, бо у них більше досвіду.

— А ти, Марку?

— Я так само кажу, як Петро. Миж побратими, однодумці.

— І ви ніколи не посварили ся між собою, як се між хлопцями буває?

— Хиба як дітьми малими були, та я того не тямлю, а так, від коли прийшли до розуму, ми за одно думаємо.

О. Дамян розпитував їх з цікавості, чи вони собі рідня. Тоді Марко оповів історію Петра, яку вже знаємо.

— Діти мої, — говорив о. Дамян, кладучи руки на їх голови, — Господь вас злучив, вибрав ваші душі до себе ще в лоні ваших материй — не розлучайтесь душею ніколи, бо сього вам не вільно робити, яже Бог сочита, чоловік да не розлучает! Побратимство свята річ.

О. Дамян наклав їм у кишеню яблук, горіхів та пряників, поцілував у голову, та відправив ласкаво. Вертали не в таким настрої, як сюди йшли.

— Що ти, Петре, на се скажеш? — питає Марко.

— Як я можу знати? Я аж бою ся того, що так усі на нас очі звертають.

— Певно, тепер що найменче ми, би провинили ся, то зараз усі на нас закричать, хоч під землю ховай ся.

— Отже треба нам пильнувати ся, а се нам хиба на добро вийде.

Для Острога був зразу призначений один онуфрїївський ярмарок. Відтак король для великих заслуг князїв острожських визначив ще два: миколаївський і йорданський. У ті часи ярмарки дуже важні були. Без того ніодин город не міг істнувати. З ярмарку йшла головна загальна користь для города: з оплат, з мита, з того, що на ярмарок зїздили ся з подальших околиць, мусіли тут довший час жити, звичайно два тижні, і не мало лишали гроша для города за право торгвання, а у людий за постаєнне, за мешканне, їду і корм для коний і товару. О признанне ярмарків дорічних городи і городки дуже побивали ся. Ізза того були ріжні спори, коли би ярмарки мали від-

бувати ся в один час у поблизьких місцевостях. Церквиз мали з таких ярмарків, що припадали в день якогось храмового свята, великі користи через брацькі пири. Брацтвам прислугувало право на такі пири варити мід і продавати його на загальному угощенні. На те запрошували посторонніх людей зпоза брацтва, які вкуповували ся на пир і за се добре платили. З меду зіставав ся віск на церковні свічки брацькі, з того опять приходила користь.

Ярмарок на зимного Миколи, того року як прийшли хлопці до Острога, заповідав ся величаво. На дворі було морозно, але сухо. На тиждень перед тим святом стали зїздити ся купці з ріжних сторін. Не йно в городі, але і на Зарічу, не було одного дому, де би не гостював якийсь приїзжий. На ринку виростали шагра крамарські, наче гриби по дощі. Турецькі та татарські купці містились у своїх одновірців на Зарічу. Городські пахолки не мало мали роботи, порядкуючи вози та крамарські шатра.

На той ярмарок лагодились і тутешні купці. У Плескачів аж горіла робота. В робітні на довгих жердках вішано готове обувє, призначене на продаж. Були тут цілі вязанки чобіт із сапяну, курдибану, з простими і задертими в гору носами, призначені для шляхти. Плескач казав навіть кілька пар підкувати срібними підківками, які йому зробив місцевий золотар. Були тут і жіночі черевички на високих запятках, шнуровані шовковими шнурками. Плескач знав робити чоботи венгерські з твердими холявами та шовковими, ріжного коліру кутасами.

Всьо то мало бути продане на миколаївським ярмарку. До слідуячого, онуфріївського, буде приготовляти ся новий товар.

Кульчичани заздальгідь раділи, що такого дива надивлять ся, хоч инчі бурсаки приймали се байдужно і навіть не згадували про те, що за скілька днів має наступити.

Як котрий із Кульчичан заговорив до кого за ярмарок, то старший бурсак йно підсміхався під носом, не кажучи новикам нічого.

Кульчичани думали ще й про те, що на св. Миколи Плескач свої імянини святкувати ме. Петро скомпонував навіть якийсь стишок в день „тезоіменія славетному пану цехмістру“, який вивчився на память.

В неділю перед св. Миколою хотіли хлопці піти у город, та не мало счудувались, як застали двері зачинені, а дякон заявив, що в часі цілого ярмарку не вільно жадному бурсакови вийти на світ.

Згодом довідалися, що такий приказ завела вже від скількох літ управа бурси і школи, для того, що бурсаки ходили поміж крами і тягли, що під руку попало, та легше лежало. У міщан не рушали нічого, бо ті приймали їх, як своїх, але у приїзжих годилося покористуватися.

Купці жалувалися перед городською старшиною. Голова пішов князеві пожалувати ся, і з того вийшов такий арешт для бурсаків. Старші бурсаки нічого не говорили про те новикам, ще інколи розповідали їм чуда-дива, щоби їх зацікавити, поки не розчарують ся, от, як тепер Кульчичани.

Такий заказ не зовсім виходив купцям на користь. Бурсаки шибайголови викрадалися з бурси ніччю і ходили на заробітки промишляти.

І тепер знайшлося скількох старших, що уложили собі плян такої нічної виправи. Не було одної ночі, щоб чогось не дісталося поза мури бурси з ярмарку. Часом воно і не вдалося, часом декого переловили, а тоді щоб його засікли різками, він не видав товаришів.

Так було і тепер. Зібралася компанія шибайголовів. Головна річ лежала в тім, щоб даскали, що мешкали в бурсі, нічого не покмітили, щоби було в що передягти ся, перебрати ся через огорожу, справитись добре на базарі, а відтак тою

самою дорогою з добиччю вернути, тай непомітно дістати ся до своєї лежанки.

Компанія вибрала собі ватажка, а він над усім промишляв. Одежу зносили з города довший час і ховали так, що ніхто її не міг знайти. Інчі бурсаки, хоч бачили се, не сміли зрадити. Взагалі слово „зрада“ в бурсі не мало місця. Зрадник або донощик міг переплатити здоровлем свій вчинок, не сподіваючи ся коли, і не знаючи від кого.

Одного дня, вже над ранком, счинив ся на Замковій вулиці, де стояла бурса, страшний крик. Люди летіли гурмою, когось ловили. А той хтось вдирав що сили, аж допав високої бурсової огорожі і перескочив її зручно. Нічні стражники добувались до дверей бурсового дому і приказували собі отворити в імени управи города. Та ніхто не хотів того слухати, бо бурса була княжа і городська управа не мала тут своєї влади.

За стражниками надбіг цілий гурт крамарів, які нічого собі з княжого права не робили. Вони були подражнені тим смілим злодійством. Відзивали ся наклики і погрози в ріжних мовах. Стали ґримати до дверей, а коли їм не відчиняно, один кремезний Москаль підпер двері плечима і вони подали ся. Юрба впала до середини шукати і ловити злодія. Таж усі його бачили, як втікав і перескочив огорожу, мусять його знайти і покарати. Так кричали з усіх боків. Одного даскала перевернули і змісили ногами. Інчі поховали ся по кутах. Хлопці налякані посхапували ся з лежанок і стали кричати. Юрба стала їх бити. Інчі пішли до огорода і шукали за слідом. Городські пахолки, що прийшли сюди перші, ані прочували, що така буча скоїть ся. Хотіли тепер роззвірену юрбу спинити, але не мали вже сили.

Хлопці ховали ся попід лежанки. Юрба піймала скількох старших і стала немилосерно бити та мучити. Одного бурсака привязали до сволока за ноги і били, а він з болю признав ся, що то

він дійсно ходив красти, хоч не вмів сказати, де вкрадене подів.

Один бурсак вспів вирватись тихцем і побічи на замок; побіг босий, бо ніколи було вбувати ся, другий розбудив ректора, котрий втратив голову і не знав, що робити.

Той, що вспів перебрати ся на замок, розповів отаманови сторожі, що сталось, благав помочи, бо всіх бурсаків повбивають.

На замку, на час ярмарків, стягав князь більше число гайдуків, що творили на кождий випадок поготівле. Могли які розбишаки напасти на купців, могла стати ся яка пожежа, або що инчого.

Отаман вислав зараз гайдуків на поміч і вони прилетіли миттю, бо від замку до бурси не було далеко.

З бурси виходив пекольний крик і вереск. Гайдуки вдерлись до середини і стали бити кого попало. Напасники тепер отямались. З гайдуками не була така легка справа, як з хлопцями. Дехто став оправдувати ся. Мученне хлопців відразу устало. Кождий дивив ся, як би з цілою шкурою видістати ся звідсіля. Та се було неможливо, бо всі виходи були пильно стережені. Гайдуки шукали всюди, ловили напасників і вязали. Витягали їх за бороди зпід лежанок і тягли до сінній. Тепер хлопці помагали гайдукам шукати, ніхто не скрив ся. Вже було рано, як з бурси вивели цілу юрбу повязану мстузами і повели на замок, де її запроторили до замкових льохів.

В бурсі був нелад, як по татарським нападї. Обстановка поперевертана і поломана, усюди валяла ся солома з подертих солом'яників, порозмітувана одежа, скількох бурсаків було вбитих, одному даскалови зломали руку і два рєбра, багато поранено, одному вибили око, а що повибивали зубів, то й не злічиш.

Зараз прийшов княжий лікар з помічниками та цілюрниками і стали ранених перевязувати.

Прийшов наляканий о. ректор з учителями. Вони випитували, як воно стало ся і все записували, щоби зараз здати справу його княжій милости.

Та його милість, що вставав дуже рано до церкви замковї молити ся, почув галас. Однак не звертав на се уваги, поки своїх ранішних молитов не скінчив. Сього був би він не відложив, колиб навіть Татарва напала, бо Бог перший.

О. ректор, йдучи на замок, вже стрів ся з посланцем, що йшов від князя за ним.

О. ректор, вийшовши до комнати князя, низько вклонив ся, ждучи аж князь перший заговорить, хоч о. Мелетій Смотрицький був першою у нього особою.

— Донесли нам про якийсь напад на нашу бурсу.

— Так, ваша милість. Був напад і счинило ся велике нещастє. Є кількох вбитих, а багато раниених, та гайдукам вашої княжої милости вдало ся всіх напасників переловити, і вони тепер сидять у замковім льоху, дожидаючи заслуженої кари.

— З чогож воно взяло ся?

— Говорять, що якийсь бурсак, викравши ся з бурси в ночи, пішов по базару промишляти. За ним гонили аж до бурси, тут він перескочив огорожу і скрив ся. Городські пахолки домагали ся, щоби їх впустити до середини шукати за злодієм. Причта бурсова не хотіла сього зробити, бож то бурса княжа, а не городська. Тоді юрба розярена виважила двері, вдерла ся до середини, одного даскала перевернули і розмісили ногами, багато хлопців побили, як я вже казав. Одного якогось, що мав подобати на того якогось злодія, страшно, по звірськи катували, і він з болю признав ся, та не вмів сказати, де вкрадене скрив.

Князь не втратив холодної крови. Він плеснув у руки і явив ся старий княжий слуга.

— Приклич сюди пана Претвича.

Прегвич, шляхтич гербовий, був довіреним княжим секретарем.

Як слуга вийшов, князь каже:

— Такого пропустити не можна. Занадто собі ті бороди позваляють за те, що я їх освободив від мита і драчок, длятого, що до моїх городів безпешно заїзджають, бо усюди моя служба їх пильнує. Напад і розбишацтво тут, під моїм боком, то нечуване. Та скажи мені отче ректоре, що за причина такої сваволі, неслухняности, такого зухвальства між бурсаками, чого ходять по ночі красти, чи голодують у бурсі?

— Причина того, прошу вашої світлости, то буйна молодість. Я певний, що вони не роблять того ані з голоду, ані з якогось браку, ані для наживи. Се у них називаєть ся геройство, удатність: помимо замків непомітно викрасти ся, помимо пильного стороження пахолків викрасти. Ось що сей нещасний, що стільки лиха накоїв, що він вкрав? Під огорожею бурси, в огороді найлено розсипані фіги, сушені сливи полудневі, турецький мід і горіхи... та ще й одного вяленого судака...

— Його не дасть ся викрити? — питає князь.

— Неможливо, ваша світлости, сам не признасть ся, хиба на сповіди, а товариші не видадуть його, хоч би на тортури брати.

Князь задумав ся і не говорив нічого.

Прийшов Претвич і став перед князем.

— Маю для вашмосці роботу: розслідити, як і що стало ся сеї ночі в нашій бурсі, здаси мені справу, а відтак відішлемо винуватих судови городському. Скажи ротмістрови надворної команди, що я з нього не вдоволений. Як би був що ночі розсилав ронда по городі, було би до сього певно не прийшло.

— Я смію оправдати перед вашою світлостю пана ротмістра. Замало людей у нього. Багато війська розіслав до границь князівства вашої світлости, куди йдуть шляхи до Острога, щоби куп-

ців обороняти перед розбишаками та чужогородськими митниками.

— Як то? вони сміють нехтувати мої розпорядки і побирають мито? Так ми їм іншої заграємо.

— Ваша світлість зволять приймати ласкаво се оправданне вірного слуги вашої світлости, я кажу, що у нас нема стільки людей, щоб під пору ярмарку сторожити всюди.

— Отже я се приймаю, а ти вашність напиши зараз до моїх залог, Дубна, Рівна і Полонного, щоб зараз прислали відділи на підмогу. Тих бородачів я так візьму в карби, що їм відхочеться нападати на мене. Далі, то я у мойому замку не буду безпешний.

— Я певний того, що більше таке не повторить ся.

— У тих купців, що їх нині позамикали, сконфіскувати цілий набір. Покривджених відшкодувати потреба. Зробиш так, як я приказав.

Претвич вклонив ся князеві в пояс і вийшов.

— Треба щось отче ректоре зробити, щоб бурсаки не буюли і з бурси не викрадали ся. Які з них будуть люди, коли в молодім віці на таке беззаконне пускають ся.

— Позволю собі завважати вашій світлости, що я о них помимо того спокійний. Молоде пиво мусить вишуміти і устаткуєть ся.

— Ну, нехай шумить, краде, розбиває. Нехай за молоду привчаєть ся до розбишацтва, опісля як знайде. Але я не думаю ложити на школу розбишак.

Князь був очевидно подражнений, бо не зрозумів інтенції ректора.

— Вибачте, ваша світлість, я не так думав, як висловив ся. Я говорю, що в буйности молодих є певна границя, яку лише вправний педагог доглянути може. Границя між тим, що бересь на рахунок дїтвацтва, а що свідчить про злобу характеру. Навіть те друге дасть ся у молодого справити, коли би був на те час і можливість,

коли би таку молоду, зіпсуту парість можна відокремити і охоронити від прокази інших. На те ані школа, ані бурса не надаєть ся, але коли я знаю добрі прикмети дитини, то я йому вибухи дїтства мушу вибачити, розумієть ся о стільки, щоби не топити його, а вдоволити ся звичайною, не шкідливою карою.

— В данім случаю, коли би ті гільтаї робили свої нічні екскурзії для наживи, я би їх викривши понаганяв; а що вони для наживи не робили того, доказ в тім, що не крали ні парчі, ні адамашка, ні шовку, лиш фіги, горіхи і мід. Вони колись самі до того признають ся і признають свою молодечу похибку.

— Прикажу бурсу на час ярмарку обставити сторожею.

— Прошу сього не робити ваша світлости, бо знайдуть ся такі, що винайдуть способи, щоби сторожу успити. Се підбадьорило би їх до ще більшого гільтайства, бо поборенне аж таких перепон, то ще більше геройство, чим обманути городських пахолків та купецьких челядників. Я маю, ваша світлости, инчий, скучніщий спосіб.

— Який?

— Я поставлю сторожу із помежи них самих. Вони самі її вибирати будуть зпоміж себе. Вони самі будуть себе взаїмно пильнувати, навіть без моєї контролі, а коли би таке приключило ся, як сеї ночі, то ті стражники, а ніхто инчий за всіх тих, що викрали ся, відповідають. Тим способом зломить ся їхня псевдосолідарність в тім напрямі: поставлений мною на сторожі не длятого видасть того, що провинив ся, щоби його покарали, лише длятого, щоби він сам не підляг карі за зле сповнений обовязок, що не допильнував.

— Твій плян, о. ректоре, мені по нутру, по-пробуй.

Як о. ректор вернув до бурси, то застав уже тут і о. Дамяна і скількох міщан, які долитували ся за знакомих. Був тут уже і пан Претвич, який

пильно вів слідство. Показало ся, що шкода була з початку прибільшена, бо лише одного бурсака забито на смерть. Кульчичанам дістало ся теж троха. Вони поховали ся під лежанки і тут їх покопано чобогами: Петра в ухо, а Марка в чоло. За ними розвідували ся пильно о. Дамян і старий Плескач.

Через скілька днів не було цілком науки, заки усе привели до ладу. Половина хлопців лежала в шпиталі. Острожські міщани були між молотом і ковалом. З одного боку бояли ся, щоби ярмарок не попсував ся, коли би за строго винуватців покарали; з другого боку жаль їм було хлопців і почували зневагу на собі самих і на князеви, якого дуже поважали.

Так само невеликий був пожиток з того, що у купців пограбили. Бо показало ся, що межі увязненими був лише один купчик із Кафи, що привіз полудневі овочі до Острога. Всі инчі то челядники купецькі, які привезені були їх панами до помочи і до пильновання панського добра. Їх потрафив той купчик, який сам у ночі спав при своїм крамі підбити до того нерозважного кроку, за який прийшло ся всім покутувати. Їх панам і не снило ся платити за них, бо вони їм не казали такого робити і всього відпекувались.

VI.

Стрілою сходив нашим хлопцям час в острожській академії. Життє йшло одноманітно. Часами дістали яку вістку з дому через дрогобицьких соллярів, часами посилали вони письма до своїх рідних. Але про се, щоб деколи самі тамтуди поїхали, не було й мови. Дорога до Кульчиць давно заросла травою, та й вони мусіли освоїти ся з тою думкою, що поки їхня наука не скінчить ся, то про поворот і мови не може бути. А коли та наука скінчить ся, про те ніхто не знав, ні вони, ні їх вчителі. Треба було вчити ся багато, ріжної схо-

лястичної мертвеччини, та в тій науці не було розмеженого пляну. Багато хлопців не видержало, кидало науку і вертало або до дому, або йшло в світ за очи.

Кульчичани не могли ні на одно, ні на друге зважити ся. До дому далеко, а у світ широкий йти, було страшно. Школа приковувала їх так, що не могли від неї відорвати ся. Дідусева наука і напіннення глибоко засіли їм у душу, щоб могли їх забути. Цілою їх осолодою були ті признання вчителів, ті шкільні та княжі нагороди, які їм річ-річно діставали ся.

Інколи кликали їх на замок князь і казав собі читати книжки, інколи заводив з ними розмови, бо він дуже любив диспути на релігійні теми. Інколи, коли який вчений монах зявив ся в Острозі на замку, князь прикликав хлопців, щоби прислухувались розмовам вчених людей. Колиж трафлялись ферії шкільні, хлопці їздили по численних селищах і економіях княжих і тут відпочивали. А відпочинком для них було се, що займались газдівством і їздили в поле. В такій роботі вони дуже любували ся, бо се нагадувало їм рідне село.

При тій нагоді пізнали вони спосіб адміністрації княжого добра і його велич.

Не дармо держали його в цілій Польщі і Україні за найбільшого дуку.

До князівства острожського належали два волинські повіти: луцький і кременецький. Від півночі заходило воно в мозирські мокляки, йшло повз київське воєводство, на полудне займало чималий шмат Поділля. Крім того належали до князя великі простори в Галичині, що були віном його жінки.

На тім просторі було не менче 1300 сіл, 100 місточок і 40 замків, випосажених гарно і узброєних у всьо, що до оборони було потрібне.

В острожським князівстві жило в тім часі, т. є при кінці XVI столітя, 4700 родин, значить около

28.200 душ, на просторі двох мільйонів моргів. З того третина належала до хлопів, осадчих. Після того, які були їх обовязки, вони ділились на три категорії, але „отчичів“, т. є підданих привязаних до землі, як водилось у инчих панів того часу, тут не було.

Князь, маючи багато пустої землі, закликав робучий люд до себе, на свободу, яка тревала 24 роки, заки прийшло ся відробляти за землю, та платити податки. За той час кождий так загосподарив ся, що вже йому не хотіло ся рушати і де инде шукати непевної долі.

До того хлібороб почував себе тут безпешніще, як де инде. Ніхто не чіпав його віри, а густо розсіяні княжі замки, з добре узброєними залогами, бисто зорили за тим, щоб робучий народ був безпешний перед нападами хижацьких Татар.

Трафляло ся інколи, що загін татарський нечаяно шарпнув яке крайне село, та князь переводив ограблених на инчу оселю, а на Татарах звичайно люто мстив ся. Із тої речі князь жив добре з козацтвом українським і низовим, і тут вони, шануючи княже майно і людей, бували, як у себе дома.

Кульчичани їздили кождого року в инчу сторону, пізнавали ся з княжими державцями і економами, пізнавали народ робучий. Побачивши, що тут живе ся людям краще, як у Самбірщині, вони чули до князя ще більше поважанне.

За час побуту Кульчичан в острожській академії, якось на другому році, сталась подія, яка цілий острожський світ дуже заворушила.

Перед недавним часом жив на службі князя убогий шляхтич з Поліся, Христоф Косинський, гербу Равич. Князь його любив і нагорожував і здавало ся, що він остане князеві вірним до смерти. Що там між ними зайшло, ніхто того не знав, але Косинський покинув князя і пішов шукати щастя на Запорожжі, як багато инчих людей тої доби.

Не знати, чи Косинський мав злість на князя, чи на його сина Януша, який цілком зляшив ся. На ті рахунки приготовляв ся Косинський довший час. Вишукував собі людей таких самих невдоволених, як і він, проти панів магнатів.

На Запорожжі, серед низового товариства кипіло проти Польщі. Король видавав часто універсали до руських воєводів, до „українних“ старостів, щоб не допускали до сполюки між низовцями й Україною. Не можна нікого пускати ні сюди, ні відтам. Низовцям не вільно нічого продавати, ані купувати від них. В той спосіб хотіла Польща змусити Запорожців до покори і послуху.

— Польща не признає наших вольностей, наших старих прав, не признає нашої виборної старшини, а наставляє проти нашої волі якогось старшого, якого ми не приймаємо.

— Я знаю того старшого, пана Язловецького. Добряга чоловік і козак цілою душею.

— Але нам накинений. Хай живе між нами, то коли покажеть ся, то і виберемо кошовим, хибаж у нас не атаманували шляхтичі?

— Згадати би лише Дмитра Вишневецького-Байду. Тепер думи про нього співають, або Дашковича? Може бути отаманом і Язловецький, але прийди сюди братіку, як побачимо, які в тебе зуби, — а накиненого старшого ми не приймаємо.

Так ремствували Запорожці, а Косинський піддавав:

— Ще буде поганіше, панове товариство. Коли ви не відрубаете руки, що за вашими вольностями посягає, то не лише старшого накинуть вам Ляхи, але ще на нашу Січ запорожську своїх кварцяних на постій пришлють..

— Не діждуть!

— Се лише від вас залежить. Як ви покажете свою силу, тоді і вони пізнають, що не можна.

На Україні було невдоволеного матеріялу дуже багато.

Зачнім від „уходників“. Як стало тяжко жити народами українському через драчі, через панщину, то збирали ся ватаги сміливіщих людей у степ козакувати. Йшли звичайно ранньою весною в дике поле, орали тут землю, вели бжільництво, ловили та вялили рибу, стріляли звірину. Було се дуже небезпешно, бо степові хижаци нападали їх зненацька, ловили в ясир. Треба було орати, держучи зброю на поготівлі. Але підприємство виплачувалось і уходників не бракло, а тут було усього доволі, та не було панського гнету. Та пословиця каже, що біди конем не обідеш. Пограничні королівські старости пронюхали наживу і здержували повертаючих уходників, щоб їм платили дань, яку собі самі встановляли довільно.

— За що ми маємо платити? — гукали розярені люди, — чи староство піклуєть ся нами, як над нашими головами татарський аркан фуркне? Чи обороняє нас від напасти, чи то його земля, чи помагає нам її обробляти? То чиста лядська напасть на гладкій дорозі.

На те казали приклонники Косинського :

— Хоч би і не вертали по роботах до дому, а там в степу поселили ся, то і там сягне ляцька рука за вашою свободою і поверне вас у своїх підданих. Так буде доти, доки не проженете Ляхів геть, в Польщу. Гуртуйтесь, хапайте за зброю і чекайте даного знаку.

Реєстрові козаки були невдоволені, що Польща не виплачувала їм на час умовленої плати. Такі залеглости множили ся заєдно. А на море йти було теж строго заборонено козакам. Польща замість вихіснувати могутний, молодечий розгін козацтва проти невірних, перецінювала силу Туреччини і бояла ся її погроз, які сипали ся з Царгорода на Польщу по кождім козацькім набігу. Отже за-

спокуювала козаків, як могла, коли не грозьбами, то просьбами, щоби на море не ходили.

— Польща нам не платить, що підняла ся платити за нашу вірну службу, не дозволяє нам йти в похід і пожитись — значить хиба бідувати в дома, бо так панам подобалось.

До них писав Косинський:

„Дійшло до нас то, що не спішна його милости пану старості дорога з тими грішми до вас, отже вашмощі, не барючись довго зараз до нас поспішайте“.

Був ще на Україні другий рід козаків „нереєстрових“, т. є таких, яких в урядовий список ніяк не було можна змістити. Польща боячись козацької сили встановила, що більше тисячки козаків бути не може. Ті остають на службі річи посполитої, дістають від уряду плату (ніколи не доплачувану), а решта всьо то поспільство, піддані, яким від козацтва зась.

Але приходили на Польщу прикрі війни, де треба було багато війська і то дешевенького. Тоді треба було збирати козацькі полки. До того було багато охочих. Кождому хотіло ся вийти з хлопського підданчого стану в козацький, де були вольности запоручені. Уряд польський радо їх приймав в козаки, але лише поки було потреба. Опісля наганяли опять тих охочих до плуга під панський канчук. З того виходило велике розярненне.

— Ляхи нас обманюють. Як треба було за їхнє діло головою важити, то нас голубили і золоті груші обіцювали, тепер показуєть ся, що ті груші на вербі ростуть — не підемо в панське ярмо.

Тоді Косинський піддавав їм:

— Так приставайте до мене, а при божій помочи скинемо панське ярмо раз на все із себе.

Опріч того було по Україні того козацтва мов макового цвіту по містах і містечках.

Жиє собі в городі смиренський, працюючий та тверезий чоловічок. Стане на службу за челядника у якого ремісника. Дотепний він та веселий, вміє всілячину розповісти складно, та людий сміхом морити. Ніхто не знає, хто він, тай звідкіля. Домує він через зиму, та лише наслухує голосу, йому самому зрозумілого. А коли той голос почує, то мов під землю пропав. Ще з вечера лягав спати, а над раном то й місце по нім застигло. Аж згодом дізнали ся міщани, що то був козак, який зайшов до них на супочинок, бо инчої козацької роботи тоді не було. Ватаги Косинського росли, як гриби по дощи. Вони порядкувались, криючись по широкій Україні перед оком панів, та дожидаючи пори. То були ватаги невдоволених, покривджених. У них одна одинока ціль: прогнати панів з України і зажити тут без хлопа і пана вольним козацьким життєм.

Косинський перший повстав против панського гнету. То була перша хмара на Україні, від коли там Польща запанувала. То була хмара, з якої вдарив перший грім народнього гніву. Він вдарив, але не дуже то панів посмалив. Початок зробив Косинський, кінчало начате діло гайдамацтво.

Косинський зібрав ватагу пяти тисяч козацтва.

На перший раз вибрав собі Януша Острожського, сина Василя Константина, який був тоді Ляхом душею і тілом. До його належала Біла Церква. Сей город лежав найближче козацьких земель.

Косинський вибрав до того найвідповіднішу пору, коли кн. Константин поїхав з синами на королівську елекцію до Варшави. З собою забрав він найкращі війська із замків і постоялих місць, те саме зробив і його син Януш.

В Білій Церкві орудував іменем кн. Януша його свояк старий підстароста кн. Дмитро Курчевич Булика. У його було під рукою мало війська

і то плохенького. Його жовніри заєдно зводили бучі з мешканцями, обдираючи їх з усього добра.

З такою залогою не тяжко прийшло ся розправити ся Косинському. Він заволодів замком і забрав скриньку з грішми і ріжними грамотами. То були ріжні королівські та княжі грамоти на ріжні шляхоцькі привілеї. Косинський зробив початок, бо опісля через цілий час воєн козацьких, козаки залюбки нищили такі грамоти, ломлючи тим способом кайдани з українського народа.

Замітне було те, що те занятте Білої Церкви відбуло ся спокійно, без проливу крови і нікого не покривджено, нікому нічого не рушено, крім майна кн. Януша. Сам князь Булика не потерпів ніякої шкоди.

Зараз опісля проголосив себе Косинський „гетьманом козацьким і всього низового війська“.

Князь Дмитро Курчевич Булика був підстаростою білоцерківським. Він зразу дуже побоював ся про себе, бо як свояк кн. Януша Острожського держав з ним одну руку. Тепер побачивши, що Косинський поводить ся по дружньому і нічого крім княжого добра не чіпає, осмілив ся і став заходити на замок, де мав свій постій Косинський зі своїм штабом.

Гетьман приймав його.

Булика поважив ся спитати ся його, чи йому не совісно чіпати такого могутнього пана, у котрого він їв хліб-сіль і зазнав від нього не одного добродійства.

Косинський поклепав його по плечи, тай каже :

— Проти старого князя, я поки що, не маю ніякого рахунку. На разі розплачую ся з паном Янушом, а опісля покажеть ся, що буде.

— Щож тобі, пане гетьмане, кн. Януш злого вчинив ?

— Чи ти, князю, справді не знаєш його, чи може лише показуєш незнайка. Ти також у тім свої пальчики помачав, та тобі я вибачу, бо ти

так мусів робити, як тобі твій пан казав. Ти хоч князь з роду, та такий самий худобахолок, як би і я. Та як ти забув, то зараз я тобі нагадаю причину. Ти тямиш, що я служив у старого князя. Платив він мені, та не задармо, бо моя служба була вірна і небезпешна. Нераз я наставляв свою голову в обороні княжого добра. Нераз ганяв ся за ордою, що княжі слободи шарпала. Ну та й я переконав ся, що у князя нічого не дороблю ся, що треба де инде долі шукати. Князь так, як добрий хазяїн з конем: поки може робити, то йому дає їсти, а коли не годєть уже ногами волочити, то його вижене в степ, возкам на сніданнє. Таке булоб і зі мною. Я бачив, що коли рука зімліє і не зможе шаблею володіти, то треба буде в старці піти, та жебраним хлїбом жити. Не буде надімною змилування, бо у князя камінне серце. Я пішов на Запорожжє. А там я не був послїдним козаком. Пізнало товариство, чого я варт і післали мене на Тавань за ордою зорити. То була дуже важна і тяжка та відповідальна служба. Треба було спати з отвореним вхом і оком, бо як у св. письмі сказано: не знаєш ні дня, ні години. Положив я там немалі заслуги для козаків, для князя, для люду, для цілої річи посполитої, Я не стану себе хвалити. Ти спитай Запорожцїв, спитай самого кошового Богданка Мікушинського. Не одному нещастю я вмів вчасно запобігти, бо всі рухи татарської орди я мав на оці і про всьо задалегідь дізнав ся.

— Я се знаю, — каже Булика.

— Ти всьо знаєш, та я тобі ще дещо пригадати хочу. За мою вірну і корисну службу, на вставленнє Мікушинського мене нагородив король його милість. Я дістав за мої заслуги наданнє на Рокітну. Вважай! мене король обдарував. — Гетьман виголосив се слово значучо, а відтак, підсміхаючись, каже:

— Дарував мені таке, що його нічого не

коштувало. Бачиш, які наші королі щедрі! Рокітна то була пустіль: ліс тай болота. Треба було йно усе заселювати, кликати ріжних сіроманців на слободу. У його милости князя Острожського йде се гладко, як по маслі, бо він новосельчанам помагає і селища ростуть, як гриби по дощи. Я худобахолок, такого не втну. Ті, що до мене йдуть на слободу, мусять самі дороблювати ся, а се вже йде тяжче і повільніше.

— А ти, гетьмане, ремствуєш, що князь недобрий чоловік.

— Певно, певно, але так само добрий чоловік той хазяїн, що для своїх волів та коров ставить стайню, щоби не мокли, не мерзли, та не виздыхали. Та слухай далі.

— Я не міг так відразу заселити тої Рокітної, мені йшло пиняво, але я був би того доконав, бо люди чували за мене і були би до мене пішли. Та тепер починаєть ся друга історія. Знаєш з св. письма, як той богомільний цар Давид побачив гарну жінку свого сотника, проходжуючись з молитвою на устах, по своєму пишному огороді. Ну, і сотника велів вбити, бо йому заваджав, а жінку його забрав собі. Таке зробив і твій пан, кн. Януш, ненаситна душа. Забажав мойого худобахольського добра, бо Рокітна заходила поміж його посілости, і заграбив те, що було моє, де я хотів на старости літ вмирати, та моїй бездомній рідні кусок стріхи покинути.

— Він не забрав, а дістав від його милости короля наданне, на те він грамоту має.

— Вже її не має, бо та грамота вже в моїх руках і він її тоді побачить, як своє ухо. Бо він ту грамоту у короля вимантив, вишахрував, замовчав, що Рокітна моя. В старину наші предки Скити, піймавши одного деруна креза глитая, у пельку топленого золота наляли. Я золота не маю, але як піймаю, то наллю йому топленого олова в рот. Олова у мене досить.

— Не даси ради. За ним уся шляхта постоїть, старий князь порушить небо і землю, щоб тебе, гетьмане, здавити.

— За мною повстане цілий народ. Певно, що я сам нічого не вдію. Але таких невдоволених є тисячі, кождий з них має з якимсь паном свій порахунок. Я поки що з старим князем не зачіпаю ся. Але як і він проти мене виступить, то я і йому не поступлюсь.

— Шкода, пане гетьмане, то гріх. Кн. Кн. Константин одинока підпора і охорона нашої церкви.

— Тут церква ні при чім. Хиба я проти церкви воюю? Я підняв боротьбу проти панів, ненаситців-гнобителів бідного українського люду.

— Князь дає на церкви, на школи.

— Дає псови муху. Він називає себе богомольцем, та бсгом, у його гроші, нажига...

— Пане гетьмане, се хула, со образа для такого чоловіка.

— Ха, ха, ха! Знаєш, князю, цілий час, як з тобою говорю, дивлю ся на сей його портрет, того твого богомольця. Чи правда? Сеж портрет князя Василя Константина Константиновича Острожського. Він лічить гроші, не розстаєть ся з ними навіть тоді, як його малюють. Не дав себе малювати, як клячить та молить ся Богу вселенної. Ні! Худопахолки, голота, не сміють бачити, як велич земська поклоняєть ся величі небесній. Нехай дивлять ся на його лише тоді, як він лічить гроші. От бачиш голото! Я гроші маю, золото і за них усьо куплю, навіть Бога... Такий той твій богомалець, як сей фарисей, що випоминав Господеви кождий гріш, даний на боже... Тьфу!

— За гостро ти його, гетьмане, осуджуєш. Ти обрав злу дорогу. Наробить ся заколоту на цілій Україні, а боротьба буде нерівна: він велит, а ти йому неспростаєш.

— Як Господь дасть, в його се руці. Але тям, що малий Давид поконав Голіяфта...

У хату ввійшов козак.

— Пане гетьмане, старшина зійшлась на раду і тебе просять...

— Так здоровий будь, князю. Кажу тобі, що й ти і всі люди в Білій Церкві безпешні і від напасти і від грабіжи, як довго я тут гетьманую. Нікому волос з голови не впаде, і нитка не пропаде...

Булика пішов до дому, а гетьман на козацьку раду старшини.

VII.

Про повстанне Косинського, про заняття Білої Церкви, та пограбленне княжого добра дійшла до князів Острожських вістка, як вони вертали з елекції з Кракова.

Оба запалали страшним гнівом на таке зухвальство худобахолка. Треба було відразу усьому зломити шию, здавити розбійника, бо коли би се мало повторити ся, то не було би гаразду на світі.

Князь Константин хотів з сього повстання зробити справу загальну, якою повинна зайняти ся ціла річ посполита.

Князь написав лист до польського гетьмана польного Жолкевского, який сторожив на українних землях за порядком. Жолкевский дививсь на цілу справу инакше. Се не була справа загальна. Вона дотикала виключно інтересу кн. Острожського, се була привата, за яку князь повинен постояти сам. Гетьман радив князеві піти з Косинським на мирову і не роздувати великого вогню, бо на тім скористають вороги річи посполитої і вийде з сього приватного непорозуміння шкода. Бісурмани йно ждуть на такий заколот, щоби впасти на землі річи посполитої. Одним словом гетьман не хотів спричиняти поклику посполитого рушення шляхти, як сього домагав ся в своїм письмі князь. А що і король послухаєть ся

ради гетьмана, то на таку поміч князь не міг числити.

Діставши таку відповідь від гетьмана, князь дуже розсердився.

— Ось, як воно. Я маю за гетьманською радою перепросити гордого шляхетку, кланятися йому і просити прощення. Гарних часів ми дожили, мій сину, говорив він до Януша. Я тобі кажу, що се початок, за тим повстанням підуть інші, бо мальконтентів ніколи не забракне. Річ посполита тяжко спокутує за ті примхи пана гетьмана. Та нам самим треба про себе промишляти. Я підйму усю свою силу, і провчу як слід кожного, що важить мене заціпати. Збираймо, сину, військо і рушаймо на ворога. Ще нас на те стати.

Князь порозписував листи по усіх своїх дوبرах землі острожської. Написав до свого зятя Радивиля і закликав його до походу. Князь вважав у тім допуст божий, що на старости літ не можна йому мирно жити і треба сідати на коня. — А допуст божий треба з покорою зносити.

Князь мав по своїх замках військо добре узброєне. Крім того його новосельчани обов'язані були на кожний поклик збиратися і виходити в поле. Збруї було для них подостатком, а коний і не перелічиш.

Князя боліло се, що проти нього виступають і козаки, з якими він заєдно жив у згоді і єдності. У його були козацькі ватаги між двірською міліцією. Князь мусів з жалем довідатися, що багато його козаків перейшло тепер до Косинського. Остався лише Северин Наливайко з своєю ватагою. Князь хотів за його запевнитися і покликав до себе о. Дамяна, який мав великий вплив на свого брата.

— І щож, отче благочинний, Северин теж мене покинув?

— Не покинув вашої світлості і не покине, поки я живу.

— Я мав право говорити так і про Косинського, а стало ся інакше, і він, забувши страху Господня, підняв на мене святотацьку руку, на свого добродія.

— Ваша світлости, Косинському стала ся кривда через ту Рокітну.

— То чомуж мені не сказали? Я ще був би в силі такого Косинського по княжому винагородити.

— То не було діло вашої світлости, лише князя Януша. Без Рокітної можна було обійти ся. Косинський далекий від того, щоби проти вашої світлости повстваати. Його діло з кн. Янушем і справу можна би мирова поладнати.

О. Дамян кн. Януша не любив як перевертня і тому його не щадив, а як сповідник старого князя, маючи в руках ключ до його совісти, міг собі дозволити на таке, за що другому треба було покутувати, як за велике зухвальство.

— І ти, отче, радиш мені йти на мирову з розбишакою? Ні, того не буде. Я його поконаю збройною рукою і роздавлю, як муху!

— Смію завважити, що се не по християнськи. Остави нам долги наша, яко же і ми оставляємо должником нашим.

— А хибаж се по християнськи нападати по злодійськи на другого і його добро грабити?

— Я знаю, князю, що Косинський в цілій Білій Церкві нікого не пограбив...

— Як нікого? А кн Януша?

— Шукав відплати за зроблену йому кривду.

— Твій совіт лукавий, — каже подражнений князь. — Як хочете, то йдіть всі до Косинського, і ти, і твій брат, всі!

— Кривду нам робиш, ваша милости. Ми други вашої милости, не опустимо вас, хіба нас киями прогнати прикажете. А ще й тоді, відійшовши, ьеличати будемо князя Константина, як защитника і добродія православної церкви. Але було моїм обовязком, як сповідника і духовного

дорадника вашої світлості звернути увагу на те, що не по законі божім творить ся. За се я готовий покласти голову, бо за вашу милість я перед Богом відповідаю.

— Щож тут не по божому? Хиба Бог забороняє свого добра захищати?

— Як би з сього мало вийти більше лихо, то треба таку заштиту понехати.

— Не розумію тебе, отче. Якеж може вийти з того більше лихо, як те, що мене той злодій, мене, православного князя, ограбив?

— Він не вашу милість, православного князя, защитника нашої церкви, пограбив, лише шукав своєї кривди на князю неправославнім, на католику.

— Як смієш! — крикнув князь і затиснув кулак.

— Удар князю, ось моя сива голова, — сказав о. Дамян і склонив голову, — я сказав правду і ще остерігаю вашу милість, що з тої межиусобиці повстати може велика шкода для православної церкви.

Князь успокоїв ся, а о. Дамян говорив далі:

— Коли вже такий допуст божий, щоб сини нашої богоспасаємої церкви мусіли повстати на себе збройною рукою, то ще одна пересторога: щади ваша милість того Косинського, коли би він у твої руки попав ся. Не треба козаків доводити до крайности. Прийде час, коли вони будуть одинокими защитниками православної церкви. Подумайте ваша милість, що станеть ся по вашій голові? Син найстарший вже для церкви пропав. Він латинник і Лях, з тої дороги його не в силі ми завернути. Діти вашої милости не підуть слідами свого славного батька. Рід Острожських для церкви пропаде, се прочуває моя душа. Хтож постоїть за церкву? Лише козацтво. Се сила, се душа і кров українського народа. Правда, вони ще не зєдинені, та над сим треба працювати, пригортати їх до себе, як свавольні діти. Уся шляхта

може покинути свою церкву — народ, а цвіт його, козацтво, церкви ніколи не покине, а за неї голову положить. Могутність вашої милости поконає Косинського, але не сміє його знищити. Батько покарає свавольну дитину, але її не убіє. Не дай мені, Боже, дожити такого нещастя.

Бесіда о. Дамяна зробила на князя велике вражіння. Він очевидно мяк, як віск, від слів свого сповідника, хоч як його княжа гордість проти сього бунтувала ся. Чого не зробив лист такого вельможі, як польський, гетьман Жолкевский, то доконали упімнення слабосильного о. Дамяна. О. Дамян, вийшовши від князя, пішов прямо до свого брата кожемяки, у якого жив Северин.

В домівці Северина було замішаннє. Северин збирав свою мізерію і ладив ся в дорогу. О. Дамян прийшов в саму пору.

— Ти куди?

— Ще й питаєш! Не можуж я тут бабіти, як козацтво рушаєть ся?

— Чи до Косинського тобі спішно?

— А вжеж...

— Бій ся Бога, брате, того не може бути, ти князя не можеш, не смієш покинути.

О. Дамян говорив так твердо, що Северин аж видивив ся на нього і каже:

— Та я би мав проти козацтва з князем йти? Ніколи! мені би на Запорожжі того ніколи не вибачили, я би сам себе прокляв, і нашому родови, моїй добрій славі була би ганьба.

— А однак так мусить бути. Ти ходи до мене, я тобі те все розтолкую.

Северин зібрав ся і пішов з о. Дамяном. Як прийшли на місце, о. Дамян зачинив двері, щоб їх хто не підслухав і каже:

— Я прямо від князя прийшов до тебе. В щасливу пору я прийшов, бо міг я вже тебе не застати. Ти в горячій воді купаний, бо така річ вимагає розваги. Подумай, що би з сього вийшло. Нас князь завсїгди милував. На тебе покладав він

надії, тому мав ти в його посіlostях певний приют і охорону. Коли би ти тепер з його ворогами проти нього повстав, цілий світ підняв би на тебе великий крик, а князь ніколи би тобі сього не вибачив.

— Чи так, чи сяк, то мені з сеї матні не відістати ся, як не одні, то другі на мене повстануть. До мене пише Косинський і до себе взиває. Ми знакомі не від сьогодня і приятелі. З одного казана ми кашу їли. Як мені тепер стояти проти його з князем, коли підняв ся народ проти панів-дуків. . Хиба так зроблю, що скрию ся, поки ся буря не мине.

— Ні, ти підеш у похід із князем. Ти дуже будеш там потрібний. Слухай мене, брате. Се перше повстанне народу против гнобителів. Я того певний, що воно до пуття не доведе. Козацтво ще за слабе, щоби з такою силою міритись. Я вірю в силу козацтва. Воно побідить, але не тепер. Скажеш мені: на що ж зачинати? Так! Та я того не перепиню, до бурі мусить прийти, бо Острожські такої зневаги не подарують. Нехай же бодай невелика шкода з того вийде, най не знищить ся козацтво, бо його буде треба. Ти будеш при князю тою студеною водою, щоб запал міркувати. Коли би Косинський попав у руки князя, то за ним промовиш слово і погодиш їх. Косинського шкода, щоб так марно пропав, то гарний лицар, не харциз. Його треба обороняти в пригоді, а ти се потрафиш, бо ти проворна людина. Вже то само, що ти князя не покинув, зєднає тобі серце князя, котрому здаєть ся, що ціле козацтво проти нього повстало. Князь тебе послухає. Я вже йому представляв, щоби Косинського не губити. Його княжа гордість може перемогти мої упімнення, може на них забути, а ти йому се в пору пригадаєш. Між князем і козацтвом мусить прийти до згоди, а сю згоду доведеш ти, мій брате, до пуття. Тям, що одна мати нас родила, що ми з низького ремісничого роду і лише власними силами вийшли

в люди: я в церкві, ти між козацьким лицарством. Обох нас треба на світі, треба для народу, для церкви. Ми при князю маємо тверду опору. Не зриваймо тої звязи з князем, стараймося її зміцнити. — Брате! Не гаючись йди до князя і проси про прикази для тебе...

Северинові кожде слово брата глибоко западало в душу. Він зрозумів його наміри і в його голові зачав творити ся плян, як братову думку перевести в діло. Може вдасть ся йому не допустити до проливу крови і довести до згоди між князем і козацтвом.

Северин, не гаючись, пішов на замок до князя.

На замку тоді відбувалась велика воєнна нарада. — Приїхали княжі сини: Януш, воєвода волинський і Олександр. Константина там не було, бо й так не було з нього пожитку. Погулявши гаразд по світу, він тепер топив свої гуляцькі спомини в молитві і практиках релігійних. За те поприїздили приятелі старого князя: князь Олександр Вишневецький, Гулевич і инчі. Вони всі мали спільні діла з князем, супроти невдовольного козацтва. Князь говорив:

— Коли так далі піде, то з нашої праці сліду не остане. Загине, пропаде шляхта, голота запанує над цілою Україною. Пани з Польщі хиба посліпли, що того не бачать і не хочять нам помогти. Така байдужність уряду відомстить ся колись тяжко на самій річи посполитій. Пани Заславські та Жолкевські сміють писати мені адмоніції, що то моє приватне діло, що я сам наварив того пива і сам його маю випити...

— Невжеж так писав? — питає Вишневецький.

— Так би ніхто не поважив ся князеві Острожському написати, але так виходить з інтенції того письма. Пише мені, щоби йти на мирову з тим розбійником Косинським. Згадаєте, ваша милости, мої слова, що то йно початок того, що має наступити. Козацтво збунтує всю сірому. Вони заволодіють нашим добром, нас проженуть за де-

сяту межу. Отож поки пора, треба тій гидрі шию скрутити, заки вона ще в колисці, заки їй ще зуби не вирости. Радьте ваші милости, думаймо про ратунок самі, коли панам з річи посполитої не пильно за шляхтою обстати.

— На мою думку, — каже Вишневецький, — до того і сил великих не треба. За скількома стрілами усе те гільтайство розбіжить ся на чотири вітри. Тепер вони тріюмфують в Білій Церкві, бо не було кому її обороняти. Замок підупав, найліпший доказ, що сам пан підстароста кн. Курчевич-Булика не мешкає в замку, лише в городі, між міщанами. Не було війська, не було чим боронити ся, тож Косинський вмашерував без усякої перепони в город. Інакше діло піде, коли стане проти нього вишколене у воєннім ремеслі лицарство.

Князь Константин, почувши про Білоцерківський замок, узяв се до себе, бо ходили всюди говори, що кн. Острогські задля своєї скупости не хочуть у своїх воєвідствах направляти замків, хоч тих там дуже потреба так супроти орди, як і українного своєвольства.

— Чи я раз писав до сейму, що всі замки в Київщині потребують направи, що всьо занепадає, що замки ті не всилі зупинити непрошених гостей. Писав я, що козаки низовці приходять до Київа і забирають для себе всю арматуру. Мої письма, мої слова як горох до стіни. Великі пани з річи посполитої дають мені пізнати, що я се повинен зробити своїм коштом. Які вони мудрі! Користь пішла би на цілу державу, а я маю сам поносити кошта. Як дбають, так і мають. Будуть колись жалувати, та вже вороття не буде. А з тим, щоби йти з малими силами на того гільтая, я не згодний. Ми не знаємо, яка в нього сила. Може бути, що всі козаки панські, всі реєстровці перейдуть на його бік, за своїх я не є певний. А підемо ми з малою силою і нас розгромлять, то краще не зачинати; то роззухвалить ворога ще більше

і тоді запалає полумм'я явного повстання по всій Україні.

— А може та напасть на вашу милість то з іншої руки походить? — втрутив котрийсь із присутніх.

— Над тим я також міркував. Панове гетьмани кладуть мені в ухо, що то моє приватне діло. З того можна думати, що вони щось знають більше, як я. Коли то діло приватне, то може бути чиясь, кого я не знаю. Та дай Боже, щоби лише так було! У моїм приватнім ділі я дам собі раду своїми силами при божій помочи і при помочи моїх приятелів і сусідів. Вашмось воеводу, — каже звертаючись до сина Януша, — поїдеш у Галичину і там збирати меш військо. — Ми всі збирати його будемо тут. Я розсилаю прикази до всіх замках і волостях, щоб кожний обов'язаний ставав до зброї. Часу маємо не багато.

— Ваша милости! — сказав потиху старий слуга князеви, — від довшого часу нетерпеливить ся пан Северин Наливайко і хоче пильно з вашою милостю говорити.

— От, добре, що ми тут усі зібрані, — каже князь до гостей, — як раз Наливайко хоче до мене. Міркую, що хоче вимовити мені службу — то по лицарськи, бо міг відіхати, не кажучи ані слова. Нехай тут прийде.

За хвилю, увійшов Северин Наливайко. Вбрав ся, як на велике свято, в контуш бронзової краски з червоним, як кров, сподом, у червоні штани і сап'янові чоботи. Виглядав, як мальований. Він не сподівався застати таке світле товариство, але ніраз не збентежив ся панамі. Він вклонив ся від порога, а далі підступив до князя і, кланяючись у пояс, промовив:

— Ваша голова, милостивий князю!

— З яким ділом приходиш, пане Северине?

— Зачуваю, бо вже про те говорять, що ваша милость ладить ся у похід на свавольників під Білу Церкву. Смію спитати вашої милости, що

прикажете вашої милости вірному слугі, остати на печі, чи йти в поле.

На ті слова всі дуже зачудувались, бо дожидали чого инчого.

— Хибаж ти би пішов проти козацтва воювати?

— Коли ваша милість не прикажуть, то не піду...

— Таж козаки тобі брати.

— А ваша милість мій батько — батько ближчий, чим брати. Булоб погано, коли би я опустив в пригоді мого добродія, і пристав до його ворога.

— А нема в твоїх словах якої хитрости, бо самим словам віри не йму.

— Ваша милість Наливайка не знають, як видно. Він найвірніший слуга вашої милости, — та я ще мушу виправдати свою нетерплячку, я слуга, повинен ждати, поки пан не прикаже, але я мушу знати волю вашої милости наперед. Зібрати військо, то не через пліт перескочити. Треба негайно зібрати людей, узброїти, нагодувати. Відтак треба усьо упорядкувати. Треба людей заздалегідь упередити, а то ті шибайголови підуть на той бік. Вони без війни, як риби без води жити не можуть.

Усім та смілива розумна мова козацького ватажка дуже подобалась.

Князь Константин каже:

— Твоя мова розумна і щира. Тям, пане Северине, що хто нам прислужить ся, той може бути певний нагороди. Князь слова додержує. По тім поході, коли так буде, як ти говориш, будь певний моєї ласки... Даю тобі дозвіл на збиранне козацтва, роби, як знаєш. Усього будеш мати, а що ти неабиякий ватажок, то я се знаю.

Наливайко вклонив ся і вийшов.

— Се певний чоловік і певно нашої справи не зрадить, — каже Вишневецький.

— Він нам більше прислужить ся, як хто инчий, — каже князь Януш. — По перше то дуже

справний ватажок і знаменито вміє орудувати гарматою.

— І розуміє козацьку тактику.

На Северина ждав на замковій вулиці о. Дамян.

— Як же ти там справив ся?

— Трохи не подавив ся своїми власними словами, так садивсь на чемности. Щоб тільки за твоєю радою, брате, не втратив козацької слави.

— Не втрапиш, цілий світ дізнаєть ся, яку ти козацтву прислугу зробив.

— Ніхто того знати не буде, а всі мене побачать там, по тім боці, де я не повинен бути. Та вже вороття нема, бо коли я сам предложив князеві свої послуги, то аж тепер би зрадником остав. Нехай дієть ся Божа воля!

VIII.

В Білій Церкві всьо успокоїло ся. Козаки Косинського жили з міщанами в згоді, був у городі порядок, Косинський з старшиною сидів на замку і тут укладали плян дальшої війни. Косинський розписував листи на всі сторони і взивав козацтво єднати ся під його булавою. Писав на Запорожжє, писав до своїх приятелів, писав до московського князя.

Зійшлась рада козацьких старшин. Косинський був у добрім настрої духа. Мав надію, що на весну підніме до себе усю козащину проти панів, що на Україні заведеть ся новий лад без хлопа і пана.

Між його старшиною був сотник Максим Шило. Він, вислухавши голосів товаришів, каже :

— Пане гетьмане, ти всьо бачиш під схід сонця, а воно так не є. Завчасно ще, щоб уся Україна на панів встала. Буде доволі наших лицарів по тім боці. От, зараз скажу: ти гетьмане писав до Наливайка. Ти його сподіваєш ся. Для його оставив ти одну важну роботу, а то

впорядкувати гармату нашу, окопати город. Він до того мистець.

— І він се певно зробить, то мій добрий знакомий.

— Зробить, але на тім боці. Я дістав вістку певну з Острога, що Наливайко держить ся цупко княжого хвоста і збирає на нас козацтво.

У всіх, що те чули, наче би громом вдарило.

— Сотнику, — каже Косинський, — чи се аби не наклеп на славу доброго козака.

— Дай, Боже, щоб се був наклеп, та воно щира правда. Северин пішов там. При князю стоїть і його брат, піп Дамян. А вони оба нерозлучні, як можна було на його надіяти ся?

— Обійдемо ся без Наливайка, — каже Косинський, — я теж потрафлю орудувати гарматою.

— Не в тім діло, а лише в тім, що на других уповай, а своїми силами роби. Ти, гетьмане, надієш ся і на московського царя і на орду, а з того пуття не буде. Цар тоді вмішаєть ся в наше діло, як побачить у тім свою користь, а хан татарський на те тільки прийде нам з помоччю, щоби собі за згодою козацтва ясиру набрати та Україну пограбити. В нікого я не вірю, на нікого не уповаю, хиба на свою шаблю.

— Так по твому не зачинати нам нічого, хиба розійтись до дому.

— Я того не кажу, але нігде правди діти, боюсь, щоби ми за далеко з такими силами не зайшли. Ми за далеко від Запорожжя. Коли би вороги позаду нас станули, так хиба на дикі поля. Нам треба десь ближче.

— Ми замок білоцерківський приведемо до ладу і буде можна довго обороняти ся. Припасів всіляких тут доволі.

— Кажу вам, що ви діти, — говорив старий Шило. — Зачинати війну проти панів гнобителів на те, щоби сидіти за валами? подумайте. На таке діло йти вперед, не задержуючи ся, здобувати замки на те, щоби їх нищити, щоб пани

відтак ніде не знайшли захисту. Але нас замало, щоб іти вперед. Тямте, товариші, з ким граємо, то неабиякий шляхетка, то Острожський. Він лише десяту часть своїх грошей видасть, а поставить таке військо, що з німецьким цісарем помірять ся, не то що. Я кажу так: Біла Церква не до оборони. Шукати нам пригіднішого місця, а за той час збирати сили, рушити ціле Запорожжє. Тепер би нам лише по трохи рвати панів, де вдасть ся, а цілої нашої сили не виставляти, поки не запевнимось, що ми побідимо.

— На твій резон, сотнику, то нам ніколи не доконати великого, задуманого діла.

— Пане гетьмане, ти береш річ горячо. Не наставляй даремне голови. Ти лицар, ти добрий ватажок, але ти нерозважний, і то тебе згубити може. Чи доконаємо ми задумане діло? Ні! Ми робимо початок, уготовляємо путь грядучим поколінням, ані ми, ані ті, що прийдуть зараз по нас, не поконаємо панів, се зробить ся пізніше. Але початок треба комусь зробити. Треба показати мирови хрещеному, що можна би се зробити, як би се й те.

— А поки що на нас йде королівська комісія, — обзиваєть ся Павло Пук. — Вони вже в Хвастові отаборились. Самих знатних панів до нас худобахолків король посилає.

— Кого?

• — Претвича, Струга, Гульського, разом з ними йде і наш паперовий гетьман Язловецький — самих старостів понасилали.

— А йде за ними військо?

— Ні, вислали самих комісарів. То таке діло панове, що коронні пани не конче там за Острожським руку тягнуть. Вважають се ділом приватним самого князя з козацтвом. Се для нашої справи і добре. Нам леда день сподівати ся письма з адмоніціями і зачнуть ся переговори, з котрих ніякого пожитку не буде.

— Не може се бути, щоби комісарі без війська йшли. Я знаю від своїх людей, що якась там

сила з ними, і по якого чорта вони би окопувались у Хвастові...

— А я все кажу, що Біла Церков для нас не добре місце, — говорив Шило.

— А куди би ти гадав?

— Краще в Трипіллі. Звідсіля заберемо усю гармату, та муніцію. Зайняли Білу Церкву, займемо і те. Чи згода, панове товариство?

— А вжеж, що згода!

І Трипіллі зайняти не було великої штуки, бо ніхто не хотів його обороняти, а ся добича, яку тут знайшли, варта була легкого труду.

Косинський видав приказ добре окопати ся, та поуставляти гармати, так ті, що тут знайшли, як і ті, що привезли з Білої Церкви. Не довго ждали тут, як зявив ся післанець від польських комісарів з листом від пана Миколи Язловецького. Сей поставлений польським урядом „старший“ над низовим військом писав:

„Панам Молодцям Запорожзьким, що в Трипіллі під той час.

Панове Молодці! Хоч ви, не вважаючи на моє писаннє, вже показали себе непослушними і королеви пану моему і мені самому, забувши свою присягу і обовязки супроти приуродженого пана, але я розумію, що ви то вчинили через Косинського, зрадника королеви і річи посполитій, і думаю, що за одного лотра всі не схочете терпіти. Тому посилаю до вас ще сей лист, наказуючи вам іменем короля, щоби ви того лотра видали, а самі волі королівській не противили ся, бо тут ви породили ся і трудноб було вам обійти ся без Польщі, котрої вам би вже не знати. Инакше замість того, що я з вами мав служити королеві й кров поганську розливати, — коли ви зараз не увязните того лотра і не вишлете послів до мене, то я за поміччю божою з людьми королівськими буду мстити ся над вами“.

— Ова! — гукнули козаки. — Не страшний

нам пан Язловецький. Нехай лиш прийде, поміримо, хоч би й зараз.

Комісарі, не діставши відповіді, підступили справді з невеличким військом під Трипіллі.

— Піддайтесь, панове запорожці, нам комісарям його королівської милости, видайте нам сього бунтаря Косинського, а тоді не мине вас королівська ласка, — гукали Поляки до зібраних на валах козаків.

— Краще буде, як самі сюди прийдете, та поглядаєте собі між нами всіх бунтарів. У нас є один Косинський, але то пан гетьман усього низового війська.

— Покайте ся, бо година пімсти близька!

— За ласку вам дякуємо, а вам ми радимо, забирайтесь до діявольської мами, бо зараз привитаємо вас олівяними галушками, що ні один з вас живий не вийде...

Що було робити! З такою малою силою годі здобути фортецю. Комісарі взялись за переговори — козаки пристали на них, і так списано угоду, якої козакам ні снило ся додержати. Вони обіцяли бути послушними і більше ніколи Косинського гетьманом не вибирати. Ніхто не вірив у тривкість такої угоди, але комісарі мали чим похвалити ся, що без проливу крови покорили козаків. Робили усе, мовляв, лівою рукою, бож се на загальну думку не була справа речі посполитої, а гордого князя Острожського.

Косинський оставав далі в Трипіллі, не покидаючи думки допечи Острожському. Його ватаги зачали шарпати посілости княжі. Між инчими напали і пограбили Переяслав, що теж належав до старого князя. З Київщини і Брацлавщини перекинулись сі розрухи на Волинь, а всюди доставалось або Острожському, або його приятелям. Шляхта жалувалась, що козаки „обычаемъ неприятелскимъ замки і места его кор. милости яки и шляхецкие поседають и людей забияють и мордуютъ... на послушенство свое примушають“.

Ті жалоби мали такий наслідок, що король приказав шляхті з тих воєводств збирати ся під руку кн. Острожського. Поза те уряд не вийшов зі своєї пасивности до козацького руху.

Константин Острожський змобілізував сили свої і своїх приятелів: Претвича, Вишневецького і Гульського Яна і віддав команду своєму синові Янушеви.

Косинський сидів тоді в маєтности князя в Острополі. Та се місце не видалось йому певним. Він пішов далі на схід і окопав ся під Пяткою близь Чуднова. Військо князя підступало не разом а частями. Косинський користав з того і побивав одних по других. Так само було, коли наспіла головна сила. Се було 23 січня 1593 р. День був тихий, морозний. Ся зима дала багато снігу, що зверху примерз. Косинський вдарив сміло на військо княже. Воно не вдержало і стало розбігати ся.

— Побіда! — гукали козаки і перли за втікачами, добиваючи їх серед глибокого снігу. Косинський радів, що одним ударом вдалось ворога розторощити. Та стало ся щось несподіваного. В саму пору прийшов князь Януш з новими галицькими силами і вдарив на козаків, що ганяючись за втікачами, порозбігали ся. Усьо пішло шкереберть. Малі козацькі коні западали в глибокий сніг, в якому легче було повертати ся великим панським коням. — Погром був страшний. Косинському ледви з невеликим гуртком козаків вдало ся втечи за вали Пятки і тут замкнути ся.

Підчас того бою Северин Наливайко робив так, щоб як найменче до бою мішати ся і найближче держати ся князя. Князеви старому, який нарешно сюди приїхав, поясняв Наливайко, що йому серед такого снігу ніяк орудувати гарматою, але як прийде до облоги, то він уже покаже, що вміє.

І справді зачала ся облога. Наливайко мусів лаштувати гармату на своїх братів.

— Пане Северине! — гукали козаки з валів. — І ти став панською собакою? Ну, ну, брешти на братів — не вийде тобі се на здоровля, ще ми здиблемо ся.

Косинський пізнав, що чи тепер, чи в четвер, а треба буде здати ся. Він післав свого довіреного з листом до князя Олександра Вишневецького, просячи його про посередництво.

Вишневецький прочитав листа князеві, а сей каже :

— Такому лотрови, бунтареві за мала кара згинуть на палі.

— Ваша милість, треба по християнськи. Ласкою покорений ворог може із вдячності стати приятелем.

— Не треба мені його приязни. — Пане Северине, як довго здобувати будеш се бунтарське гніздо?

— Можу його здобути в одній хвилі, — каже Наливайко. — Знаю таку одну чудотворну гармату, що нам відразу всі брами отворить — а се є ласка вашої милости для всіх обложених.

— І ти тої самої співаєш?

— Так, ваша милість. Я козак і знаю козацький звичай. Вони, доведені до розпуки, усі вигинуть до одного, а не здадуть ся, ані свого ватажка не видадуть. Силою ми його живого не дістанемо.

— Так нехай пропадають усі! — каже сердито князь.

— Стільки крові християнської православної поллеть ся. Ворог вже упокорений, а того лише вашій милости було треба.

Князь задумав ся, ходячи по комнаті.

— Добре, — каже. — Ще той раз останній прощаю їм. Підеш до них на переговори.

— По приказу вашої милости, піду зараз.

Наливайко взяв із собою сурмача і підступив під вали. Його зараз пізнали козаки.

— З чим приходиш, Наливайку? гляди, що-куля тебе не мине, бережись!

— Не говори дурниць, а висилайте когось із старшини до переговорів.

Післали сотника Шила з писаром генеральним Іваном Кречковичем.

Шило каже :

— Не подам тобі, Наливайку, козацької руки, ти зрадник козацтва. Чи не мали пани кого инчого післати ?

— Сотнику, опісля нехай козацтво мене осудить. Сам я поставлю ся на суд, на саму Січ, або куди хочете, але знайте се, що я просив за вами всіми, бо вас усіх мали сажати на палі. Ось спитай присутного тут п. Претвича.

Претвич potwierдив се.

Княжі послы поставили умови мира подібні до трипільських. Але козаки тепер зобов'язали ся скинути Косинського з гетьманства і ніколи його не вибирати. Зобов'язали ся не нападати ані княжих осель, ані посіlostий тих панів, що з князем стояли. Поставлена була ще одна упокорюча церемонія. Косинський мав три рази вдарити чолом перед князем і його синами.

По тій понижаючій церемонії усіх козаків враз із Косинським випустили на волю, забравши їм усю гармату, разом 26 штук.

Косинський закипів ще більшим гнівом на князя. Прямо зпід Пятки подав ся на Запорожже збирати нові сили до дальшої боротьби.

ІХ.

То був останній похід старого кн. Константина. Вертав до свого Острога з великим тріюмфом, як побідник. Тих усіх, що йому помагали, нагородив він по княжому. Пороздавав їм ріжні надання в своїх посіlostях. Северин Наливайко не хотів такої нагороди прийняти.

— Такий непосидющий дух, як я, — говорив князеви, — не може придержуватись одного місця. Для козака світ широкий, то його вітчина.

Князь нагородив його золотом і гарною шаблею із своєї зброївні, подарував йому гарного коня з багатим сідлом.

На приїзд князя роблено в Острозі великі приготування, в яких брала участь і княжа академія. Скомпоновано канти і привіт віршований. Петрови Конашевичеви припала честь витати князя віршованою промовою, в якій величали ся великі лицарські прикмети князя. Було то в місяці лютім. День був погідний. Далеко в дорозі порозставляно гончих, які мали звіщати, коли княжа коляса приближить ся.

Ціле міщанство вийшло напроти. Поставлено ворота з смеречини. Церкви вийшли з хоругвами. Академія усталилась під наглядом ректора біля школи. Як князь сюди зближив ся, школярі відспівали кант, а тоді Конашевич приступив до княжої карити і виголосив сміло похвальний вірш, який князеві дуже подобав ся.

— А, то ти, лучнику! пізнаю тебе. Гарно ти виріс. Завтра прийди до мене на замок.

Той день був великим празником для Острога. У вечір палено смолоскипи і смоляні бочки. З вежі княжого замку трубили на широкий світ сурмачі славу князя. Цілий день дзвонили по усіх церквах дзвони, правились молебні.

Одна лише душа була, що не веселилась тої днини: Северин Наливайко. Йому запала глибоко в душу та зневага, якої дізнав від старого сотника Шила, що назвав його зрадником козацтва і не подав руки.

Першим словом, яким привитав брата Дамяна було :

— Пропала, брате, моя козацька слава. Мені Запорожці сього ніколи не вибачать.

Він оповів подрібно цілий похід і яку заключили мирову з козацтвом.

О. Дамян його успокоював :

— Не турбуй ся тим, брате, лише трохи потерпи, а всьо гаразд вияснить ся, і Запорожці тебе

виправдають. Химерний то народ ті Запорожці — з часом усьо забудеть ся. При найближчій нагоді пішлеш їм гарний подарок і всьо забудеть ся. Ти тям про те, що сповнив єси гарне діло. Раз, що добрі відносини між князем і Наливайками покріпшали, подруге: ти охоронив від неминучої смерти такого ватажка, як Косинський. З князем, то так, що поки він жиє, треба його використати для православної церкви. Що тепер від нього церков дістане — то наше, по його смерти готово всьо пропасти. Бо хтож перейме спадщину? Його зляшений синок Януш, його дочка Радивилева, ну і нічого не обіцюючий син, а з Олександром, то не знати, що буде, бо він слабкого здоровля.

По тім поході Северин довго не важив ся показати ся поза посілости князя Константина.

Петро Конашевич дістав від князя гарної роботи сріблом кований лук і трицять київських стріл. Стріли київські були на той час дуже вартною річчю. За десять таких стріл, прикрашених орлиними перами, давали Кримці один повний човен соли.

Розуміть ся, що довгий час говорено в Острозі про похід князя на усї лади. Конашевич мав одного знакового між придворними жовнірами князя, який у тім поході брав участь і від нього довідав ся про цілу кампанію. Та то були нагі події. Причин ніхто не знав, тому ціла справа видалась Конашевичеві неясна, незрозуміла. Петро був дуже маломовний чоловік, при тім дуже осторожний. З ніким не хотів про той похід розмовляти, хиба зі своїм побратимом Марком.

— Чому воно так? Православний князь, православне козацтво, православний народ, що до них пристав, а завели між собою бучу. До тепер жили вони в згоді. Народови у князя, як то ми самі нераз бачили, живесь добре. Що за причина?

— Вважай Петре, що перша напасть від Ко-

синського пішла на кн. Януша, а сеж не православний, лише Лях душею й тілом.

— Хто знає, чи то була напасть. Говорять, що кн. Януш покривдив Косинського, а він хотів лише помстити ся. Він пограбив княже добро, перебрав, а певно і понищив якісь грамоти.

— То був рабунок.

— Косинський на рабунок не йшов, бо був би цілий город пограбив, а він навіть у кн. Булики нічого не рушив. Очевидно, що то був пораунок між ним і князем.

— Мені відтак неясно, звідкіля Косинський набрав стільки приятелів, що заризикували своїми головами за його справу.

— То не так, Марку. Вони всі мали свою справу у тім теж. На грабіж не йшли, як показуєть ся, нічого не здобули для себе, а полягли в чистім полі. Видно, що і у них були порахунки з паном. Вважай, Марку: сутичка інтересів народа з інтересами дуки...

— Воно виходить на бунт.

— Так і мені здаєть ся. Тут не йшло ані про церкву, ані про руський народ, лише про бит матеріяльний. Ми того добре не знаємо, бо ми поза княжі посілости не виходили, але там було зле. Впрочім ми по трохи бачили в Самбірщині. Пес не втікає від хліба, лише від кия. То був перший зрив працюючого люду проти гнету панів. Не вдав ся він, то піде за ним другий, третій, бо пани добровільно зі свого не попустять. Ся робота і нас не мине...

— Ми князеви обовязані...

— Князь не вічний, але хоч би і як, то ми Наливайками не будемо.

— Правда, Наливайко не повинен був іти з князем проти своїх.

— А я його оправдував, поки думав, що Косинський звичайний собі розбишака, за якого його княжі слуги проголошували. Та тепер бачу, що то собачі язики того лицаря оплювали. І тепер

я дивлюсь на Северина инчими очима, як перше.

— Гончий пес, тай годі, або обласкавлений вовк, що на панський приказ своїх братів розриває.

— Ти добре кажеш. Я бачу, що ми живемо серед неправди, а се не зробить нам наш побуг в Острозі милим. Знаєш, Марку, колиб я був знав те, що тепер знаю, я був би не скомпонував тих повитальних віршів, а коли би був хто инчий за мене се зробив, я був би не всилі їх виголосити. Мені би кожде слово в горлі заковязло...

Від тої хвилі Петро Конашевич начеб не той став. Почування його до князя геть перемінило ся. Він відразу станув по стороні тих угнетених, покривджених від панів-дуків. Молода уява творила нові виднокруги. Він став міркувати над тим, чому се так, чому є люди ненаситні і яку тому раду дати. Петро став дуже мовчаливий. Держав ся осторонь. Ще одно питання засіло йому в голові:

— Чого о. Дамян дозволив своєму братови на таке грішне діло? Певно, що воно стало ся без його відома і дозволу.

Його душу мучили сумніви. Може він помиляєть ся, може так мусить бути? Він своїми думками грішить проти князя, свого добродія.

Таких сумнівів не міг йому розігнати Марко. Той був мягчої вдачі. Критично не вмів на світ дивити ся, брав річ так, як вона йому зверху показувала ся, а глибше не вмів міркувати. Серед таких обставин пережили Кульчичани скілька літ. Перейшли всі науки, що їх вчено в острожській академії. Їх зачали помалу вживати до літературних праць в острожськім кружку вчених. Ті праці обертали ся коло питань богословських. За одну таку працю дістав Петро значну нагороду від князя.

А в тім часі скінчило ся повстанне гетьмана Косинського тим, що його підступом заманили під Черкаси у засідку і вбили.

Про таку неславну смерть Косинського довідали ся в бурсі згодом. Се їх дуже збентежило. Із того їх побут в Острозі став ще скучнішим. Хибаж так жити ціле житте, поза княжі посілости світа божого не бачити? А що з собою робити? Вертати до дому, до Кульчиць і братись до плуга? Нащож їм було такої науки, знайомости латини і греки? От, добре би було поговорити з дідунем Грицьком, та Господь знає, чи він ще живий. Давно, давно не було ніякої вістки про нього, ні про рідну сторону.

Станути на розстайній дорозі і не знати, в котрий бік повернути ся, — се дуже людину дратує і відбирає охоту до всякої праці. Хлопці дуже посумніли і робили свою роботу, як панщину. Їх душа рвалась у світ, та не мали відваги отворити власною силою тої золотої клітки, в яку їх судьба замкнула. І були би ще довго так мучили ся, коли би та сама судьба не зглянула ся на них і не вказала їм дорогу. Стало ся се так нагально, що навіть і не покмітили гаразд, коли опинились на волі серед широкого світу.

X.

Нема людини на світі, яка би не мала якогось ворожого духа серед свого окруження. Хоч Кульчичан усї вчителі і старшина школи любили, хоч князь їх відзначав і милував, був у бурсі один діякон, Артемій звав ся, що не злюбив їх з тої хвилі, як вони що йно прийшли до бурси. За те, що ті хлопці у синіх капотах, звернули на себе очі цілої академії, він їх не злюбив і не ворожив для них нічого доброго. Та вже стільки літ минуло, а його ворожба не здійснилась, вони велись гарно і показували, що з їх вийдуть неабиякі люди. Се його ще більше лютило. Де лише міг, мусів їм пришпилити латку, та лише дожидав нагоди, щоби їм підставити ногу.

Раз якось поїхав кн. Константин до Полонного. З ним поїхав і о. Дамян. Князь мав звичай виїздити з великим почотом служби і гайдуків, так для своєї оборони, як і для світлості свого княжого стану. Такі виїзди князя трапляли ся в останніх часах рідко. По тім виїзді в Острозі начеб усьо перемінило ся, начеб людий убуло. Князь самою своєю присутністю в Острозі вмів держати порядок. За час його неприсутности усьо попустило трохи.

Отже стало ся так, що одної ночі якийсь бурсак штуркнув у вікно ректора каменюкою. Зачалось слідство. З того скористав о. Артемій і посвідкував перед старшиною, що то зробив Марко Жмайло. Він бачив його на власні очі як ночью викрадав ся з бурси, пішов на подвірре, і, оглядаючись на всі сторони, як злодій, кинув каменем у ректорське вікно.

Прикликали неповинного у нічім Марка перед старшину. Діякон сказав йому се у вічі, та ще й на хрест забожив ся. Він показував, як Марко порпав у снігу за каменем. Марко тепер йно що придивив ся своєму ворогови, бо досі не звертав на його уваги. То була людина невеличка, поганенька, кахікаюча, з рудим волоссем на голові з ріденькою борідкою. Марко присягав ся у своїй неповинности, оправдував ся тим, що не було йому ніякої причини ворогувати на отця ректора. Даремне божив ся за нього Петро і инчі товариші. Не помогло нічого. Діяконови дано віру, а Марка по тодішньому звичаю порішено покарати різками.

Нічого було робити. Діякон, переходячи попри Марка, поглянув на його котячими очима, усміхнув ся злобно і сказав :

— Не журись, вашмость, ти шляхгич, на голій лаві тебе не покладуть, килимика підстелять. Се тобі давно належалось.

Присуд виконали зараз і вибили Мярка болючо різками.

Та ще більше боліло його те, що потерпів невинно, що така кара приключила ся йому в бурсі перший раз, хоч тут не жалували инчим березової кашки. Його боліло ще більше те, що потоптано його честь. Не менче терпів з ним його побратим Петро. Він аж плакав з люто-сти, та нічого було робити. В часі екзакуції Петро закусував губи до крові і затискав кулаки. А опісля взяв зомлілого від болю Марка, мов малу дитину, і поніс на лежанку. Він обливав його студеною водою, щоби прикликати до пам'яті. Іно що по екзакуції дали ректорови знати, що виновника знайдено і покарано.

Ректор був з того невдоволений, і сказав відразу :

— Ви помилили ся. Того Жмайло не міг зробити. Як ви сміли робити суд без мене ?

— Бо то була справа о. ректора.

Смотрицький сказав :

— Бідний хлопець, я знаю, що він не винен.

Марко перележав цілу ніч у горячці, а Петро не лишав його ані хвилі самого. Піклував ся ним, як малою дитиною. Від того часу Марко не приймав ніякої поживи. Поклав собі вмерти голодовою смертю.

— Не варто жити на світі, де живуть такі злобні люди, що на неправду хрест цілюють.

— А тоб то ти зробив потіху рудому діякони, колиб справді помер. Я з ним так ще порахую ся за те, що костий своїх не позбирає. Слухай Марку, викинь з голови ті дурні наміри, їж, щоб набрав сили. Тям, що з весною ми плюнемо на ту школу і махнемо на Запорожжє. Аж тепер мені ясно стало, що нам робити, хоч так довго вагались. Але перед тим розправлюсь із кривоприсяжником, щоб він і під землю скрив ся.

Тими словами уговорив Петро Марка. У його віджила охота до життя і почув вовчий голод.

— Спасибі тобі, Петре, що нас вразумив, справді воно так краще. Нащо нам молодим загинати.

Петро пильнував хорого і не ходив у школу.

Се не подобалось вчителям. Вони взяли се за зухвальство. Післали по Петра.

— Кроком відсіля не рушу ся, поки Марко не подужає.

— То непослух! — говорили вчителі, — такого пропустити не можна. Непослух треба проломити силою.

На те не хотів ніяким чином згодити ся ректор :

— Ви з глуздів збили ся. Петра би хвалити за його гарне, побратимче серце, що друга не лишає в біді, а ви його карати хочете, ще може й різками? А що зробите, як за Петром вся школа стане? Вже за вчорашнє безправство ціла школа гуде. Не доливайте олію до огню, бо хлопці збунтують ся, а тоді що?

— Хибаж нам бунту бояти ся? А княжі гайдуки від чого?

— Ось куди мірите! Княжими гайдуками побивати княжу школу? Проливати кров дітий, яких князь повірив вашій опіці і за се вам добре платить?

Ректор чим раз більше горячив ся.

— Всьо пішло з наклону діякона. Підождїть! Ще вам за Жмайла від князя дістанеть ся. Хлопці самі пожалують ся, коли князь верне і я не замовчу. Школа під моєю управою. На се, що задумуєте, я не позволю. А коли би ви ще раз таким безглуздом засудом довели до бунту, до проливу крови і споганили сим нашу школу, тямте, що князь прикаже вам голови познимати.

Опір ректора мов студеною водою їх обляв. Вони налякались. Один складав вину на другого. Справді може бути з того халепа. Треба би якось Жмайла задобрити.

Та відомо на світї, що один промах родить другий, особливо як людина, що раз промахнула

ся, не стараєть ся зрівноважити, а хоче промах направити за горяча.

Пошептавшись між собою, урадили задобрити його червінцями.

Післали одного даскала з червінцями. Він прийшов до Маркової лежанки і звитав ся з хлопцями та вони ні словом до його не відзивали ся, а балакали між собою начеб його не було. Даскал щось говорив, а далі всунув Жмайлови червінці під заголовок. Марко, почувши щось тверде, виймив гаманець зпід заголовка.

— А се що? — питає грізно.

— Се о. ректор посилає за терпеливість.

Марко почервонів, як рак, і шпурнув даскалови гаманцем у лице...

— Йди до дівола! Ти зневагу і кривду червінцями хочеш заплатити, і то шляхтичеви.

Даскал бачучи, що ще і Петро затискає кулаки, підніс гаманець із землі, і мерщій втік зі спальні.

— То, моспане, не жарт. Бунтар зухвалий, але його конче треба вилічити, заки князь верне.

— Треба до його лікаря післати, а коли не схоче, то вже й не гріх буде сили вжити.

Післали княжого лікаря.

— Йди геть, бо голову розібю! — кричав Марко. — Напосіли ся не давати мені супокою — я сам видержу без тебе.

Та лікар привів із собою помічників, бо його упередили, що без опору не піде.

Тепер виступив Петро в обороні побратима. В його руці блиснув ніж.

— Котрий з вас хоче піти перший чортови в зуби? виступай!

Помічники лікарські не вступали ся. Та тут счинив ся пекольний галас. Хтось крикнув, що хочуть Петра бити. Бурсаки збігались з усіх усюдів. Інчі повибігали зі школи. Кождий хапав, що під руки попало.

— Не дамо знущати ся над нами, досить проляли крови. Бийте напасників. В цілій бурсі настало пекло. Лікар втік мерщій. Повтікали і да-скали, а ректор каже, заломлюючи руки:

— Що ви наробили? Подуріли? Що я тепер зробию?

Ректор пішов сам до бурси. Його дуже всі поважали і любили.

— Діти! Що ви робите, що з вами стало ся? Бог з вами, успокійте ся. Слухайте, я знаю, що Жмайлови зробила ся кривда, і справа піде перед князя. Чого ви так?

— Петра хотіли бити...

— То не може бути. Без мого дозволу ніхто не сміє нікого доторкнути ся, але старшину треба слухати.

Петро тепер отямив ся. Йому дивно стало, що міг так різко проти старшини виступити, хоч завсїгда її слухав. Він налякав ся свого вчинку.

— Прошу о. ректора, ми оба були роздратовані тою кривдою, яка Маркови стала ся, а тут ще як на глум, присилають сюди лікаря з пахолками.

— А ти не позволив себе оглянути? Петре, я мав тебе за розумного хлопця, хочеш, щоб твій побратим ще більше терпів? Я знаю, що як приїде ще раз княжий лікар, то ви оба без опору зробите, що він прикаже. А ви, хлопці, до школи, не робити мені галасу, не бунтувати ся, бо се мене дуже гризе.

Наче би олію наляв на розбурхане море, так усе заспокоїло ся. Хлопці розійшли ся, а лікар міг в присутности о. ректора оглянути, та перевязати Маркови рани. Опісля він твердо заснув.

Тепер уже Петро не потребував коло його сидіти, бо лікар приходив що днини і доглядав його. За скілька днів Марко став уже виходити та проходжувати ся.

Одної ночі Марко, думаючи, як то вони оба з весною на Січ помандрують, не міг заснути піз-

но в ніч. Ніч була ясна і морозна. Місяць світив крізь вікна та від дерев, що стояли перед вікнами випишував різні фантастичні малюнки по домівці. В бурсі усі спали. Чути було спокійний віддих молодих грудий. За печкою цвіркотів цвіркун. На замковім годиннику вибила одинацята година.

Марка аж тягло щось, щоби вийти на двір і полюбувати ся чарівною ночью. Він одяг ся, накинув на себе кожушину і вийшов по тихоньки до сінній, а відтак на бурсовий огород. Тут було тихесенько. Білолиций плив спокійно по небесному просторі, мерехтіли звізди, а по замерзлім снігу блищали мільярди іскор, начеб хто діамантів насипав.

Марко відітхнув повною груддю свіжим морозним повітрям і на душі стало у його легче. Забув на ті злидні, що йому недавно лучились, забув заподіяну кривду. Йому стало весело, і він став прохожатись по огороді. Ходив так довшу хвилю і не покмітив, що його хтось слідить. Із бурси вийшла за ним якась людина і станула за углом. У неї в сутіни світили ся очи, мов у ката. Марко ходив хутенько, щоб не змерзнути.

„Тепер певно засну по тім проході“. Зайшов аж під вікна о. ректора. Там було темно. Він завернув та недалеко дверий вийшов йому на зустріч діякон Артемій. Вийшов із сутіни на світло місяця. Марко так налякав ся сеї нежданої появи, що трохи не крикнув.

— Знову пан шляхтич на полювання ходить. Може і тепер випреш ся, що заглядає у вікна о. ректора. Лише далі так. Пошукай добре каменюки. Дістанеш другу порцію, покище давне не загоїть ся.

Марко зразу став, мов вкопаний. Та кожде злюще слово Артемія його приводило до памяти. Тепер стануло йому усьо минуле перед очи. Заболіла душу стара рана, нагадала ся заподіяна кривда. Марко запалав страшним гнівом. Він чув,

як кров у нього бе до голови і заливає мозок. Охота пімсти виступила з цілою силою.

— Але ти, кривоприсяжнику, більше на мене свідкувати не будеш, — засичав крізь зуби Марко, і з цілої сили зацідив діякона в висок.

Діякон без стону, наче підтятий гострою ко-сою комиш, присів і повалив ся на землю. З губи жбухнула кров.

Тепер Марко пізнав у мить цілу вагу свого вчинку. Він вбив людину. Його напав великий жах. Пішло поза спину морозом, в очех почорніло, зуби стали бити об себе, а волоссе стало дубом. На землі лежав вбитий чоловік. Марко, не оглядаючись, наче би чортяки за ним гонили, побіг до спальні і припав до Петра:

— Петре, Петруню, ратуй мене, я чоловіка вбив!

Він обняв Петра і дрозав, як у лихорадці.

Петро спав мертвецьким сном. Прокинувшись від слів та обіймів Марка, не міг зразу прочуняти, та нагадати, де він тепер є.

— Петре, ради Бога, прочуняй ся і ратуй мене нещасливого.

Петро на силу протирав очи, а далі вщипнув себе болючо. Зразу здавало ся йому, що Марко з безтями говорить, як тоді по езекуції.

— Марку, Бог з тобою, тобі щось погане снить ся.

— Тихше, Петре, щоб товариші не почувли. Я не з дуру говорю, то дійсна правда, я вийшов на огород пройтись, бо сон мене не брав ся, а там чатував на мене анахтемський Артемій, і знову підсунув мені думку, що я йшов ректорови вікна бити. Мене взяла лють, я його йно раз вдарив кулаком, а він й околів.

— Деж він тепер?

— Лежить в огороді на стежці. Слухай Петре, мені треба зараз, не гаючись, утікати, а то тюрма мене жде, або й смерть. Помози мені одягтись і дай мені гроші, я втікаю у світ за очи,

а ти за той час позатирай за мною сліди, як зможеш.

— Втікати треба, але нам обом разом. Самого я тебе не пущу.

— Ні, я того не хочу, ти остань, я знаю, що серед зими я десь в дорозі заковязну, та краще мені так, чим гнити в тюрмі, або згинути з руки ката. Та нехай я сам пропаду, а ти останеш і боронити будеш моєї доброї слави.

— Марку! Ми побратими. Ще під кульчицькою церквою нераз визнавали собі, що один другого у ніякій пригоді не покине. Коли загибати, то обом враз. Тут нічого говорити більше. Одягаймо ся, а я візьму в дорогу, чого нам буде потреба.

Петро став поспішно одягати ся, а відтак вибирати зі скринчини ріжну мізерію. Петро взяв трохи біля, взяв гаманець із грішми, взяв лук подарований князем і стріли з сагайдаком. Загорнулись кожухами і вийшли на пальцях із спальні до огорода. Артемій лежав на стежці скулений, а при нім червонілась кров. Місяць освічував його. Хлопці аж задрожали на той вид, а Марко охнув і закрив долонею очі. Петро взяв мерця попід пахи і заволік під огорожу, де лежала купа снігу і тут загорнув його снігом. Відтак позасипував кров на стежці. Робив се з великою відразою, але так треба було конче зробити, щоб не зараз попали на слід, що тут зроблено. Поки сніг не стає, ніхто не буде знати, де подів ся Артемій, а за той час вони будуть далеко від Острога.

Серед тої роботи укладав Петро плян, що їм далі робити. Марко не в силі був що небудь думати. Він плакав і дріжав на цілім тілі, та дзвонив зубами.

Як покінчив Петро роботу, каже до Марка:

— Ставай мені на плечі, та перелази через огорожу.

Марко послухав і за хвилю був за огорожою. Петро перекинув узолок з мізерією і пере-

скочив сам. Перейшли в тіні від місяця вулицю замкову, перейшли ринок і подались у вулицю татарську, до воріт города.

XI.

Втеча бурсаків із школи при кінці шіснадцятого віку не була чимсь незвичайним. Який втік перед карою, який тому, що вчитись наскучило, який знову тому, щоб зажити слави на Запорожжі. Кожний бурсак знав, куди в такому випадку діватись, бо про те всі межі собою толкували. Знав се і Петро.

Під самим міським валом столиці кн. Острожського стояла оселя старого вірменина Аслана. Він торгував усім. У його можна було купити одягу, зброю, коня. У його можна було те саме продати, або проміняти за инчу річ. У його можна було передягтись так, що й рідна мама не пізнала би.

Аслан мешкав у малій хатині, що від старости всіла в землю по самі віконця. Малі віконця заслонені замість скла піхуровими оболонками, коли в хаті світило ся, виглядали так, як очі якоїсь приземистої потвори, що прилягла до землі і чатує на свою добичу, до скоку ладить ся.

Петро застукав у вікно раз і другий. Докоола все спало мертвецьким сном. Чути було лише чиканє великого годинника на вежі замку, та хід по скрипучім снігу сторожних.

Хоч було вже около півночі, на Петрів стукіт зараз у хаті заметушило ся. Заблисло світло, а з годом рипнули двері сійний. Вони відчинили ся і показала ся ізразу кудлата голова з довгою бородою, а відтак і ціла постать Аслана.

Аслан був худощавий невеликий чоловічок пригорблений від старости. За те голова у нього була незвичайно велика і не відповідала до його дрібної постати. Дивиш ся, тай міркуєш, чи той

чоловік не заміняв голови з яким велитом, що дуби ломає. На голові довге сиве кудлате волосся, такаж аж у пояс борода і великі брови. Не відбіг від сього ще великий ніс, яким старі Вірмени дуже величали ся. Довгі руки, що десь до колін сягали, вкриті синявими жилами, мов мотузками.

Був одягнений у старий засалений кожух, з котрого либонь ніколи не роздягав ся.

Стрінувши таку цяцю в лісі, можна було його взяти за лісовика, або яку инчу нечисту силу.

Про Аслана ходила по городі недобра слава. Говорили, що за гроші він готовий був усе зробити. Люди його бояли ся, може були би і з города прогнали, коли би не те, що він був потрібний не лише людям, але й самому бургомистрови, який ним частенько послугував ся.

— Добрий вечір, діду! — заговорив Петро.

— Доброго здоровля панам студентам. А за чим так пізною порою?

— Не питай багато, а пускай у хату, на морозі толкувати не будемо.

— Дуже просимо вашмосців. — І дід відчинив перед ними двері, пускаючи їх у середину.

В сінях було темно, що годі. Дід замкнув перше двері на засув, а відтак отворив двері в хату, де вже світило ся. В ту мить викараскав ся слуга ізза печі і прислонив вікна грубим сукном.

— Милости просимо, сідайте, панове, та розкажуть, яке діло?

Знеможений зворушенням Марко присів на лаві зараз. Він тяжко дихав і тряс ся цілим тілом. Петро розглядав ся довкруги.

Була се простора низька кімната з очаділими брудними стінами. Під одною стіною стояв довгий стіл, неначе скриня з засувами. Перед столом довга лава, так само попід вікна. В куті знову велика піч з кахлевою грубою для тепла. Під задною стіною лежанка з подушками та перинами. Між печчю і лежанкою чорні грубі двері до

комори. Дивлячи ся знадвору на сю хату, ніхто не вгадав би, шо у ній стільки помістить ся. По хаті вештав ся брудний, мов кочерга, слуга. Він йно всміхав ся, отвираючи рота, в якому не було ні зубів, ні язика. Тому його Аслан і держав, бо він не міг виговорити ся з того, шо тут бачив і чув. Старий поглянув ще раз косо на хлопців і зараз вгадав, за чим вони прийшли. Він уже не одному школяреви допоміг до втечи, не одного виправив на Запорожжє. Одно йому було дивне, шо в таку пору втікати вибирають ся, бо на Запорожжє втікаєть ся літом. Дід догадував ся, шо якась важна причина до сього їх змушує, і поклав собі вихіснувати їх скрутне положеннє.

— А гроші у вас є?

— Хибаж без гроший приходити до тебе? Передягни нас мерщій за козаків, та продай нам ще два коні.

Дід змірив оком ріст хлопців, узяв каганець і пішов у комору, полишаючи їх у пільмі. Згодом виніс оберемок одежи і поклав на стіл. Були тут штани, жупани, свитки кожухи, пояси та шапки. Хлопці роздягли ся з своїх бурсацьких халатів і стали передягати ся. Не довго трівало, як при помочи Аслана стали справжніми козаками. Вибрали ще дві шаблі і по два пістолі. Пильно їм було і не довго торгували ся.

Старому наказали, шоб вранці відослав бурсацьку одежу в бурсу.

— Справжні Запорожці, їй Богу! — приговорював Аслан, оглядаючи їх на всі сторони, — ще би йно борідки ваші обриту.

— Правда! ми й забули... а чим же брити ся?

— Є! у мене є всьо.

Старий вийняв зі стола бритву і мило, яке розробив, намилив лица і в мить обрив перші молоді волоски.

— Тепер давай коні! Коли нема коний, то на чорта нам того всього!

— Вже би у мене коний не було! От, вигдали! У мене сам пан Наливайко коні купує, не то що. У мене самі турецькі, як огонь. Ходімо в стайню і виберемо — є в чім. Перейшли через сіни в стайню, яка стояла під землею міського валу. Передом йшов безязикий слуга і присвічував каганцем. В стайні стояло яких двацятеро коний. Петро вибрав на вгад, бо на тім мало розумів ся. Торг йшов трохи тяжче. Старий хрін хотів добре заробити. Маркови було спішно і сипав Петра за рукав, щоб кінчав. Старий таки трохи мусів спустити. Німак вивів куплені коні до сінний, а старий пішов із хлопцями в хату.

— Се такі коні, що під кошового давай. Правдиві турецькі, як огонь.

— А деж сідла і уздениці? — питав Петро.

— Хибаж ви з сідлами та узденицями купували? Се треба купити окремо.

— А хибаж ми не під верх купували? Хвоста будемо держати ся? Вибачай, діду, нічого з того, забирай собі отсе лахмітте. Підемо на Заріччє між Татар і знайдемо, чого нам треба. І Петро став згортати в калитку дукати, які був висипав на стіл, щоб заплатити. А тих дукатів наскладав Петро з тих подарків, які кн. Острожський роздавав між пильних школярів при ріжних нагодах. Аслан, побачивши золото, змяк відразу як віск. Став гостий перепрошувати і виніс з комори два сідла з узденицями. В місті обізвали ся перші півні. Крайний час було виїздити. Марко що раз більше нетерпеливив ся. Йому здавало ся, що вже знають у замку про вбійство діякона і ось зараз прибіжуть княжі гайдуки та його зловлять. Петро виплатив усі гроші.

— Як доїдете до воріт міста, подайте вартовому по золотому, а то, далебіг, воріт не відчинить.

— Скажи, діду, куди дорога на Запорожжє? Дід став хитати головою.

— Держіть ся на схід сонця, і більше на полудне.

Хлопці посідали на коні.

— Прощай, діду!

— Щасливої вам дороги! — відгукнув ся дід, замикаючи двері.

Хлопці обернули ся з напрямі церкви, перехрестили ся і подали ся до міських воріт. В місті п'яли кури. За хвилию воротар відчинив браму і з Острога виїхали два молоді козаки. Перед їх очима розкрило ся біле безкрає море. Від снігу було добре видно, бо місяць давно зайшов. Хлопці так спішили ся, що забули взяти з собою яких небудь харчів в сю далеку небезпешну дорогу, якої зовсім не знали.

Поклали собі виминати всі людські оселі, прочуваючи, що за ними неперемінно піде погоня. Одна у них була думка, колиб як найдальше від Острога. Переїхали добре замерзлу Горинь, поскакали на полудне у тім напрямі, який вказав їм Аслан. Туди випадала дорога на Брацлав, та вони нізащо неповажились були поступати у город. Їм здавало ся все, що цілий світ знає про їх втечу, що вони втікають перед карою, що хто небудь їх переловить і відставить задля нагороди до Острога. Не говорили до себе ні слова. Хоч одна у них була думка, колиб дальше від Острога. Дивили ся перед себе в сю далеку далечину, вкриту одною великою білою плахтою.

На дворі вже геть розвидніло ся. На сході сонця зарожевіло небо, а далі викотило ся велике червоне сонце. Його яркі проміння відбивали ся від білого примерзлого снігу і засліплювали очи.

Їхали так до вечера, виминаючи здалека людські оселі, які лише здибали на дорозі.

Тої днини вони і їх коні не їли нічого. Були голодні, коні стали постогнувати, та приставати від втоми. І тепер їм прийшла на думку турбота, де тут у такій пустині переночувати. Нараз побачили якусь сторчачу копицю снігу. Се не могло

бути нічого инчого, як якесь широкогалузе дерево вкрите снігом. Оселя се не могла бути, тому і не бояли ся підїхати ближче. Та приїхавши близько, покмітили, що се був вітрак, яких на Україні було багато. Снігу стільки навалило на крила, що їх ледви можна було доглянути. Те саме було з вершком і стїнами. Видно, що давно сюди ніхто не заходив.

— Тут якось переночуємо, — говорив Петро. Вже хотїв висказати свою турботу, що без їди для себе і коний годї буде, та здержав ся, щоби не трівожити хорого Марка. Марко був дуже знеможений. Рана йому долягала теж, що інколи аж зуби затаинав, щоби не йойкнути.

— Тут нема чого ні розбишак, ні людий бо-
яти ся, потїшав його Петро далї.

— А що з кіньми зробимо? — питав трі-
вожно Марко, — коли трафить ся тічня вовків,
то завтра знайдемо лише сїдла та копита. Заки
Петро на се відповїв, побачив зараз за млином
якусь малу будівельку, засипану теж снігом. Се
очивидячки була хатина для мірошника. І тут не
видко було людського слїду, значить, що хатчина
стояла вже давно пусткою.

Петро скочив з коня і підступив під двері,
засипані снігом. Намучив ся чимало, заки відгор-
нув сніг. Двері були засунені із середини. Петро
стукав, та кликав, але ніхто з середини не відзи-
вав ся. Брала його нетерплячка. Запер ся цілою
силою і виважив двері із завісів. Вони впали до
сїний із лоскотом. Петро підняв їх і знову вставив
на завіси. Тепер зліз із коня і Марко, і завели
сюди коний, та зачинили і засунули мерщїй за
собою двері. Стояли тепер у великій непроглядній
пїтьмі. Петро викресав огня і запалив обережно
віхоть соломи. При світлі побачили себе в затиш-
них сїнях з жолобом і драбиною. Сюди заводили
очевидно коний ті, що до млина приїздили. За
драбиною було ще досить недоїдженого сїна.

Коні пішли зараз сюди і стали запопадливо хрупати.

— От, буде де переночувати під жолобом, — говорив Петро, — Господь на нас ласкавий.

— Я такий голодний, що мені аж млісно, — каже Марко.

— Коби лише коні підживили ся, а ми то якось витримаємо; може яку звірину дасть ся сплювати, ось я зараз вийду, йно коний розсідлаю.

В тій хвилі Марко, мацаючи на помацьки, знайшов двері. Запалили опять віхоть соломи, відчинили двері і ввійшли до невеличкої кімнатки. Дуже тим втішились. В них вступила якась надія, що може що і для себе знайдуть.

Петро заєдно піддержував огонь і розглядав ся. На зимній печи стояв каганець повний сала. Його зараз засвітили і оглядали хату далі. Стояв тут стіл збитий з дощок, лава під одиноким віконцем, над ним полиця, на ній миска, горнець, посуда на воду тай увесь такий домашній достаток вбогого чоловіка.

Під задною стіною лежав мішок із борошном, чим вони дуже втішили ся.

— Коли є борошно, то буде і горячий куліш.

Їм дуже хотіло ся попоїсти чогось горячого.

За печю була широка лежанка. Петро взяв у руку каганець і подав ся туди оглядати. Та зараз на перший погляд аж крикнув з остраху. Там лежав чоловік вкритий кожушиною. Петро отямив ся, що нема чого одного чоловіка боятися двом, приступив ближче і став його оглядати. Стягнув із нього кожух, та чоловік не ворохнув ся. Се був старенький сивий дідусь. Здавало ся, що він спить. Петро став його будити. Дідок заkostenів зсвсім.

— Замерз сердега, — говорить Петро, — ну годі. Неживий мусить живому вступити ся.

Він взяв обережно мерця на руки і виніс на двір. Мерлець заkostenів так, що годі було його

випростувати. Скулив ся, зігнув ся. Обі руки склав під голову з боку, а ноги підогнув.

— А де ти його подїв? — питає Марко Петра, як той вернув ся.

— Поки що, а його у сніг запорпав. Може завтра зможемо поховати. Тепер ходімо до коний, ти світи, а я їх обійду.

І справді того було треба. Коні попріли так, що аж шерсть злипала ся. Петро їх розсідлав, познимав уздечки і повитирав віхтем. З вишки скинув соломи і добре їм настелив. За драбиною було ще досить сїна, а Петро позмітав у жолобі трохи зерна. Відтак став шукати по сїнях і знайшов під соломою в кутї купу рубаних дров.

— Хазяїн покійник був, царство йому небесне! — говорив Петро. — Ти, Марку, коли можеш, затопи в печи, а я ще піду шукати, мені здаєть ся, що я ще щось випорпаю.

Зняв із себе кожух, узяв за халяву ніж і подав ся до вітрака. Прогорнув сніг і знайшов східці, та поліз на гору. Варто було трудити ся. Знайшов тут ще мішок із борошном, а другий з зерном. Заніс одно і друге в хату.

Тимчасом Марко розложив в печи ватру. В хатчині зробило ся тепло і весело.

— Можемо тут і цілий тиждень пересидіти і відпочати.

— Наші коні не поєні.

— Правда, годі тепер за керницею шукати. Принесу їм снігу.

Петро пішов за снігом. Марко набрав теж снігу у всі посудини, які йно в хатї знайшли ся і приставив до огню. Петро шукав далі на полиці та по кутках хати і аж скрикнув з радости. Знайшов добрий кусень солонини, два бохонці засушеного і замерзлого хліба, коробочку соли, скілька сушених риб, і все те складав на столі.

— Диви ся Марку — празник на цілий тиждень. Як стрінемо першого попа, то золотого

дам на панахиду за душу „раба божія, єго же ім'я Ти Господи віси...“ дalebіг...

— Як ми тут довше посидимо, то погоня зловить нас, як риби в саку, — каже Марко.

— Чорт зна, що верзеш! Кому би хотіло ся за нами ганяти? Вони вже знають в бурсі, що ми втекли, а чортового діякона знайдуть хиба, як сніг стопить ся, то значить не зараз. Впрочім, нехай буде що хоче, а я себе живого взяти не дам, — говорив твердо Петро і тупнув з досади ногою об долівку. — Ми вже, Богу дякувати, не дїтваки, а козаки. За той час в хаті робило ся що раз тепліще. Огонь від печи блимав по чорних зачаджених стінах хатчини. Петро набрав скілька пригорщів борошна і взяв ся варити куліш, до якого всипав соли і вкинув сала. Куліш кипів, а хлопцям аж слина до нього набігала, так їсти хотіло ся.. Відкололи два куски хліба і виладили ложки. Не треба й казати, що вечера дуже їм смакувала.

— От ще й лишило ся для гостей, — каже Петро, заглядаючи на дно горшка.

— Лише не виговори ся в лиху годину. А що би було, як би справді гості трафили ся?

— Ну то що? хиба такі самі втікачі, як і ми оба; було би нам веселіще, а я їх ні раз не бою ся... Те, те, те, треба коням всипати зерна, нехай добре відживлять ся. — Він розв'язав мішок і став набирати в шапку пшеницю. Та тут знайшов таке, що з дива не міг вийти. Там були завинені в платку три салені свічки.

— Не кажуж я, що покійник добрий хазяїн був, — царство йому небесне.

Огонь став погасати. Петро присипав його попелом, щоб зовсім не погас. Відтак поклякали оба і стали молити ся Господеви за той захист безпешний. Пороздягали ся. Настелили на печі свіжої соломи і полягали спати. По такій утомі, по невиспаній попередній ночі заснули відразу твердим сном. Марко спав лекше, бо йому доля-

гала рана. Крізь сон почув він якийсь рух довкруги хати. Якась біготня у різні сторони. Він прокинув ся і став наслухувати ліпше. Біготня збільшала ся. У стайні стали коні фортати і непокоїти ся. „Що се може бути?“ подумав. „Хибаж погоня?“

— Петре! чи ти чуєш, що там творить ся? Петро підвів ся, протер очі і слухав теж.

— Се нічого инчого, лише вовки. Отож ми були би виховали ся на вітраку! — Вовки стали гаркотіти, жерти ся між собою, добували ся до дверей, а далі стали по одному вити, поки те виття не зляло ся в один пекольний хор.

— А бодай вас св. Микола побив! — крикнув Петро, — не дадуть нам уже до ранку спати.

— Колиб хоч дверей не перегризли, бо би коні наші пропали... а може і до вікна доберуть ся, та в хату влізуть...

— Се ні, бо вікно засипане снігом, а на двері я піду подивити ся.

Встав з лежанки, задягнув кожух, узяв пістоль і вийшов до сінній. Почув справді, що вовки гризуть двері. Коні страх непокоїли ся. Петро встро мив пістоль в отвір до засова тай почув, що за пістоль щось вхопило і стало ним термосити. Петро з пересердя спустив молоток — і розляг ся стріл. На хвилю притихло гаркотінне, та за хвилю розпочало ся на ново, поки вовки не розшарпали застріленого товариша.

Петро, упевнивши ся, що дверам нічого не станеть ся, пішов у хату і поліз на лежанку, де небаром і заснув... Як наші подорожні прокинули ся, то вже був ясний день, хоч того в хаті не було видно. Петро шанував Марка. Сам устав, запалив в печі, обійшов коний і став варити сніданок. На дворі було тихо і гарно. Днина заповідала ся погідна і морозна. Вовки пішли собі, лише сліди по них остали: куски шкіри розшарпаного вовка і останки костий бідного дідуса, яко-

го вовки випорпали із снігу і зіли. Немило воно вразило хлопців, що з їх причини не судило ся бідному мірошникови зложити кости в святій землиці. Марко скілька разів заговорював, щоб їхати далі, та Петро і думати про те не хотів. Поки стане харчів для них і коний, треба пересидіти тут, бо ледви, чи знайдуть кращий захист. Петро виліз на сам вершок вітрака і розглядав околицю. Хочби де деревину побачити, а то один непроглядний степ, вкритий білою плахтою. Утікачі збили ся зовсім з дороги. Не знали ані де вони є, ані в який бік їм повернути ся. Пересиділи так три доби в хатчині мірошника. Харчів вистало би ще на два дні, а се треба було взяти на дорогу. Коли би хоч за тих два дні знайшли яку людську оселю. Чим далі від Острога, тим менче треба було бояти ся людей і погоні. Під вечір послідного дня прилагодили всьо до дороги. Мали виїздити, скоро на сьвіт божий займеть ся. І вони і коні відпочили добре. У Марка рана вже добре присохла. Вовки вже більше не приходили. І знову днина заповідала ся гарна, коли, помоливши ся, посідали на коні і рушили до полудневого сходу. Коні порскали весело, біжучи по скрипучому снігу, і їм було весело. Як зійшло сонце, то вітрака вже не було видно. В полудне нагодували коний, зіли трохи сушеної риби, паланиці і поїхали далі. Та чим ближче було до вечера, тим сумніше їм було. Одна турбота їх мучила, де тут у пустині в зимі переночувати? Їхали навмання усе в один бік. Треба хйба так цілу ніч їхати, бо приставати ніде. Настала зоряна ніч, мороз побільшав, аж тріскотіло. Коні пообмерзали імлюю. Нараз станули перед якоюсь загородою. Невеличкий кусок землі огорожений високим плотом, в яким сторчало декілька присадкуватих верб.

— Се либонь якась пасіка буде.

За плотом не видно було ніякого домівства. Позлазили з коний і відчинили фіртку. Се була

справді пасіка. Попід плотом під остріжками стали рядком улиї обвиті соломою. В однім куті лежали порожні улиї і сухе вербове пруттє присипане грубо снігом.

— Може знова якого мерця знайдемо? — каже Марко.

— Сим разом дуже шукати не будемо. От, слава Богу, що є де як так скрити ся.

Вони розсіддали коний, витерли віхтями і дали в мішочки пшениці. Розвели огонь і стали лагодити леговиско на ніч. Так не спали ще ніколи. Вправді, як були ще хлопцями, нераз ночували з кіньми в полі, та се було літною порою. А тут зима. Мороз тріщить. Небо засіяне рясно звіздами що мерехкотять, а їх світло сипле міліонами дорогоцінних камінчиків по замерзлому снігови. Лежачи біля огня лицем в гору, дивив ся Петро на ясні зорі і згадував колишнє: рідне село, широке оболоннє, поки не заснув твердим молодецьким сном. Прокинули ся далеко ще до дня і зараз вибрали ся в дорогу. Марко втратив цілком надію, щоби вони могли добрати ся до ціли своєї дороги, до Запорожської Січи. Прийдець ся їм загинути в степу. Совість не давала йому супокою, що спричинив загибель нічого неповинного приятеля Петра, якому всміхала ся така гарна будучність під могутною опікою кн. Острожського. Петро був инчої думки. Колись до краю якогось мусять доїхати. Знайдуть людий, що не дадуть їм загинути, і Господь не дасть їм загинути. З полудня того дня побачили далеко на обрїю великий ліс, і туди завернули коний. Той чорний ліс був окутаний темносиньою хмарою, більшав і поширював ся в міру того, як до нього зближали ся. Якесь прочуттє говорило їм, що там знайдуть безпешний захист і спроможність вижити. Конї відгребають собі сухої трави зпід снігу, а звіря у лісі досить, бо не можна собі без того ліса подумати, особливо в зимі.

Справді ліс був великий, хоч не дуже густий. Велити дуби і буки витягали свої безлисті конарі високо в гору. Корчів було мало. Декуди купка тернини, ліщини або малиннику, бо під тінию таких велитів годі менчій деревині вирости. Як раз сонце заходило, як вони віздили до ліса. Високо на деревах лопотіли та покракували ворони, лагодячи ся до сну. Хлопці оглядали ся на всі боки, шукаючи для себе догідного пристановища. Петро побачив під корчами великого цапа. Він дивив ся здивовано на подорожних, неначеб хотів спитати, чого їм тут треба. Петрови прийшла добра думка в голову. Він зліз з коня здохмив з плеча свій лук, напняв стрілу і став хильцем до цапа наблизати ся. Стріла фурнула, поціливши цапа в груди. Він підскачив в гору і простяг ся мертвий.

— Буде вечера, якої ми давно не їли. — Взяв цапа на руки і поклав на коня, який зразу бояв ся і став боязко фортати. Поїхали далі, шукаючи місця, де би їм переночувати. Була тут невеличка полянка окружена ліщиною і терцем.. Тут здавало ся їм найліпше. Позлазили з коний. Марко нарубав шаблею ліщини, а Петро патрошив цапа. Небаром загорів весело огонь. Петро вирубав здоровий кусень хребта, застромив на тичку і став печи над огнем. Огонь порскав, мясо припікало ся і розносило приємну воню. Тимчасом коні зачали порпати копитами за сухою травою. Хлопці так запрятали ся своєю роботою, так пильно їм було повечеряти, що й не чули ся, як до них підійшов чоловік і гримнув над головою:

— А якого біса шляєте ся по мойому лісу?

Хлопці схопили ся з місця, мов би хто над ними стрілив. Біля них стояв чоловік у короткій кожушині і постолах пообвиваних шматами. На голові сторчала кінчаста татарська бараняча шапка. На плечех рушниця, а за мотузяним поясом довгий ніж.

— А ти, чоловіче, якого біса зачіпаєш по ночах добрих людей, та не даєш спокійно поведчеряти? Се такий твій ліс, як і наш. — Петро стояв, держачи на тичці недопечене мясо.

— Ти, жовтодзьобе, я тобі зараз покажу, чий се ліс! — кричав старий, хапаючи за рушницю. Петро вмить відкинув тичку, вихопив ізза пояса пістоль і натягнув молоток:

— Не руш ся, — гукнув, — а то далєбіг убую!

Старий пристанув на хвилю здивований, а далі став сердечно сміяти ся.

— От, козаки молодці! Далєбіг я йно вас налякати хотів, бачу школярі якісь, втікачі, налякаю, то плакати стануть, та просити ся будуть, а я посмію ся, — а то не те, бачу! — Ну, згода! що козаки, то козаки.

Він наставив до Петра обі руки. Петро встромив пістоль за пояс і приближив ся до старого.

— Ну, а ти чого став, як намальований? — каже старий до Марка, — бери печеню, та кінчи пекти, бо на снігу, ледво чи спече ся, і я з вами поведчеряю, коли мене не проженете...

— Милости просимо, до гурту!

Старий поклав рушницю коло себе на снігу, прикучнув до огня і став гріти руки.

— Одного не можу я зміркувати: звідкіля ви цапа взяли. Бачу, що недавно вбитий, а я стрілу не чув.

— Се таке, що голосу не видає, а стріляє певно, — каже Петро і показав дідови свій лук. Старий став оглядати цапа.

— Мистець, далєбіг, мистець, поцілив в само серце... ну, ну... та бо й лук якась панська штука.

— Він птицю на лету із лука поцілить, — прихвалював побратима Марко.

— Ну, хлопці, лагодьте мерщій вечеру, та ходіть спати до мене у мій зимівник. — Петро врізав ще мяса і поклав на грань.

— То у вас, дїду, десь тут недалеко зимівник є?

— Є і зимівник і пасїка і стайня; буде і вам і вашим коникам безпешно. Сиджу в самотї, та хиба, що деколи гїсть трафить ся...

— Ви, дїду, певно із Запорожцїв, бо ми як раз на Запорожжє вибрали ся.

— Й не говори, бо сам знаю. Вчили ся в школі, десь там, щось провинили ся, та тепер втікають...

— Чомуж зараз говорите: провинили ся...

— А вжеж, бо зимою втікаєте. Колиб не те, заждали би до ліга так, як ваш брат школяр робить... А вам було пильно, хоч як воно в степу зимою небезпешно. — За той час мясо спекло ся. Заїдали смачно, а дїд вийняв ще з торби кусок паланицї та обділив всїх.

— Тепер пора в дорогу, незадовго і північ буде...

— А коли до вас далеко, то може би таки тут переночувати, бо дуже то підбили ся.

— Дурний ти, хоч вчений. Гадаєш, що в лісі так безпешно? А вовки! Ти втечеш може на дерево, а що з кіньми? Остане сїдло тай копита. Не цурай ся гостини, коли добрі люди просять, а то певно того пожалуєш. — Хлопці зібрали свої статки, забрали решту мяса і, ведучи коний таки в руках, йшли за старим. Той ліс показав ся дуже великим. Йшли більше години, а краю не було. В такім лісі можна справді пропасти. Аж станули перед високою огорожею з плота і частокола. За плотом гавкали люто собаки. Старий відчинив ворота, придобрив собак, а подорожні пішли туди за ним. Недалеко воріт стояла хатина обведена загатою з лісової трави. Біля неї стояла клуня. До неї завели конї, яким старий занїс оберемок сїна. За той час дві собаки вовчої по-

роди обнюшили подорожних зі всіх боків і стали ласити ся. Одна таки підскачила і лизнула на привитаннє Марка по лиці.

— Добрі ви, бачу, люди, коли Лиско так з вами ласить ся, то мудре сотворіннє... лиху людину нюхом пізнає і не попустить їй. Знаєте, що він раз на смерть загриз розбишаку, що хотів мене самітного обрабувати. Як хопив зубами за горло, то і не пікнув.

Старий відчинив хатчину і попросив туди гостей. На припічку тліло. Він розвіяв огонь і завіттив грубу воскову свічку.

— Вітайте мені, любі гості! Слава Богу, що напутив вас до мене, дуже вам радий — сідати просимо.

Хата була зовсім проста; піч, лежанка, одна лава, стіл, полиця усе із простих дощок. Над столом образ Богородиці, а докоला нього повішана в порядку зброя: шабля, пістолі, дві турецькі рушниці. Видно, що старий колись то козакував. Старий розвіяв у печі огонь, та став подорожних приймати, чим хата багата. Приніс із погребу глечик меду, поставив з мищиною патоку, поклав велику паланицю.

— Будь ласка, споживайте здорові та напийте ся, лише за горівку вибачайте, бо її не маю.

— Не дуже то ні нам за нею банно.

— Ну, коли так, то ладно. Деколи і у мене вона появить ся, коли який купець барильце привезе.

— Хибаж сюди купці заходять?

— А заходять, я з них живу, продаю їм мід, шкіри, віск.

— Які шкіри?

— Та вжеж, що не з миший а звірячі. Є лисячі, вовчі, медвежі, сарнячі, оленеві — звіря тут досить. Від них я купую всіляку потребу, особливо порох, одержу, борошно, що потреба.

— А сей ліс чий?

— Щож тобі казати, коли не віриш. Казав, що мій, а ти за пістоль хапаєш. Вгадай сам, чий він.

— Не тому я за пістоль хапав, — оправдував ся Петро, — а то не знав я, який ви чоловік, а ми все маємо ся на острозі.

— Що й казати, — обзиваєть ся Марко, — ми все погоні виглядаємо.

— Погоні? А, звідкіля?

— З Острога, від князя...

— Смійте ся з того, кому би там хотіло ся зимою за втікачами ганяти ся. Колиб ти і кріпаком був, та від пана втік, то ще не важилиб ся. Зима не мама. Вони вас уже і так за пропащих вважають, і як у вас був який приятель в Острозі, то певно вже і панахиду за вас наняв.

— А вам, дїду, не лячно так самому в лісі жити?

— От, вигадав! Чогож лячно? Усюди є Бог. Чогож мені бояти ся? Я із сього ліса вже двацять пять літ не виходжу, і тут мені, так добре, як у Бога за дверима. Не те, що не голодую, та ще і другого нагодую, коли трафить ся. Два рази до року приїзджає до мене купець: осеню за медом і овочами — весною за шкурами. Привезе мені полотна, соли, тютюну, пороху та оливи, борошна на паланиці, сухарів — чогож мені більше потреба? А коли би лихий чоловік трафив ся, то ще не дам себе живого взяти, а мої вірні собаки теж за мною постоять. От, побудьте у мене який тиждень, то побачите, як тут у лісі гарно живеть ся. Ні зимою, ні літом мені не вкучить ся. В зимі мислиство: от, ти лучнику, коли хочеш, то й завтра підемо на лови, лише прилагодь багато добрих стріл, то заведу тебе в таке місце, що не жаль буде труду. А літом, то у мене так, як у божім раю, самому Адамови не було краще. Ех, коли би побачили! Як ліс стане зеленіти, як трава

зацвите, як пташка защебече, як пчола забренить, як усьо стане веселити ся, то я старий аж відмолоднію. Справді тоді і людей не хочу. Навештав ся я по божому світу, був на возі і під возом, усячини надивив ся, а тепер відпочиваю, та Богови милосерному дякую, що мене в той рай завів...

— Кудиж ви, діду, бували?

— Спитай краще, де я не бував... — говорив старий, стелячи гостям сіно на долівці. — Бував на Запорожжі, з козаками на Турка ходив походами. Крим мене знає, побував я і в тяжкій неволі бисурменській, лише слава Богови, що недовго, бо вдало ся мені втечи, заки на місце у Бахчи-Сарай завели. Як будете на Січи, то поспитайте старих січових дідів за Ониська Печеного... Що я тепер? старий гриб, а тоді я молодець був... та що й говорити! Потому я з козаками на море ходив...

— А скільки вам, діду, років буде?

— Скільки мені буде, я того не знаю, то в божій силі, я лише знаю, скільки мені є: вісімдесят минуло і на перший пішло.

— Молодший від нашого дідуса, — каже Марко до Петра...

— А твій дідусь хто такий?

— Далеко з відсіля, аж під Самбором, коли знаєте. Йому минуло сто років, як ми ще хлопцями були, та у школу до Острога виїздили... Грицьком Жмайлом звав ся, не знать, чи ще живий.

— Коли живий, то нехай здоровий буде, а як вмер, то царство йому небесне.. Жмайлів я знав на Запорожжі скількох. У мій час було їх на Запорожжі скількох. Та не кождий там і Жмайлом мусів звати ся. Запорожці такий химерний народ, що кождому своє імення приложать, до чого хто вдав ся, або й так. Ось мій батько звав ся Залужний, а мене прозвали Печеним, а як прозвуть раз, то не відпросиш ся і не викупиш ся.

Коли будеш за се сердити ся, то вони ще більше при своїм будуть стояти. Ось із чого мене Печеним прозвали: Пішов я раз з козаками в Крим. Післали мене з другими на розгляди ворожої сили. Так трафило ся, що Татари мене піймали. Привели мене до якогось мурзи, та давай розпитувати, що і як, скільки козаків прийшло. А я наче би води в рот, нічичирк. Хибаж своїх буду зраджувати? Тоді стягнули з мене сорочку, та давай припікати розпаленим залізом. Шкірчало моє тіло, а я затяв зуби, тай мовчу. І були би мене на смерть замучили, коли би. свята Покрова за мене не заступила ся... Як мене так мучили, зробив ся крик: шейтан! аллах! аллах! А тут чую гомін та стукітню наших... Наскочила одна козацька чета, як вихор, вирубали Татар, а мене освободили... Довго я лічив ся з ран, але таки не пропав... І тоді прозвали мене Печеним.

— Щасливо воно стало ся, що ся чета на них натрафила...

— Егеж! Побратим мене виручив... От, був товариш ширіший рідного брата... Царство йому небесне! У морі потонув, а я остав ся.

Старий присів біля печи, порпав щіпком огонь і важко задумав ся... Дивив ся старечими очима на грань... може там кого із своїх знакомих у своїй уяві побачив...

— Не знаю, як там у сих великих книгах, що є по церквах, написано, бо я не грамотний, але мені здаєть ся, що у Господа милосерного є така книга, де всі люди списані, і кождому приписана доля, від якої ні втечеш, ні встережеш ся. Так сьому й бути. Тому то наші Запорожці нічого не боять ся — що має бути, то й буде. Козак — то так, як муха: бренить, лігає, веселить ся, аж поки в мід не впаде...

— Або в дьоготь, — добавив Петро.

— Добре кажеш: або в дьоготь, або поки й яка птиця не проковтне.

В хаті стало горячо, мов у бані. Хлопці роздягли ся до сорочок... Довгенько ще в ніч балакали. Петро став розказувати, які тепер на світі порядки, та старий йому перебив:

— Не хочу слухати ні про людей, ні про їхні порядки, вони були і будуть все однакові, досить мені їх. Ти краще переказуй мені молитву „на сон грядучих,“ а ть далі забуду всьо.

Петро став говорити молитву, а дід повтрав за ним кожде слово...

В хаті стало тихо. Всі позасипляли. На дворі инколи собаки загарчали, коли під опліток який звір приближив ся.

Вранці старий заварив кулішу і побудив хлопців. Вони хотіли зараз вибирати ся в дорогу.

— Ого! так мені за гостину відплачуєте ся? Анї думай один з другим їхати. Перед весною не пушу. Слава Богови, що гостий дав. Я хоч людей не люблю, а таки инколи за міром божим скучаю і хочу з добрими людьми повеселити ся, та побалакати.

— Нам, діду, пильно на Січ...

— Гадаєш, що Січ он там за оплітком, або край сього ліса? Ще, небоже, не одну паланицю треба буде зісти, заки там дістанеш ся.

— Хибаж воно так далеко?

— А ти гадаєш, що близько? Коли поїдете тоді, як я схочу, то покажу і дорогу, а коли наперли ся, то їдьте, але над вечером знову до моєї зимівки завернете...

— А тож як?

— А так, що я вас зачарую, і колесом будете їздити... я характерник... — Старий став сміяти ся... — Може ви школярі і не знаєте, що воно таке характерник?

— Характерник то такий козак, що із всякої халепи може себе виратувати,... що його куля не береть ся...

— Ось бо то й є...

— Що з чортом знаєть ся...

— Ось то вже неправда. Хиба таке в книжках написано? То неправда, бо характерник і чорта не лякаєть ся, тай і чорта перехитрить, окульбачить, та мов на шкапі їздить. А при тім він Богови молить ся, в церкву ходить, людям добре творить... ось який характерник, і таких я знав... А коли у мене ще останете, то і про тих характерників, яких я знав на Запорожжі, розкажу вам.

Нічого було робити. Хлопцям стало ніяково відказувати ся від тої щирої гостини. Хто знає, як воно буде далі, чомуж не вихіснувати хвилі. І вони остали ся.

Зараз тої днини пішли на лови. Старий пішов лише з Петром, бо Марко не міг ще добре ходити, так йому рана долягала. Петро мав нагоду показати своє мистецтво з луком. Не хибив ні разу. Старий не міг з дива вийти. Того дня вбили скілька більших штук і з бідною дотащили їх до дому.

По вечері старий порав ся коло добичи, знімав шкуру, чвертував і вішав у комині мясо, а коли по вечері полягали, зачинали балачку...

— Діду, — каже Марко, — ви обіцяли оповісти нам про характерників, я дуже цікавий почути...

— Ти собі будь цікавий на всьо. Старай ся всьо своїм розумом збагнути. Чоловік, що не цікавий, остане до смерти дурнем. Але ти ніколи не кажи, що ти на щось небудь цікавий. Особливо на Січи таких мають нізащо. Ти або слухай, що другі говорять, і на вус мотай, або питай політично так, щоб ніхто не знав, куди ти міриш. Розумний чоловік, та ще й козак, куди инде мірить, а поцілить там, де ніхто того не сподівав ся.

— Спасибі, діду, за науку, вона нам придасть ся, та нині не заговорюй, лише розкажи, що обіцяв, а то завтра ні одного звіря не поцілю. Буду мірити в оленя, а поцілю в дерево...

— От й не говори! Хибаж не знаю нашого брата мисливця? А що скаже стрілецька слава? Та вже досить, що обіцяв, то й додержу. Слухайте, поки не заснете...

— У мій час жив на Запорожжі характерник старий Артим Похожий. Ніхто не знав, скільки йому літ, бо він раз показував себе старим столітнім дідуганом, а другий раз молодцем, хоч під вінець ставай. Від других Запорожців держав ся осторонь, усіх називав жовтодзьобами та дурними. Говорив мало. От так від нехочу кинув скілька слів, тай замовк. Всі його поважали і бояли ся. Старшина поважала його тому, що ніхто так не порадив, так діла не повернув, як Артим. А на язик з ним було піти дуже небезпешно, бо відрізав, як сокирою. При тім був він неабиякий силач. Возьме було коня поперед себе і несе, як ягня. Піднести на плечах гармату з колесами, то нічого. Куля його не брала ся: що до його встрілиш, то він і оком не моргне. А вже тих Татар, то торощив, як миший, та ще до них по їхньому говорив не гірш Татарина. Раз якось наскочив татарський загін на наші степи, і зайняв табунець козацьких коний. А тоді як раз коний нам було греба, бо у похід ладились. Татари захопили і скількох молодиків, що коний пильнували. Дізнав ся про те Артим, і не говорячи нікому ні слова, сів на коня і поїхав. Кошовий навіть погоні не посилав, бо ті, що спасли ся, говорили, що Татарва з добиччю вже певно в Криму. Не знать, куди Артим поїхав, але він скорше приїхав до Перекопу і тут вижидав Кримців. Се все розказували опісля ті піймані хлопці. Кримці такі раді, женуть добичу і ясир, аж тут на дорозі стоїть старий жebrучий Татарин. Здержав їх та щось по їхньому з ними галапкає. Татари здержали ся і його обступили. Йому як раз треба було мати їх всіх у купі, щоб не порозбігали ся. Тоді він миттю скинув татарську шапку, відкинув сиву бороду — вона була у його бачите причіплена —

а тут довгі козацькі вуси показали ся. Зпід поли витягнув кусень довгого заліза. Говорили опісля хлопці, що їх двох ледве то залізо піднесли. Тоді як зачне бити, кого попав по спині, то так і переломив хребет, а кому по голові достанеть ся, то і мозок зараз на верха. Усіх побив. Тоді порозв'язував хлопців, закурив люльку, тай каже:

— Ну, хлопці, пора нам до дому.

І у трьох пригнали табун коний до дому. І гадаєте, що хоч одним словом почванив ся з свого діла? Ні. Махнув рукою, наче би він йно муху забив.

— А раз його ляхи піймали. Намотлошив він тих панів драгунів, чи як там вони називають ся, а опісля станув тай ні вусом не моргне. В нас усіх і дух завмер, бо він нам тоді ватажкував. Ну, не оборонимо, як він сам себе не оборонить — пропало. Кождий втікає в комиш. А вони вже й не дивлять ся на нас, лише вяжуть Артима, але він за кождим разом, як його повяжуть мотузами що мали сили, йно рушить руками, то всі мотузи потріскають, мов те павутиння. Вяжуть знову, а він те саме. Ми з комишів дивимось, що воно буде. За третим чи четвертим разом він уже нічого. Стоїть звязаний, як вівця. Його повели — такий смирененький, що годі. Що стало ся? Чи так ізнеміг ся? А вони такі раді, вигукують, та веселять ся. Непремінно настромлять на паль, або почвертують живого. Ми ждемо ночі, щоб до себе переkraсти ся, аж тут Артим як не гукне над нами:

— „Хлопці збирайте ся, тепер ворогам справимо бенкет“.

— Ми гадали зразу, що то його праведна душа при нас зявила ся, а то сам Артим стоїть як і перше, люлька в зубах, а шабля в руці.

— Повів нас опісля в ночі на ворожий обоз... Господи, що там тоді за бенкет був... усіх пере-

били, багата добича лишила ся нам у руках. Тоді Артим каже:

— „Ходіть хлопці, покажу вам, кого то вороги замість мене піймали“.

— Приходимо поміж чотири обозові вози, а там до великого паля вбитого в землю стоїть на грубім ланцюху привязаний цап.

— Що, що?

— Ну, кажу вам цап. Гадаємо собі, вонож і правда, що Артим, бо хибаж цапа вяже хто на ланцюху до такого паля?

— От, бачите, що то значить бути характерником!

— Може він з чортом знав ся? — каже Марко.

— Гріх тобі, синку, таке говорити. То був богобоязливий чоловік, молив ся, на церкви давав у Черкасах, вбогого не поминув... То вже такий угодник у Господа був, і Пречиста йому у всіх пригодах помагала...

Такі балачки і оповідання вели вони кожного вечера.

Петрови таке життя у лісній пустелі дуже подобало ся, і радо був би тут посидів до весни. Та Марко намагав ся дуже їхати. Йому вже не давала супокою та думка, що можуть їх догонити. Він просив Петра, трохи не плакав, щоб уже раз їхати далі. І Петро дав наклонити ся.

П'ятого дня заговорив до діда:

— Нам, діду, пильно на Січ.

— Останьте ще трохи, — просив Онисько, хибя вам у мене зле?

— Нам пильно.

— Та воно небезпешно тепер їхати — мороз пустив, буде сніг, а може і метелиця. Тямте, шо тут довкруги нема ніякої оселі, ніякого захисту, та ше як із шляху зібтесь, то пропадете...

— А весною, як води порозливають, а опісля, як Татарва рушить ся, ще небезпешніше буде...

— Щож порадиш? Їдьте з Богом, на мотузок вас не привяжу.

Другого дня в ранці, попрощали старого, подякували за хліб-сіль і поїхали.

Старий дав їм багато харчів на дорогу, навязав сіна для коний. Виправляв їх у дорогу, мов рідних синів, розповів їм, куди їхати. Та коли вже мали виїздити за ворота, він зняв з стіни ікону Богородиці і благословив їх в дорогу, достоту так, як дід Грицько Жмайло зробив, коли виїжджали з Кульчиць.

— Поклоніть ся від старого Ониська матері Січи та Дніпрови Словутиці, і мене помяніть у ваших молитвах!

— Оставайте здорові, діду!

Зразу їхали лісом, поки знова не опинили ся в чистому полі без краю.

— Жаль мені сього зимівника, тай старого діда. Ти завважав, що він прощав нас так, як наш дідусь...

— Його благословенне піде вслід за нами, — каже Петро, — бо він богобоязливий, праведний чоловік.

— Коли би я почував себе безпешним, я цілий вік з відсіля не рушав би ся. Так тут гарно жити...

— Добре так жити старому, що вже покінчив зі світом, а молодий не видержав би. Молодого кортить у світ між людей розуму добути, та слави нажити. Старі люди говорять, що то всьо за чим люди ганяють, суєта. Молодий, хоч вірить тому, а всеж хоче сам те все збагнути, інакше не може бути, бо світ звів би ся на нінащо. Старий Онисько лишаєть ся у своєму лісі при пасіці, бо він уже своє відробив. Тепер черга на молодих, поки знову не доведеть ся лягти за печчю. Ми призначені до діла, до слави...

Було вже з полудня. Небо занесло ся чорними оловяними хмарами. Чути було у воздуху вогкість. Сонця не видно стало. Довкруги стало

темніти. А далі почав падати грубими пластами сніг. Зразу рідко, а відтак що раз густіш. Хлопці нагодували коний, перекусили, що було в торбі і поспішали, що сили, далі. Онисько розповів їм дорогу, куди їм треба їхати. Та чи можна було тепер потрафити тай з шляху не збити ся? Сніг падав що раз густіще, а далі завела ся хуртовина. Мело снігом з усіх боків, що на скілька кроків нічого не було видно. Хлопцям стало страшно. Вони мовчали, думаючи те саме. Нарешті простогнав Марко:

— Пропали ми, Петре, тут нам послідна година, в снігу загинемо.

— Не говори так, Марку! Бог батько... От, краще ми помолімо ся... щира молитва із дна моря добуває. Як тяжко було з нами недавно, а дав Бог, що знайшли захист один і другий, знайдемо ще...

Та воно лише так говорило ся, а небезпека була велика.

Снігу нападало багато. Коні стали постогнувати. Вони дуже знемогли ся, бродячи у мокрому великому снігови.

— Мене страшно пече рана, — говорив Марко, — до сідла обтер... може би ліпше пішки йти?

— Куди! всеж, що кінь на чотирох ногах, то не чоловік на двох.

— Онисько говорив, що тут ніякої оселі близько не буде.

— Хибаж ми вже від Ониська близько? Цілу днину їдемо... Не жури ся, трафить ся який небудь хутір.

Та Петро сам не вірив у те, що говорив. Він говорив на те тільки, щоби свого побратима не трівожити, але й потішити.

— Петре?

— А що?

— Чи ти тямиш наші Кульчиці?

— Як таке можна забути?

— Я вже там ніколи не буду... — і він зітхнув важко.

— Не говори! У всім воля божа, не бути тобі, то й мені не бути.

— Я прочуваю мій кінець. Мені привиджується, що се наше кульчицьке оболоннє. Ось там стоїть наша стара церковця, під якою твій покійний батько поляг... Гм... бачу і старого дідуся Грицька: стоїть з образом, як тоді, коли нас прощав... він таки мене кличе, їй Богу!

— Тобі, Марку, так привиджується, то все так буває під снігову пору.

— Сам те знаю. А чому тобі не привиджується? Се так перед смертю. Я се знаю. Тіло завмирає, а душа освободжується і тому бачить таке, якого чоловік здоровий не видить.

— А вжеж, щоб там яка душа не була, а не побачить тут ні Кульчиць, ні оболоння, бо се зі сто миль з відсіля! — Жартував собі Петро, хоч йому ніраз не було до жартів, бо від слів Марка його проймало жахом, трівогою.

Він бояв ся ще одного, про що Маркови не згадував, колиб так тепер надбігла тічня вовків, тоді булоб їм амінь.

Петро зближив ся до Марка і приложив руку до його чола. Воно було гаряче, мов грань, хоч холодний сніг заєдно його обліплював. У висках бив живчик, наче молотком.

— Ти, Марку, нездужаєш...

— Тихо! чуєш? десь недалеко дзвони дзвонять. Так само дзвонили в самбірській церкві, як приїхав владика на наш екзамен. Ти маєш ще той хрестик?

— Певно, що маю, владика говорив, що він нас від усякої біди виратує.

— Але дзвони таки дзвонять, що й не говори.

— Се в тобі так кров ворушить ся. Не думай про те, брате, а краще моли ся до Пречистої, щоб за нами заступила ся...

— Молити ся буду, щоб Господь гріхи против, мені вже не жити...

— Не вдавай ся в розпуку, все буде гаразд.

— Мені вже загинати, так загинати. Отсим гріх свій спокутую. Яж вбив чоловіка. Але чого ти зо мною гинеш? Ти в нічому не повинен, тобі би йно жити... а мені всьо одно: чи на шибениці повиснути за вбійство, чи в снігу заkostenіти, може так і краще...

А тимчасом курява не вгавала, але ще більше з кожною хвилиєю дужчала. Петро знав, що се значить. Він втратив усю надію.

— Пропало! — крикнув Марко в передсмертній розпуці. — Слухай Петре. Послухай мене ще раз перед смертю... Лиши мене тут, а сам втікай ратуй себе! Я вже не можу на кони всидіти. Рана огнем пече, я мушу злізти з коня, а йти не здужаю... А як вернеш у наші Кульчиці... так постав мені під церквою на цвинтарі хрестик.

— Марку, не говори дурниць, забороняю тобі се.

На дворі стемніло зовсім. Метелиця не вгавала, а снігу насипало по коліна. До того взяв ся ще сильний вітер, що кидав масою мокрого снігу на всі боки і заліплював очи, та запирав дух.

— Бачиш, Марку, зараз буде біди кінець, сей вітер геть розжене снігову хмару і випогодить ся.

Марко мовчав. Коні страшно потомили ся, вони тяжко стогнали і ледво волокли ноги. Часто вони приставали і треба їх було підганяти. Петро став з тиха відмовляти передсмертні молитви. Йому страшно було жаль молодого життя. Ладив ся, мов сокіл, до лету, та крила передчасно підломило.

В тій хвилі кінь Марка спотикнув ся, і впав сразу на передні коліна, а опісля повалив ся в сніг

боком, застогнав і простяг ся. Петро скочив зі свого коня і з бідою витягнув Марка зпід неживого коня.

— Ет, може і так бути, сїдай на мого коня, а я його поведу, я прочуваю, що тут десь недалеко буде людське житло.

Марко отягав ся.

— Лиши мене, Петре, тут, мені так страшно спати хочеть ся. Я ось так приляжу біля того бідного коня і трохи продрімаю ся.. а ти... ти втїкай з відсіля, бо тут смерть!

Він скрикнув ті слова якимсь нелюдським страшним голосом... втїкай!

— Марку! я старший, мене маеш слухати, — говорив твердо Петро, — зараз сїдай на коня!

Він з бідою висадив Марка на свого коня, взяв за поводи і бродячи в глибокім снігу, йшов навмання.

На світі стояла ніч, ніч біла, як сорочка мерця.

Волокли ся якийсь час, а далі і кінь під Марком став спотикати ся, поки не впав, як і його товариш...

Петра аж заморозило. Пропала послідня надія. Він узяв Марка під руку і так бродили далі нога за ногою.

— Не можу далі і кроком рушити ся, — говорив Марко, сїдаючи в снігу. — Лиши мене тут.

— Не лишу, — говорив завзято Петро, — пропадемо, так в купі у братніх обіймах, як слід щирим побратимам. Сїдай мені на плечі...

— Не хочу, я остану тут, а ти втїкай.

— Мусиш! чув? я приказую.

Він скинув з себе кожух, нагнув ся і підсидив на себе Марка та взяв його попід ноги.

— Держи ся шиї, та не души, щоб можна дихати.

Тяжко було Петрови нести недужого товариша. Хоч зимний вітер прошибав до кости, він

прів і добував послідних сил, щоб наперед крок за кроком поступати.

Аж нараз... Господи! чи се може бути правда? Петро почув гавканнє собак, що неслоь десь з далека з боку... А може се лише так причуло ся? Маркови причули ся дзвони, а йому голос собак. Та ні, воно справді так...

— Марку, чи ти чуєш що?

— Я давно вже чую голос собак, та нічого не говорю, бо ти кажеш, що мені прочуваєть ся і сердиш ся на мене. Та колиж правда, то пусти мене, я вже відпочив і піду сам.

Маркови справді прибуло сили. Держачи ся за руки, поспішали, що мога далі на голос. Собаче гавканнє ставало що раз ближче, виразніше помимо виття вихру.

— Як є собаки, то є і люди, якась оселя недалеко. Радій, братіку, молитву нашу вислухала свята Покрова.

Тягли ся так довший час, аж станули над якимсь широким ровом, за ним щось сіріло, начеб лїс, а за тим гавкали собаки. Не знать, хто там живе... хай би і Татарин, а всеж людина. Собаки, почувши чужих людий, ще дужче стали гавкати, та присікати ся.

Петро став гукати з цілої сили:

— Гей, люди добрі, пустіть подорожних! Товариш мені занедужав. Ратуйте, Бога ради!

— Я тут трохи приляжу, тай відпочину... мені дуже спати хочеть ся.

— Не можна тепер спати, — крикнув сердито Петро... — Хочеш заснути на віки тепер, коли ми людий знайшли? Кріпись, Марку, вже нашій біді кінець.

— Люди добрі, ратуйте мерщій, душа христіянська пропадає...

Собаки гавкали, аж землю гризли.

За тим лїсом щось заметушило ся, скрипнули десь двері, чийсь голос закричав:

— Пугу! пугу!

— Христа ради, пустїть, бо згинемо.

— Хто ти такий, озовись, а то собак на тебе пушу...

— Не роби сього, добрий чоловіче, гріха на душу не бери... ми подорожні козаки, з шляху збили ся, а мій товариш хорий...

— Такий ти козак, що козацького звичаю не знаєш, верещиш, як баба...

Знов собаки прискочили і стали гавкати. Знов скрипнули двері Тепер побачив Петро світло.

Перед ними відчинили ся ворота, яких Петро досі непокітив.

Він рушив наперед, а Марко впав зомлілий на землю.

— Стій, дурню, — кричав той чоловік, — не йди, бо в рїв впадеш, хай спушу міст.

Щось заскрипіло, один чоловік світив смолоскип, другий спускав великий деревляний міст півперек рова.

— Тепер ходи!

— Не можу, товариш зімлів, допоможіть!

Двох людей перейшло міст і взяли Марка на руки. Один світив смолоскип і відгоняв собак.

— А ти, небоже, без кожуха вибрав ся по степу гуляти?

— Був у мене кожух, та я його скинув, тяжко було нести недужого товариша...

— То ти його ніс? ну, ну...

— Годі було побратима в біді лишати...

— А лука, то таки не кинув.

Війшли в сїни, а з відси в простору теплу хату...

Були вратовані.

Напроти них вийшов із другої кімнати високий козак з довгими вусами та чубом закрученим за ухо. Він був босий і в сорочці. Свої широчезні штани попідводжував з долу мотузками. Видно було, що він тут хазяїн. Марка казав занести в другу кімнату і покласти на печі. З нього

зняли кожух, роздягли і ззули чоботи перемоклі від снігу. Козак розняв йому пальцями рота і вляв глоток горівки. Відтак натирав йому груди і виски. Йому помагав у тій роботі другий старший чоловік.

Марко відотхнув тяжко і отворив очи, та опять їх заплющив. Козак обернув ся до Петра і каже:

— Твій товариш хорий, його треба довший час лічити...

— Та чейже видужає, — сказав заляканий Петро.

— Як Бог схоче, то видужає.

Марко відкрив опять очи, оглянув ся довкруги і спитав:

— Петре, де ми тепер?

— У добрих людей, парубче, — каже козак.

На те Петро:

— Ми подорожні козаки, в степу заблудили...

— Хиба я тебе питаю? Бачу, що хрещені, тай сього мені досить. Знаєш, що в святім письмі говорить ся про милосерного Самаритянина?... Як ти голодний, то сїдай їсти, а як ні, то лягай спати, а завтра, то вже поговоримо.

— Я дуже голодний, бо вже давно не їв.

— Максиме, подай йому з печи вареників, а твій товариш най вибачить, сьогондья нічого не дістане, хиба молока.

Петро, заїдаючи вареники, мав час роздивити ся по хаті. В першій кімнаті, куди ввійшли з сїний, напроти дверей стояв стіл застелений білою скатертю. На нїм лежав хлїб, сіль, і стояла фляшка. За столом і під вікнами довгі деревляні ослони, застелені багатими турецькими килимами. На стїні образи в золочених рамах. Понад вікнами на цілу довготу стїни полиця, а на нїй ріжна посудина: деревляна, мідяна, а то і срібна. Миски, полумиски, збанки та чарки. На противній стїні від вікон навішано всїлякої збруї; рушницї, шаблі, кинджали, келепи, ножі, всьо багато сріблом коване.

При дверех груба з зелених кахлів. Се була світлиця для гостей. Петро зміркував, що попав до славного козацького лицаря. Се вже по тодішньому звичаю не було куплене у краму на базарі, се була воєнна добича, якою тодішні люди величали ся, і про кожду річ вміли сказати, де її здобуто.

В другій кімнаті стояла велика піч на хліб з грубою для тепла, і з припічками, на яких можна було спати. Під стіною стояла лежанка, вкрита кожухами. Кімната не вибаглива, яка трафляється усюди по селах.

Максим постелив гостям на печи. Марка неприємного ледви туди висадили.

На дворі змагав ся страшний вихор. Вітер бив скажено об стіни хати, наче би хотів її вивернути. Петро вкрив ся кожухом. Він був мокрий до самого тіла. Дякував Богови за спасеннє, бо в таку неgodу пропали би в степу певно. Йому дзвонило в ухах, переходило через голову страшне йно що пережите. Відтак заснув мертвецьким сном. Захріп і Максим на лаві. Один хазяїн не спав. Він шептав молитву за „путешествуючих“.

І хуртовина там на світі не хотіла вспокоїти ся...

XII.

Марко став з просоння балакати:

— Господи, яж не хотів того... я... не хотів його вбити... раз лише вдарив з пересердя... за мою кривду... за неповинні побої... ще й глузував з мене... Ох, Боже! прости мені гріха в передсмертній годині! Петре, Петрусю!... Лиши мене тут, най я загину та мій гріх спокутую... а ти будеш... ти мусиш жити... ти в нічому не повинен... ти втікай, мерщій, тут смерть!

Марко скрикнув страшно, начеб справді побачив смерть з косою. — Дідусю, от, дідусь прийшли, — говорив, мов врадувана мала дитина... Іду

вже, дідусю, йду зараз... тільки з Петром попрошаю ся... Дідусю, — говорив крізь плач, — я нічого не винен, я вікон ректорови не вибивав, бігме Боже! Ділушеньку... чи далека нам дорога на той світ?... до Господа небесного... Не лишай мене самого... я дуже бою ся...

— З ним щось недобре, — говорив до себе старший козак. Встав з лежанки і засвітив свічку. Марко сидів на печі. У нього горіли очі, ціле лице було, мов у полум'ї. Розкидав руками і заєдно балакав уривані слова.

Козак прийшов до нього і обмацав голову і ціле тіло. Марко його не видів.

Хазяїн закликав Максима, що спав на лаві:

— Вставай, небоже, з тим парубком не до ре щось коїть ся. Вважай на нього, я розведу огонь. Зілля треба заварити.

В тій хвилі Марко крикнув: Вже йду! і скочив з печі в обійми Максима, що його придержав.

— Покладь його на мою постелю.

Пішов хазяїн, приніс липового цвіту, кинув у кипучий глечик і всипав патоки.

Марко не давав ся Максимови:

— Гайдуки, голубчики, пустіть мене, не віддавайте на муки, не сажайте в тюрму!

Він страшно плакав.

Хазяїн помагав Максимови, та успокоював:

— Не бійсь синку, нічого тобі гайдуки не зроблять, ти в безпешнім місци, між козаками.

Коли діткнули ся болючого місця, Марко засичав з болю.

Поклали його на лежанку горі спиною. Хазяїн став обережно його роздягати, поки не добрав ся до болючого місця. Окрівавлена сорочка пристала до рани. Треба було відмочувати сорочку теплою водою. Показала ся велика рана.

— Здорово вибили, чортові сини, дивись Максиме, та держи його таки так, поки я не верну ся.

Хазяїн пішов до комори, приніс якогось сушеного листя, яке розмочив у воді. Рану промив теплою водою, обложив розмоченим листем і обвязав. Тепер обернули Марка і посадили. Хазяїн подав йому кухоль липового вивару з медом.

— Пий се, парубче, здоровий будеш.

У Марка запеклись уста, аж почорніли. Він жадно глотав солодкий напитек, бо спрага його мучила.

Від того хорий наче би прочунав. Дивився на всіх наляканими очима:

— Де я? Що се? Петрусю, чи ти тут?

— Твій Петро спить, і ти просни ся, ти безпешний, ніхто не рушить тебе і гайдуків не бій ся, бо ти між добрими людьми, що тебе не зрадять і нікому не видадуть ..

Марко знеможений впав на лежанку. Хазяїн поклав йому мокре полотенце на голову і груди.

Марко дихав важко і заснув.

Хазяїн просидів коло нього цілу ніч, змінюючи полотенця. Максим куняв на лаві, далі приліг і захріп.

А на дворі не вгавала завирюха.

Вихор вив та свистів на усі тони, бив обстріху снігом. Достоту чортяче весілля завелось там на дворі.

Над раном минула ся у Марка горячка. Він спав спокійно. Петро прокинув ся аж коло полудня. Перше його слово, як не побачив коло себе товариша, було:

— А Марко де?

— На моїй лежанці. Добре ти спав, хлопче?

Петро зліз з печи і приступив до Марка:

— Що з ним батьку?

— Нічого, подужає, нехай йно зіпріє добре.

Ми його зараз на піч перенесемо, та добре кожурами вкриємо.

Перенесли його на піч, у якій горів огонь, наче під хліб.

— Тепер мені розкажи, Петре, куди ви, небожата, в таку лиху годину чимчикували?

— Ми козаки, на Запорожжє їхали, та в дорозі в снігу заблукались, з шляху збили ся.

— А виж знали шлях на Запорожжє..

— Кожда дорога веде на Запорожжє...

— Те, те, те... Як не мієш брехати, так кажи правду, ось що. Ви й не козаки й розуму козацького у вас дасть Бог. З Острога не туди на Січ дорога. Не козаки ви, а школярі, бо козацького звичаю не знаєте. Нема у вас козацького розуму, бо добрий козак не пускаєть ся в дорогу в таку пору.

— З Острога? — питає наляканий Петро. Йому вже тоді нїяково було, як хазяїн назвав його по імени, з відкіля він те все знає?

— З Острога! — повторив хазяїн. — Я тобі ще щось скажу, що я знаю. Твій товариш був суджений в школі за те, що вибив ректорови вікна, хоч він того не зробив. За се його вибили дуже болюче різками. А опісля він з пересердя вдарив брехуна і вбив від разу. Через те ви передяглись за козаків, і втекли в свіг навмання, міркуючи, що Запорожжє ось зараз за бурсацьким плотом. Колиб були так трохи ще поїхали на право, булиб попали між буджацьку орду. Тоді би було вам Запорожжє. На щастє ваше, — так вам вже Пречиста Діва допомгла, — ви натрафили на мою редути, а то було би вам амінь. Бо кого степова зима возьме в свої обійми, того не випустить аж до страшного судища христового.

Петро не міг з дива вийти, звідки хазяїн те все знає. Хибаж тут були вже княжі гонці і всьо розповіли, та ще й піймати приказали? Петро зложив перед козаком руки, як до молитви, і став благати:

— Батеньку рідний! Не видай нас княжим слугам! Помилуй наші молоді голови! Мій побратим нічого не винен, він лише з пересердя, що його з наклепу скарали. До віку вам служити бу-

ду, лише захистіть нас, скрийте у себе.

— Ех ти, зелене, дурне! Хибаж я княжий гончий, щоб втікачів ловити? Знай мене: я сотник запорожського війська, Іван Чуб, а то моя слава на всю Україну редута Чубівка. Хто попав під мій покров, той безпешний, як у Господа за пазухою.

— Та колиб сюди наспіла княжа погоня, гайдуки, так...

— Напчихати мені на твого князя і його гайдуків. Хай попробує мене взяти. Не доказала того орда, скільки разів собі зуби вищербила, не возьмуть і княжі гайдуки. Шкода, що ти письменний та таке верзеш.

Петро приступив і поцілував сотника в руку. Він цілком заспокоївся та питає:

— Пане сотнику, звідкіля ви все про нас знаєте, се для мене дуже цікаво.

— Ха, ха, ха! Невелика штука, а дурному чудо: твій брат виговорив у бреду цілу вашу історію.

— Він не брат мені, тільки побратим.

— То ще краще, коли так твердо побратимство держите. Ти його ніс на плечех?

— Коні нам попадали, годі було його в степу оставляти на певну смерть...

— Гарно, синку! Люблю за се і давай, хай тебе поцілую, як твій батько. Тиж із Острога лише задля побратимства утік. Будуть з вас люди. За твого Марка заспокійся. Я не таких лічив, тайвилічив. — Тепер приймаю вас до мого товариства. Побудете тут, козацького звичаю навчитеся. Скучати у мене не будете. А як прийде слухний час, тоді з Богом на Запорожжя я сам вас вишлю.

Сотник обняв і поцілував Петра в голову.

— Тепер посидь ти коло Марка, а я вийду. Там у печі є глечик з завареним зїллям. Коли прокинешся, дай йому напитися. Та скажи, як вас зовуть, бо я вас у мій козацький реєстр заведу.

— Я Петро Конашевич, а мій побратим Марко Жмайло Кульчицький.

— Невжеж! — скрикнув врадуваний сотник.
— Ви певно зпід Самбора?

— Так, справді.

— Петро Жмайло товаришував зі мною на Січі. Враз ми у Крим ходили. Славний козак був, на шаблі мистець. Шкода його, за молоду поляг головою.

— Се був рідний стрий отсього Марка.

— От гаразд! Будете для мене любими гостями, а опісля товаришами.

— А я все ще побоююсь, що за нами буде погоня.

— Дурниця! Кому схочеться за якогось там цапообразного діякона погоню висилати за двома зеленими бурсаками. Та скажи мені звідкіля ти роздобув такого лука. Шгука не аби яка, панська...

— Се подарував мені князь, як вернув з походу на Косинського.

— Видно, що князь дуже радий з того, що побив Косинського. Невелика штука. Косинський горячо купаний. Взяв ся до боротьби з такими дуками, не обчислив гаразд своїх сил.

Сотник вийшов.

В тій хвилі Марко підвів ся і сів на печі. Він дивив ся кудись широко отвореними очима.

Петро прискочив до нього, врадуваний.

— Марку! голубе мій! Ми безпешні у добрих людий, промов до мене хоч слово.

Марко не пізнав товариша. Як Петро наблизив ся до нього, він відтрусив його з цілої сили:

— Геть від мене, ти діявольський діяконе! не приводь мене другий раз до гріха, я ще одного не спокутував... — Марко кричав.

Надійшов сотник.

— Він іще в горячці, ще не отямив ся. Ти його напувай пильненько тим зіллям. Не дамо його. Кожного Жмайла два рази шкода.

Сотник обернув Марка, щоб перевязати рану.
— От, поглянь, як здорово били.

Петра аж за серце стиснуло. Рана була більша, як зразу. Місцями повідпадала шкура. Марка пильнувати лишив ся Максим. Сотник пішов з Петром через сїни до куреня обідати.

Курінь то була простора комната, на яких сто людей. Стїни були городжені з хворосту і обмазані глиною. Попід стїнами стояли лежанки, а на середині, на гаку висїв чималий казан, з якого йшла густа пара. Під казаном горів огонь. Дим виходив димарем у гору, аж під стріху. На стїнах висїла козацька зброя. На почетній стїні висїла ікона Покрови, а під нею горїла на срібнім ланцюжку лямпадка. Здовж куріня стояв довгий стіл а по обох боках лави.

Петро такого ще не бачив. Він не знав, на яку ступити, і що з собою зробити.

Сотник каже:

— Прийміть до гурту нового товариша, називаєть ся Петро Конашевич. Дайте нам їсти.

Козаки підходили з деревляними мисками до кухаря, а той черпав кождому великою варехою. З семи мисками йшов кождий до стола і сїдав, виймаючи зза халяви ложку. Знайшлась миска і для Петра. Сотник сїв на почесному місці. Відтак стукнув до стола і всі повставали. Сотник проговорив голосно: „Отче наш,“ перехрестив тричі стіл і тоді всі посїдали. У Петра не було ложки.

— Їж, товаришу, — глузували козаки.

Петро добув ножика, відкріїв кусок хліба і зробив собі ложку.

— От, бачите, що вмїє собі дати раду.

— Колиб мені роздобути кусок яворини, то завтра мати му свою.

— Не лише яворина, у нас знайдець ся і кривий ніж, — каже сотник.

По обіді пішов сотник спочивати, а Петро остав і знакомив ся з козаками.

На стіні висіла бандура.

— Чи можна взяти? — питає Петро.

— Як вмієш грати, то можна.

Петро навчивсь грати на бандурі ще в бурсі. Підстроїв струмент і вдарив по струнах. Зразу „пробував пальців,“ а відтак загравав дрібненького, що аж жижки скакали.

— Ось мистець! — говорили козаки, обступивши його довкруги. Далі стали притупцювати і вдарили тропака.

Петро грав, аж козаки поприли. — Тепер вдарив скілька акордів і заспівав думу про Самійла Кішку. Голос у нього був гарний, дзвінкий та сильний. Усіх узяв за серце, кождий слухав, забираючи в собі дух. У куріні стало тихо-тихесенько. За тим пішла друга пісня, як батько виправляє сина у похід, як сестра виводить братови коня вороного, а мати-жалібниця нишком плаче, та молитвою супроводжає, як козак дістається в турецьку неволю...

Так усі заслухались, що не бачили, як війшов у курінь сотник і станув позаду інших.

Петро скінчив сильними акордами бандури.

— Бог тебе сюди прислав, сину, — каже сотник, і поцілував його в голову, — такого голосу я ще з роду не чув. Не їв ти дармо хліба у бурсі. Спасибі, що розважив душу, та повеселив. А що хлопці — раді з нового товариша?

— Дуже раді! най здоровий буде.

— Хваліть, та не перехвалюйте, — обізвав ся старий осаул, Касян Байбузя.

То був старий, високий та сухий, мов вуджена козяча лопатка, дідуган. Він шепелів тому, що в нього зубів не було. Був дуже строгий і злючий, а до сотника щирий, хоч нераз на сотника воркотів, мов старий пес. Сотник зробив його осаулом тому, що знав козацький звичай, як „Отче наш“. Розумів добре усі козацькі і татарські хитрощі і провадив усюди порядок, як у годиннику. Навпаки сотник був м'якого серця і на високи

молоді дививсь крізь пальці. Найбільше ремствував Касян, що сотник псує тих шибайголівів і не дає їх вивести на добрих козаків. На Петра дивився він зпід лоба сердито і жалкував, чого вчора того дурного жовтодзьоба пустив у редути.

— Хвалить та не перехвалюйте, — повторив ще раз Касян. — Не кождий бандурист буде добрим козаком. Лицарство в шаблі, а не в бандурі.

Така бесіда усім не подобалась, бо Петро усіх взяв за серце, та ніхто не посмів старому противитись. Навіть сотник скривився на се, та не казав нічого, лише махнув рукою.

Петро показував, що сього не бере собі до серця, та щоби звернути бесіду в инчий бік, каже:

— Товариші, а дайте мені кусок доброго дерева, тай того кривого ножа, я собі витешу ложку, бо не буде чим вечері їсти.

Петро сів на лавці, і став мовчки стругати. Небаром вийшла гарна ложка.

Сотник оглянув і каже:

— Витнеш таку і для мене. Ти і тут мистець,

Ложка пішла по руках, аж дійшла до Касяна. Йому вона не подобалась.

— Такою ложкою треба два рази так довго їсти. То для дитини ложка, а не для козака.

— Годі, батьку! У кого нема в роті зубів, то може там і вилами заїхати, а у мене попри здорові зуби велика ложка не влізла би.

Касян аж закипів зі злости. Всі пізнали, що Петро не до його беззубого рота, і раді були, що старому хрінови так відрубав.

Старий не знав, що відповісти, і зараз вийшов з куреня.

— Чого він такий злющий, усьо йому не влад.

— Він такої вдачі, та притім добрий, характерний козак. Але в тебе, Петре, гострий язик.

— То лише тоді, коли за що нелюбого завадить, а так то я нестрашний, побачите.

Марко приходив помалу до себе. Дуже підупав на силах. Горячка його знемогла так, що зразу Петро мусів його водити попід руку. За той час Петро мав нагоду пізнати цілу редуту, і порядок, який тут заведено.

Ся редута — звана Чубовою редутотою, або Чубівкою, була одна з тих, які козацтво ставило на пограничі земель татарської орди. Вона мала на меті не лише зорити за рухами татар, та ще в разі татарського набігу орду здержувати, а то і нищити. В редуту звичайно посилено із запорожської Січи відділи Запорожців, які змінювали ся. — З Чубівкою було инакше. Тут засів запорожський сотник Іван Чуб. Він її побудував і випосажив у всі потреби і не хотів звідсіля рушати ся. Навпаки, він завів тут козацьку школу на подобу Січи. Сюди приходили молоді люди, хто мав охоту козакувати, і тут під умілою рукою сотника, під умілою і твердою рукою осавула Касяна Байбузи, ставали справжніми козаками.

Таких вишколених у воєнному ремеслі людей, посилав сотник від часу до часу на Січ з окремим реєстром. Хто у той реєстр попав, приходив на Січ не як новик, а як козак товариш.

Чубівка лежала на правому березі Синюхи, що впливала до Бога. То був чотирикутник, окопаний із трьох боків високим валом. З четвертого боку притикала вона до великого ліса. З того боку була забезпечена ровами, засіками, вовчими долами і такими инчими штуками. В потребі можна було випустити з недалекої Синюхи воду, а тоді цілий простір між лісом і редутотою заливала широко вода. Щоби остерегти добрих людей, що не туди дорога в редуту, понастромлювано на краю ліса на тичках черепа з татарських голів.

На двох рогах валів редуту стояли наріжники, де містились по дві гармати. Вони були порослі терниною і дикою рожею, а на верху йшли дубові палісади з дірами до стріляння. Навкруги валів був широкий рів, а в ньому застромлені кіль-

часті коли. Хто в той рив упав, мусів застромити ся на палі. В редуту вело двоє воріт з противних боків з мостами до підношення на ланцюгах. У ворота заходило ся попід земляний вал.

Так виглядала редута з верху, мов який ліс.

В середині стояла хата сотника з приліпченим до неї курінем. Хата була широка, присадкувата. Крім тих двох комнат, які вже знаємо, була тут і комора, від якої ключ носив або сотник, або коли його не було, його вірний товариш Касян. З комори тої, де хазяїн ховав свої скарби, входило ся в таємний хідник глибоко і далеко попід землю — геть аж до ліса серед великої гущавини. Колиб у редуті не можливо було вдержати ся, то можна було втечи тим льохом у великий ліс, а тоді поминай, як звали.

У самих валах, довкруги невеликого майдану, містили ся будинки і стайні, та склади на хліб і пашню, бо Чуб завів своє хазяйство. Зараз за редуту, по другій стороні ріки, були розлогі поля з усяким хлібом і пасовиска для товару і коний.

В редуті був військовий січорий порядок. Були поготівля і сторожі. Як лише сторожний козак покмітив небезпеку, дав умовлений знак. Тоді робітники утікали з поля, скотарі і конюхи заганяли товар і коні в середину редуту. Підносили міст, і зачиняли ворота. Ся редута стояла близько буджацької орди, і частенько стрічала непроханих гостей оловом.

Згадати би ще, що крім хати усі будівлі були вкриті землею, і ніяким способом не можна їх було із зовні підпалити.

Ніхто тут не дармував і не нудьгував. Кождий мусів робити, до чого його поставили. Робота була розложена на кожду годину, а хто би зробив не так, стрінув ся з твердою рукою Касяна, який побоїв не жалував.

Сотник Іван Чуб, чоловік пятьдесяти років, невеликого росту і кремезний, довгі роки працював і думав над тим, як свою редуту зробити нездобою. Завсїди щось уліпшував і щось нового додавав. Його зброївня мала усього подостатком, а хліба, соленої риби, вяленого мяса, меду, було стільки, що можна було перетримати облогу цілий рік, коли не більше.

Слава Чубової школи розходилась по цілій околиці. Охотників було стільки, що сотник міг вибирати, бо більше, як стокілька людей, не хотів приймати.

Касян завів такий порядок, що одні йшли до хазяйської роботи, других вправляв у воєнним ремеслі: вчились їздити на кони, стріляти в ціль, поводити ся з гарматою. Так було що день. В неділю і свята спочивали, читали святе письмо, то що.

Крім людей сторожили редути ще й собаки, яких було скілька. То була незвичайна порода собак сильних, розумних і чуйних. Такий пес заїдав на смерть вовка, а Татарина занюхав здалека. Їх не припинали, бо своїм нічого не робили. За ворогів вважали самих Татар.

Сам сотник, славний низовий лицар, був мягкой вдачі. Хотів, щоби кождому було добре. Любив поговорити і пожартувати, і для того може би не вспів завести воєнної карности, як би не старий Касян. Той завсїди дививсь на всіх бісом, був непривітний, воркотун і дуже строгий для себе і для других. Ті супротивні вдачі двох людей доповняли ся дуже добре. Нераз, як Касян став воркотіти, то сотник йно махав руками і втік у світлицю. Касянови було всьо вільно. За те ніхто так не їздив на кони, хоч би який дикий, ніхто так у ціль не потрафив, ніхто так розїзду не провадив, язика не дістав, як старий Касян. Козаки вважали Касяна за характерника, дуже його бояли ся, але поважали його за його лицарські прикмети. Відважний, що самого чорта-б

не злякав ся. Не завагав би ся піти до самого Царгорода і вимикати султанови бороду, коли би йому сотник се приказав. Але і кождей йому підчинений мусів виконати приказ, хоч би прийшло ся і голову покласти.

Тому то з Чубової редути виходили славні лицарі, і на Січи мали велику пошану. Наші кульчичани попали сюди в зимі. В сю пору не виїздили розізди.

Занимались роботою домашньою. Уїжджали коний, молотили збіже, мололи борошно, заходили товар і ходили на лови у ліс. Робили припаси на літо.

У вечері сходили ся усї в курінь: і тут не було теж без роботи. А при тім співали пісень, та розказували усячину, або читав один святе письмо а усї слухали, хто стругав дещо, кравці шили, ткачі ткали полотно або сукно — ніхто не був без діла. Сюди заходив і сотник. Аж дядько Касян вийшов на двір, поглянув на зорі, а коли пізна пора була, кричав з порога:

— Досить того, спати пора!

Кождей кидав свою роботу, відмовляв молитву і лягав на лежанку.

Наші новики мусїли вчити ся кінної їзди. Коли перший раз посїдали на коний, то ціла громада аж за боки бралась зі сміху.

— От, жаби! У козацтво преть ся, а на кони сидить, мов гуска на вербі. От, вчені! На бандурі грає, а до коня треба його привязати. Татарин йно дмухне, вже тебе нема.

— Та не сердьте ся так, дядьку, заки би він мене здув, то я його дмухну стрілою, — каже Петро.

— Ов, хвали мене, роте, бо тебе розірву.

— Се не хвальба, дядьку, а суща правда, коли прикажете, то можу піти об заклад, що поцілю в місце, де мені наперед прикажете.

— З дурнями не закладаю ся, — воркнув Касян.

— Може я і дурень, а з луком я наю об-
ходить ся краще инчих.

На те каже сотник:

— Добре, я піду з тобою об заклад, коли
поцілиш в отсі двері.

— Не так, пане сотнику. Ми напишемо на
дверех угликом колісце, а я потрафлю звідсіля
десять разів.

— Ти, мудрагелю, глумиш ся з мене, — каже
сердитий Касян. — Я заложу ся з тобою, але так,
що як на десять разів не поцілиш ані разу, вчищу
тобі десять прутів на спину отсею рукою.

— То коли йде об заклад, то мусіло би бути
те саме й навпаки. На десять разів, скільки разів по-
цілю, стільки би вам, дядьку, прийшло ся хиба від
мене відібрати прутів на спину.

— Ех, то язиката шельма, — сказав Касян.

— Ні, я закладаюсь на правду, — говорив
сотник. — Що ставиш?

— Ставлю червінця, бо більше не маю.

— А я ставлю коня, якого собі сам вибереш.

— Мені краще кожух придав би ся, бо мій
десь у снігу пропав.

— Нехай буде за першим разом кожух, за дру-
гим кінь, за третим шабля.

— Отже до трох разів. Та ба, у мене лук є,
та стріли пропали. — Товариші, напишіть на две-
рех колісце, таке завбільшки чоловічої голови.

Стало ся се миттю, бо всі були дуже цікаві.
Петро виймив червінця і дав Касянови до руки.

Петро приніс свій лук, подали йому три
стріли.

— Ні, — каже сотник, — давай десять. Заклад
був, що на десять стріл має три рази втрафити.

Петро поставив ся. Перші три стріли попали
в колісце. одна при другій.

— Мистець з тебе небоже, — виграв ти.
Йдиж тепер у стайню і вибери собі коня. Будуть
з тебе люди. Касяне, віддай йому червінця.

А Петро каже :

— На конях я не знаю ся. Я прошу дядька Касяна, щоб для мене коня вибрав, з кожухом то я скорше дам собі ради.

— Не так, хлопче, тобі два коні належить ся, бо ти три річи виграв.

— Коли ласка, то сей кінь буде для мого побратима Марка.

— Ні, се для тебе оба. Побратим нехай сам дорабляєть ся, а що він вміє?

— Вміє жмайлову штуку на шаблі, — підхопив Петро, — тільки не знаю, чи здужає ще, бо дуже охляв у тій недузї.

— Я попробую, — каже Марко.

— Виступай котрий! — говорив Чуб.

Знайшов ся охотник. Принесли шаблі, а Марко показав таку саму штуку, як тоді в бурсї.

— Далєбі, Жмайло, — говорив врадваний сотник. — Пізнати птицю, з якого гнізда. Марку, йди вибирай і собі коня. Будеш мати і кожух новенький.

Касян пішов з хлопцями до стайні. Старий говорив :

— Я гадав, що ти один з другим хоч вчений, а в лицарствї незнайко, так бачу, що ні... добре. Тепер я вас сам вчити му, як на кони їздить ся.

Довкруги редути у степу стільки напало снігу, що не можна було туди на кони пускати ся. Коні западали по груди і не хотїли йти. Треба було їздити в серединї редути по майданї, звідки сніг відгорнули.

Касян вчив хлопців що дня, і був з них вдоволений, хоч ніколи не перестав воркотїти і сердив ся за найменчу похибку. — Мимо того, що їх поважали всі, що любив їх сотник, Касян в нічїм не змінив ся і так строго і суворо поводив ся з ними, як і з инчими.

XIII.

Зараз по Йордані заповів Касян лови у великім Чубовім лісі. Такі лови відбувалися скільки разів зимою, а то інколи і літом. Козаки готовились на се, як на яке свято. В лісі було повно звіря, і то грубшого. Були тут цілі стада оленів, цапів, диких кабанів, можна було стрінутися з медведем і диким котом. На тих звірів полювали хиба лише в зимі, бо їх ловлено задля футра, яке відтак сотник продавав приїздним купцям.

Як йно стало на світ заносити ся, Касян поділив козаків на гуртки, і порозсилав на призначені місця. На лови йшов сотник теж. Лише молодики мали остати в редуті, а се дуже не подобало ся Петрови. Він зайшов до сотника і каже:

— Пане сотнику, невжеж і я мушу остати ся в редуті? А мені би так хотіло ся попробувати мого лука. Вже більше двох літ його маю, та йно що раз довелось мені застрілити цапа, як ми з Острога втікали.

— Лук то за слаба зброя на грубшого звіря. — Добре, ти підеш з нами на лови, але возьми рушницю. Там можеш і з кабаном стрінутися.

— Кабанови теж дам ради з лука.

Сотник запорядив, щоби і оба кульчичани пішли на лови. Марко взяв рушницю, а Петро таки пішов з луком, узявши двацять добрих вибраних стріл.

Зі сходом сонця були вже всі в лісі. Снігу було повище колін. Зверху він трохи примерз, однак не так, щоб чоловік на верху вдержав ся. Як поставали на місцях, Касян заграв у сурму і розпочались лови. Козаки з другого боку стали викрикувати. Вони звіря полошили і наганяли на стрільців.

Петро стояв під грубим буком. Коло нього зараз стояв Марко, далі сотник, а з другого боку Касян.

На Касяна вийшов великий олень. Побачивши чоловіка він станув, потряс своїми великими рогами і став фучати. Петро побачив щось такого, чого дотепер не довелось бачити. Касян не мав рушницї лише невеликий ніж. І по мистецьки він тим ножем орудував. Відвів праву руку в зад і викинув ніж, котрий поцілів оленя в самі груди. Олень підвівсь на задні ноги в гору, заричав страшно і псвалив ся на землю. Тепер підступив до неживого оленя, виймив ножа і обтер його об шерсть звіра. „От такої штуки навчити би ся, се краще, чим мій лук,“ подумав Петро, але в тій хвилі, порючи великою головою сніг на всі боки, йшов на Петра великий кабан. Він фучав люто, що вигнали його з леговиска серед морозу. Петро напняв лук і вижидав хвилі, коли кабан обернеть ся до нього боком. А тим часом кабан ступав щораз далі. Окружив ся цілий сніговим порохом, начеб у хмарі. Петро скрикнув і кабан справді подав ся в бік. Тепер прицілив ся Петро і випустив стрілу. Вона поцілила кабана під лопатку. Кабан підскочив у гору і тепер йно що побачив свого ворога. Стріла сторчала йому в боці і він кинув ся в сторону Петра.

— Втікай на дерево, — кричав Касян, біжучи з усеї сили з ножем. Та вже було за пізно. Кабан вдарив рилом Петра і підкинув в гору. Петро впав на землю. Здавало ся, що йому буде амінь. Сотник і Марко аж скрикнули і стали що сили бігти на підмогу.

— Пропав хлопець! — крикнув, бо саме тоді скочив кабан на Петра, який не міг видобутись зі снігу. В ту хвилю надбіг Касян. Надлюдською силою піймав кабана за оба уха. Ножа держав у роті. Кабан виривавсь з усеї сили, намагаючись зачепити клом. Та Касян держав його своїми жилавими руками, мов кліщами. Відтак виждав хвилю, вихопив правою рукою ніж з губи, і штовхнув кабана під ребро, в само серце. Кабан захарчав і повалив ся на землю неживий. Позбігали ся на

те диво інші козаки, що стояли близько. Ніхто навіть не прочував, щоб у того старого сухого козака стільки сили взялось, бо, говорили всі, легче вола за роги повалити на землю, чим кабана вдержати за вуха.

Касян віддихав тяжко, обтираючи одержу з крови. Петро встав на ноги, приступив до Касяна і поцілував його в руку. Те саме зробив і Марко, котрий гірше налякав ся, як Петро і тряс ся, мов у лихорадці.

— Чей-же хоч раз признаєш ся, — каже Касян до Петра, — що лук не на дика. Був би тобі бебехи випустив. — Ну, чого поставали? На місяця! — крикнув на козаків. Усі порозходили ся.

Лови пішли далі. Петрови пощастило, що вбив ще два цапи і оленя.

На сотника вийшов дик, і він його відразу положив з рушницї. Стріл загудів по лісі. За тим почулось ще скілька стрілів. В другім кінці дались чути крики. Туди побігли всі і застали таке, що скількох козаків із собаками обступили медведя. Пси присїкали ся до нього, торгаючи за кудли. Козаки сміяли ся та радились, як до нього взяти ся. Медвідь певно не втіче. Один хотїв стріляти з рушницї, та інші не дали.

— Підожди, Охріме, шкода псувати, ану хто піде на нього з ножем.

— Говори! Поки хто знайдець ся, то собаки порвуть на ньому футро.

— Підождїть, я піду, — говорив молодий кремезний козак. — Він скинув рукав кожуха з лївої руки. В правій держав ножа. Підступав до медведя, який стояв на задних, а передніми обганяв ся від собак, мов здоровий хлоп. Побачивши нового ворога, не зважав уже на собак і пустив ся, ревучи люто, на козака. У нього був отворений червоний рот з білими зубами. Козак миттю впхав медведеві у рот руку обвинену рукавом кожуха, а правою встромив йому ніж у серце. В саму по-

ру ухилив голову, з якої злетіла шапка, бо медвідь був би його зачепив за пошиттє.

— Козак з тебе Панасе, далєбі молодець.

З противного боку надійшла та партія козаків, що робила галас у лісі. Лови скінчили ся. Касян післав до дому за возами. Лови вдали ся гарно, привезли два кабани, медведя, два олені, скілька цапів і лисів.

Того дня не було инчої бесїди, як про лови. Всї дивили ся на старого осаула з пошаною. А він ані чичирк. Опять сердитий воркотун дививсь на всіх бісом. Коли зійшли ся в вечер до куреня, пішла розмова опять за сьогоднішні лови.

— Воно пішлоб було краще, колиб менче снігу було. Як тут ловити, як треба по пояс в снігу бродити...

— Тут ще у вас не великі сніги бувають, а там у нас на Полїссї, то як звалить сніг, то так занесе хати, що треба людий лопатами відгребати.

— От, не говори так, я такого снігу ще не бачив, щоб хату цілу засипав.

— А я такий сніг бачив, що не то хату, а ратушеву вежу засипало, — каже Петро.

— Як? до верху?

— До самої шпички тої, що на вершку вежі поставлена.

— Се вже неправда.

— Як неправда? Ось послушайте як то було. Раз у Самборі падав сніг, більше як місяць засєдно. Старі люди не тямилн такого і декому здавало ся, що Господь хоче заморити світ потопою зі снігу. Нанесло стільки, навїяло, що засипало ціле місто, а з ратушевої вежі сама шпичка остала ся. В той поганий час випала одному шляхтичеви в Кульчицях потреба до Самбора. Осїдлав коня, закурив люльку і їде. Байдуже йому. Переїхав Дністер, дивить ся, а міста нема, лише величезна гора снігу. Що робити? Місто буде під тою сніговою горою, під землю не провалило

ся. Їде він далі, сніг примерз, кінь не западав ся, рвесь у гору, мусить десь доїхати. Дивить ся, а на середині стоїть шпичка з ратуша. „Ну, слава Богу, що я не заблудив“. Привязав він коня до тої шпички, а далі, як стане порпати ся в низ, як стане порпатись, аж добрав ся до знакомого міщанина, у якого полагодив свої орудки. А тим часом, поки се, та те, засвітило боже сонічко, подув теплий вітрець і сніг геть стаяв та поплив у ріку. Виходить шляхтич той на ринок, а його коник висить у воздуху на тій шпичці, та хвостом від бжіл обганяєть ся. Бачить шляхтич, що не жарти, що коня муха закусає, дає пахолкови городському золотого, щоби поліз на вежу і коня відрізав. Пахолок поліз, як різне ножем по уздениці, а кінь бебевх у низ.

— Забив ся?

— Куди там! Шляхтич наставив шапку і кінь попав йому в саму середину.

— Ха, ха, ха, ха! — стали усі реготати. Касян не вдержав своєї поваги і реготав ся з инчими.

— Здорово ти брешеш, небоже, та скажи мені звідкіля там бжоли взяли ся?

— Ось як воно було, дядечку, зараз скажу. Городський сторож держав на вежі скілька пнів бжіл, котрі як раз тоді зароїли ся.

Тоді настав ще більший регіт, аж стіни куреня тріщали. Старий Касян поклепав його по плечи, тай каже:

— З тебе характерник вийде, лише не берись більше в кабана стрілою стріляти. Не жаль мені, що тебе сьогодні з біди виратував. Я ще з роду так не сміяв ся, як сьогодні. Спасибі, що душу розвеселив...

— Розкажи ще що Петре, далєбі! — говорили козаки.

— Вже пізна пора, і дядько Касян нажене нас спати.

— Сьогодні то і дядько Касян нічого не скаже.

Касян не говорив нічого. Підпер обома руками свою стару голову, і важко задумав ся.

— Коли так, то слухайте, — каже Петро, — говорив я за сніг, тепер розкажу вам за воду, бо сніг і вода то одно. — Слухайте. — У нас є ріка Дністер. Вона дуже химерна. Є ріки поважні, от наш Дніпро-Словутиця, якого я, нігде правди діти, з роду не бачив. Він поважний, статочний, от як би наш дядько Касян, дай йому Боже вік довгий. Дніпро пливе з повагою до моря, як необережного кого на собі зловить, то не пустить, але щоб він аж на беріг виходив і людей або кого ловив, то ні. А наш Дністер, йно колиб трохи води прибуло, зараз пнеть ся на беріг і хапає, що попало, коли не чоловіка або скота, то бодай віхоть соломи, аби лише з порожніми руками до моря не плисти. Він собі дуже химерний, та се не тріває довго. Не стане води, а він опять останками з камінцями бавить ся, тай муркоче, наче кіт, що мишу зловив. Отож одного разу, во время оно, прибуло з весною більше води, і давай гуляти по своїому. А в ту пору гнав один вірменський купець воли у Краків чи Львів — не знаю. Дністер як раз розгуляв ся і всі воли йому забрав, як через річку їх переганяли. Вірменин переходив кладкою і його забрало. З тяжкою бідою чепивсь мотуза, що йому підкинули і він виратував ся, але такий мокрий, як хлющ. Занесли його сердегу до поблизького панського двора. А в тім дворі чорт завів своє володіння, і коверзував по ночах так, що ніхто не міг видержати. Знайшлись смільчаки, що завзяли ся з чортом погарцювати, та кожного з них найшли в ранці без голови.

— Про те знав той вірменин, але не міг нічого говорити, бо ледви живий був. Про ту ніч страшну, розказував він сам мені ось як:

„Зразу, — каже, — я заснув і прокинув ся аж десь коло опівночи, саме в чортову годину. Слухаю, аж щось свистить. Еге, думаю, се чортяки по мене приходять. Щож мені було робити инче, як

молити ся? бо я так задеревів зі страху, що ні ногою, ні рукою не можу рушити. А воно заєдно свистить. Раз біля вікна, то знову біля дверей, то десь в печі. А я молю ся, та душу Господеви поручаю. Чортяки сходять ся з ріжних боків. Говорю всі молитви, вже і „Вірую“ проговорив, а воно все що раз ближче свистить. Слухаю, а воно вже мені під подушкою свистить. Мені виступає зимний піт на чоло, ось моя остання година. Проговорити би ще „ослаби, остави,“ і як раз Господеви душу віддати... Не договорив я ще половини... слухаю, а то мені так в носі свистить...

Опять настав страшний регіт. Дядько Касян відвів руки від голови, і сам за боки держав ся від сміху.

А Петро замовк і ні вусиком не моргне.

Касян підступив до Петра, поцілував його в голову і каже:

— Спасибі, синку, стократь спасибі! Давно я, дуже давно, не сміяв ся, здавалось, що й забув сміяти ся, аж ти мене розвеселив.

— Щож вам дядечку такого стало ся, що ви й сміяти ся забули? — питали осмілені тепер козаки, бо таким вони Касяна ще не бачили.

— Діти мої любі, не дивуйте ся мені старому, що я для вас такий суворий буваю, та хто таке перейшов. як я, той на віки вічні розбратав ся і зі сміхом і з веселостю. І я був молодий і веселий, і до мене світ божий усміхав ся. І я радів світом, кожною ростинкою, що з весною до сонця божого свою головку обертала. Аж настала для мене страшна хвиля. На її спогад, мене мороз проймає.

— Та розкажіть нам, дядечку, будь ласка, — говорили молоді козаки, цілуючи старого по руках.

Старий опять задумав ся і не говорив нічого.

— Я молодод оженив ся. Зажили ми з жінкою молододою в одній балці. Що вам з того, як

вона називаєть ся. Вона для мене раєм була. Ми до-робили ся і придбали таких статків, що більше собі і не бажали. Було у нас двоє діточок. Донечка Настя семи літ, і пятилітний хлопчик Івась.

Наслав на нас чорт загін татарський. Хто знає звідкіля він прийшов, бо мій зимівник не був при шляху, і добре був закритий у гущавині. Наскочили нас ненадійно. Я обороняв ся, як лев, поки мене зацідив татарин ломакою по голові. Я впав без пам'яті на землю, і не знав нічого, що робило ся. Як я прочуняв, то побачив таке, що краще було вмерти. Моя хата і клуня догаряли. Скота ані сліду. Не було ані моєї небоги, а двоє моїх діточок, безвинних янголят лежало недалечко з розбитими головками. Жінку відай повезли в ясир, і ніколи я її вже не побачив. Підвів ся я на силу, викопав отсими руками яму і поховав моїх соколят, а сам пішов у світ за очі. Опинив ся я на Запорожжі у Січи. Тут я сидів так довго, поки не вивчив ся від одного старого діда татарської мови. Передяг ся я за татарина, помазав тіло горіховим відваром і з тим пішов у Крим за мою небогою шукати. Перейшов його вздовж і повперек. Ходив по тих городах, де ярмарки на християнських людей відбувають ся. Надивив ся я на людське горе-муку, та не знайшов того, чого бажало ся.

Від тої страшної ночі не покидав мене сум ніколи, і не покине, хиба, що стільки татар злодіїв набю, що моя помста заситить ся...

Касян замовк і опять задумав ся. Всі мовчали. Аж Касян прочуняв, обтер очі рукою, либонь плакав, і сказав твердо:

— Хлопці, пора лягати спати.

XIV.

Усі ми бачили весну, та усюди вона инакше виходить: не так у городі, як на селі, не так у горах, як у степу. І не кождому прийде на думку

стежити за її приходом і розвитком. Зачинаєть ся від прибільшування дня. Сонце йде що раз вище, воно набирає сили, і дужче гріє. Від того тає сніг, зима бореть ся з літом і змагаєть ся непопустати свого володіння над землею. Бувають боротьби дуже завзяті. Ще нераз сипне снігом, зимний вітер повіє, та таки весна переможе. Приходить теплий вітерець з далеких сторін, забирає з собою усю вогкість і жене далеко на північ. Річки і потоки набирають жовтої води і несуть останки зими геть до моря. Показуєть ся перелетна птиця. Крюкають журавлі, лопотять та погегують дикі гуси. Злітають ся бузьки і бродять по болотах за жиром. Десь кудись покажеть ся зелена травка, покажеть ся вчасна квітка. Деревя випускають пупянки і всьо так переміняєть ся. Де недавно була біла плахта снігу, тепер простирають ся зелені коври. Під небесами жайворонок свою пісоньку до Бога Творця защебече, а тут по болотах скиглить чайка. відзивають ся цілі стада жаб, як лише сонце піде на супочинок. Хазяїни лагодять плуги та борони, із хат висипають ся веселі діти, радіючи, що можуть вийти на світ божий. Оживає надія у серці кожного на краще вільніше життя.

Та не все так бувало на божому світі. Наші батьки не все раділи весною, бо то була пора лихоліття татарського. Не один витав весну з тим почуванням, що се його послідна весна буде. Бо то була пора татарських набігів. Як лише сніг стопив ся і вода сплила, а теплий вітер осушив степ, коли стало трави попасти коні, голодна орда бігла на Україну поживити ся. Збирали ся поганці в купи, ладили коний, збую і сирівці ясир вязати, та у свій поганий край, мов товар, гнати.

Так було кожного року на весну. Се знав добре український народ і ладив ся до оборони. Сподівали ся того і в Чубовій редуті і, як лише конем можна було проїхати, виїздили розїзди у степ, зорити за рухами орди. Виїздили в різні

сторони. Ночами бачила сторожа із високого валу попал від пожарів на обрїю, то татари так давали хрещеному мирови знати, що вони вже при своїй поганій роботї. Бережись христїянський народе! Не одна твоя оселя піде з димом, не один головою поляже, не одна людина в татарські пуга попаде. І не побачить більше рїдної України, і його не побачить, не приголубить рїдна ненька. Сторожа, бачучи далекї попали, хрестила ся та молитву відмовляла: „хорони Господи мир хрещений“.

Їздили що днини розїзди, по скілька миль далеко і вертали з нїчим.

Аж одного дня вернув розїзд із півночи і сповїстив, що татарський загін розтаборивсь по сїм боцї Бога, яких двї милї від Чубівки. Із табору було чути плач і крики. З того міркували, що татари ясир везуть.

Сотник порадив ся з Касяном. Заки можна було на щось рїшити ся, треба було гаразд розвідати, яка там сила, і чи дасть ся їм ради. Касян рїшив ся поїхати сам на розслїд і з невеличкою дружиною вибрав ся під вечір.

Ждали на нього досвіга. Сторожа пильно зорила за ним з валів. Всї дожидали нетерпеливо. Цїлу околицю закривала мрака, як почув ся від степу тупїт коний, а за хвилю гукнув старий Касян козацьке гасло:

— Пугу, пугу!

Всї пізнали Касяна. Забрящали ланцюги і спустили мїст.

Касян віддав коня козакови, й пішов до сотника.

— Дамо їм раду; се не орда, а табор. Орда пізніще наспїє. Табор вижидає на орду, бо розтаборив ся не аби як і шатра порозпинав. В таборі є досить нагарбаного добра, є і бранцї. Треба на них скочити, поки орда наспїє. Вони з Подїлля вертають. Безпешними почувають ся, бо і сторожі не поставили, я підповз під сам табор і їх розмову підслухав. Я лежав недалеко татарської

арби і добре чув. Так само непомітно відійшов я до своїх, та й ось ми. Коли нападати, так не гаючись, бо цілому загонови в чистому полі не дамо ради.

— Як так, то так, — каже сотник. — Він вийшов до куреня і запорядив так: — Нинішнє поготівле остане в редуті. Слідити пильно і не спати. Налаштувати всі гармати. Може ми вернемо аж в ночі, тому треба нам мати гасло: Київ, відзив: колоти. Тямте! Хто не скаже гасла як слід, пали з мушкету. Решта козаків сідлати коний і пожити ся. Не завадить яку паланицю взяти в кишеню, бо татари не запросять обідати. Скажіть кухарови, щоби наварив багато страви, дай Боже гостий-бранців. У Чуба ніхто не сміє бути голодний.

Пішли до куреня, поїли, що попало і вже сиділи на конях. Ватага складала ся з 80-ох людей.

Відчинили браму, спустили моста, і ціла чета висипала ся з редути, мов з рукава. Оставші в редуті козаки супроводжали їх зором, поки не запали в степ далекий. Попереду їхало двох козаків. Вони мали дати знати, коли би що покмітили. На переді чети їхав сотник з Касяном. Вони між собою радили ся, як їм робити. Доїхали так до ріки Бога, і тут запали під берегом, начеб під землею провалились.

— Як нас лише татари не покмітили, то ми виграли, — каже сотник.

— Не могли нас помітити, бо се ще дуже далеко і мрака нас прислонювала.

Сотник дививсь по небі.

— Сьогодні погода буде. Ми підїдемо до табору і підїдемо під берегом до заходу сонця.

— Розумію, і я так думав, — каже Касян, — надїдемо від сонця, то побачать нас аж під табором.

Довгенько їхали понад воду під берегом довгою верівкою, кїнь за конем.

Сотник зліз з коня підповз під берег, і розглядав татарський табор. Звідсіля доходив гамір і плач бранців. Сотник каже:

— Ще того нам треба було, чорт татарина до ріки несе.

— Ми його спрячемо так, що не побачить свого улуса.

— Справді. Та поперед усього треба нам його гаразд випитати, заки пірне у воду. Пильнуй його, Касяне, ти мистець ловити язика.

— Ми за далеко заїхали. Піймаємо одного злодія, прийде десять, як той не верне і нас відкриють. Мерщій завертайте, ось там на закруті. Я тут остану.

Завернули коний і поїхали взад, аж скрили ся за закрутом.

Касян сидів під берегом за корчом і чатував. Татарин, не прочуваючи лиха, зсунув ся з берега і пішов з кожаним мішком черпати воду. Касян закрив ся, мов кіт, і піймав татарина за карчило:

— Як крикнеш, — каже до нього по татарськи, — зараз заріжу. — Не надумуючись довго, накинув татарина на плечі і побіг до своїх. Татарин налякав ся, що слова не міг промовити.

Касян, держучи ніж в руці, став його розпитувати. Довідались, що зараз з весною вибралась орда на Поділлі. Пограбили скілька сіл, набрали добичі і ясиру і тепер вертають. Наперед післали табор, а орда скочила ще на бік за добиччю. Сюди мають прийти завтра і тоді переправлять ся на правий беріг Бога.

— Дурні ви, — говорив Касян. — Вам було вчора так зробити. Чи ви не знали, що тут недалеко стоїть фортеця?

— Ми знали, та ми не сподівали ся нападу, бо всеж до фортеці далеко.

— Зв'язи його, Пархоме, і пильнуй, щоби не втік, бо наробив би нам бешкету.

У тім місці перестояли, аж сонце стало хилити ся до заходу. Яркі промінні сонця освітлювали

цілу околицю. Тоді рушили на давнє місце і по-виїздили на беріг.

— Клином, — скомандував сотник.

Уставились у клин. На переді станув сотник із Касяном, відтак ставали козаки один за другим, віддаляючись що раз далі, достоту, як ключ журавлів.

— Боже нам помагай! — Сотник перехрестився і рушили з місця. Зразу їхали ходою, далі підтюпцем. Татари їх не покмітили, бо сонце з того боку не давало дивитись.

Як були вже близько табору, сотник крикнув:

— Списи в руки і скоком!

Задудоніла земля. Козаки крикнули: „Слава Богу!“ і, мов сокирою, вбились у татарський табор.

Татари не могли зміркувати, що з ними стало ся. Мало хто боронив ся. З криком: шайтан, кождий крив ся попід вози, по шатрах. Козаки перевертали шатра, ганяючись поміж вози і кололи, кого попало. Навіть ті, що під арби поховались, не минули смерти. Бранці, побачивши своїх спасителів, підняли великий крик із радости. Один другому помагав розв'язувати сирівець. Помагали собі зубами, заки козак подав їм ножа.

— Бранці! — кликав сотник. — Сідайте на арби. Хто міцніший женіть скот. Мусимо перед ноччю бути в редуті, бо орди йно що не видно.

Козаки і бранці стягали татарські шатра, впрягали коний до арбів, зганяли товар і коні, — і так ціла валка, околена козаками, вертала в напрямі редуги. Касян їхав з самого заду.

Як прийшли під ворота Чубівки, то вже було темно. На ясному небі показувались одна за одною зорі. Від заходу ще йно рожевіло небо. По болотах залунали цілі хори жаб. Здалека чути було летючі стада диких гусий.

Обмінялись гаслами, а тоді заскрипіли ланцюги, впав міст через рів і відчинили ся тяжкі ворота.

— Що чувати? — питає сотник.

— Усе гаразд, — пане сотнику. — Було спокійно.

На майдан редути заїздили татарські арби із жінками і дітьми. Загнали товар і коні. Стало так глітно, що нікуди було поступити ся.

— Що ми з тим цілим крамом зробимо?
— журился сотник, а на те Касян:

— Маємо порожні стодоли. Позаганяємо там товар, а опісля піде всьо пасти ся, тепер весна.

— Не буде нам спокою сього року. Татарва нам сього не подарує, що ми їм сьогодні виладили. Що нам з бранцями робити? Відсилати їх до дому небезпешно.

— І тим нема чого журити ся. Заоремо трохи більше степу і хліба не бракне.

— Порядкуй же тут, Касяне, а я навідаюсь до кухаря. Треба тих бідних нагодувати, бо певно добре голодні. Запорядкуй, щоб те все трохи попрятати. Коли би так зараз татари до нас навідали ся, то далєбі подушимо ся всі.

На приказ сотника запалено смолоскипи. Кухар виносив з козаками з куреня цілі казани теплої страви, та оберемки хліба.

— Люди добрі, поживайте здорові, що Бог дав.

Не треба їх було довго просити. Народ кинув ся на страву, розбирали коритця і сідали по кутах. Хто не мав ложки, брав жменею. Матері годували, та заспокоювали плачучих дітей. — Сотник казав їм дати по михайлику меду.

— Касяне, зараз по вечері понаганяй їх спати. Мені аж лячно, що тут стільки народу. Я все ще сподіваю ся непроханих гостей, а цілий порядок перевернув ся до гори дном. Гляди, щоби наші нічого не пили. Ще би нам лише сього треба було. Треба поготівля здвоїти, коли би лише ор-

динці показали ся, отворити заставу і пустити воду з ріки.

— Чого ти, пане сотнику, такий сьогодні не-супокійний? — говорив Касян, — сам кажеш, що твоєї редути татарин не возьме. Чогож бояти ся? Ще і між бранцями знайдемо людий охочих до оборони. А збруї і пороху буде у нас досить.

— Моя душа щось недобре віщує. Ми зачепили собі чорта, а глота в редути мене страшно дратує. То всьо підійме крик, і буде попід ноги плентати ся, та заваджати.

— Годіж їх у степ вигнати...

— Сього я не кажу, але ти завчасу йди поміж бранців, та вибери путніщих людий. Я тепер піду на хвилю спочити, бо мене сон бере. Опісля я тебе зміню.

— На якого діявола брали ми татарів у полон! Який із них пожиток?

— У літі треба нам буде робітника. Ти їх запри у льоху, та постав сторожу.

— Звідкіля стільки сторожі набрати? На валах сторожи, від ліса сторожи, поготівля ставляй, посилай на розїзди, — звідкіля людий взяти?

Сотник уже не чув того воркотіння, бо пішов у хату. Його приказ мусів бути виконаний, бо й ще дехто з козаків його чув, а Касян не хотів перед своїми учениками показувати, що приказів старшини можна не виконати. Касян був би найохотніше казав полоненим татарам поскручувати вязи.

Згодом стало усе стихати. Бранці позасипляли. Сторожні козаки ходили по валах. Касян таки на майдані редути поклав ся на кожусі...

Нараз позривали ся собаки і стали непокоїти ся, а далі побігли, гавкаючи, до брами. Касян наслухував. З валу кликнув сторожний козак: пугу, пугу!

В тій хвилі поцілила його стріла і він повалив ся на землю, стогнучи.

Касян вже був на ногах, скочив на вал і звідсіля побачив щось неждане: редуту обступила ціла хмара татар. Заки здужав збічи з валу, почув скрипінне ланцюгів. Якісь чорні постаті спустили міст.

— Сурмач! труби... — недокінчив слова, бо в тій хвилі почув петлю на своїй шиї, і заки вспів зняти її рукою, вона затяглась і Касян повалився на землю. На його налягло кількоро людей і стали вязати. Його душила петля. В голові шуміло і очи вилазили на верх...

Та в тій хвилі післав йому Бог таких обронців, про яких і не думав. Йому на підмогу прискочили собаки. Лиско і Султанка, як занюхали татар, прискочили і кинулись на ворогів. Татари їх не сподівалися. Султанка хватила татарина за ногу і впялила свої здорові зуби, аж татарин завив із болю. Лиско скочив другому татарини до горла і повалив на землю, аж прогриз йому гортанку. Касян, маючи вже свободні руки, здіймив петлю і підвівся. Він гатив довкола себе кулаками, мов довбнями.

Касян побачив щось таке, що його аж заморозило. Татари силувались відчинити ворота, лише їм те не йшло.

То все відбуло ся біля брами серед метушні, але без крику. Крик Касяна за сурмачем прогомнів безслідно. Вартові пильнували валів і не знали, що тут творить ся, бо усюди залягала густа мрака. Касян добув пістоль ізза пояса і стрілив на тривогу. Від того посхапувало ся усе із першого твердого сну. Надбігло поготівля і кинуло ся до воріт, куди пхали ся Татари, силкуючись виломити тяжкі ворота.

Один з перших, що вихопили ся з куріня, був Петро. Він чув під воротами метушню і галас, та нічого не бачив. Побіг на вал і запалив смолоскип, відтак запалив бочку зі смолою, яка тут стояла з порохом льонтом.

Бухнуло великим полумням і стало ясно в щільній редуті. Татарва заревла пекольним голосом і рвалась у браму, як нетлі до світла.

Поготівля стануло до оборони і стали густо стріляти з рушниць. Та тим не можна було ординців здержати. Вони пхались густою лавою через міст, поломили поруччє і стручали ся у рів, де калічили ся на гострих стовпах.

Сотник прокинув ся зі сну і вибіг босий, у своїй куцій кожушині на майдан.

Напад був так напрасний, що всі потратили голови. Вартові не знали, що їм робити: чи бігти на підмогу, чи пильнувати валів.

Тоді Петро задумав щось на власну руку. Прикликав скількох молодиків, пішли під шопу і виточили з відси гармату.

— Хлопці, беріть порох і сіканці — давай льонт.

Затягли гармату, мов сикавку, під браму і налаштували сіканцями.

— Геть сюди, козаки, геть від брами на майдан! — кричав Петро, — я гармату поставив. Козаки подались миттю в зад. Татарва рванула за ними, і наповнила густо перехід під валом. У сю діру звернув Петро гармату і приложив льонт до запалу. Було то в сю хвилю, як кільканацять татар висипало ся на майдан.

Гукнув стріл, мов у бочку, і аж оглушив усіх. Навіть ті татари, що вспіли на майдан дістати ся, місто кинути ся на обслугу гармати, поставали, мов вкопані.

— Давай другу гармату, — кричав Петро, — стріляймо на перемену.

Заки те стало ся, гукнув другий стріл. Перехід завалив ся трупами і раненими. Тут був страшенний крик, що лунав глухо, наче з бочки.

— Бий собачих синів! — кричав Касян. Козаки кинулись на горстку Татар і били, чим попало. Касянови подав хтось великого келепа. Настала різня.

Петро налаштував гармату залізною кулею. Вона пробилась крізь трупів і ранених і попала аж на міст. За тим пішла друга, третя...

Петро віддав льонт пушкареви і пішов ік хаті, бо почув, що йому кров лице заливає. Хтось втяв його шаблею по голові. Міг у замішанні хтось зі своїх його скалічити.

Сотник стояв недалеко хати і дививсь на храброванне своїх бравих борців. Не знав, що з ним творить ся. Аж почув, що за його плечима щось тяжко впало.

Сотник оглянув ся. На землі лежав неживий татарин, а над ним стояв Петро з окрівавленим ножем.

— А се що?

— Нічого, — каже Петро, обтираючи кров з лица. — Я йшов саме до куреня, щоби перевязати ся, бо кров мені очи заливає, та побачив, як татарин підвів ся з землі і хотів тебе, пане сотнику, ножакою штовхнути із заду. Я його випередив і зробив йому те саме.

— Хлопче, тебе ранено.

— Нічого, коли ще на ногах стою. Трохи хтось шкуру здрапав.

— Ходи, я тебе перевяжу, тут тепер без нас обійдеть ся.

Пішли в хату. Показало ся, що рана була значна. Шабля на шапці задержалась. Якби не те, то був би йому голову розчерепив. Так говорив сотник, засипав рану порохом і перевязав полотенцем.

— Ти вже там не ходи, без тебе обійдеть ся. Ми, слава Богу, татарву відбили. Але мудрий був той, хто заточив гармату. Те нас спасло.

Петро не сказав ні слова. Він чув, що рана зачинає долягати, бо перед тим серед боєвої горячки того не завважив. В ушах стало шуміти, в очах іскорки скакали.

Він приліг на сотникову лежанку і втратив память.

Зразу хотів ще піти подивити ся за Марком, та не мав сили стати на ноги. Голова у нього кружляла, а в висках кров молотом біла...

Прочування сотника, що буцім то вже всьому кінець, не справдились. Татари, побачивши, що туди до редути не дістануть ся, стали шукати инчого проходу. Вони облягли її зі всіх боків та стали добувати ся до валів. Тут були перешкодою широкі рови, з понастромлюваними колами. Багато їх тут застромило ся. Козаки з валів зпоза частоколу пражили їх із рушниць, з гармат, а дехто таки колодки шпурляв у збиту масу ворогів. Найслабша сторона показала ся від ліса, де крім вовчих долів і ям не було нічого. З того боку були доріжки відомі мешканцям редути. Колиб вороги на ті стежки попали, то нічого би не здержало їх вірвати ся туди в редуту. Один ратунок був би, коли би витягнути заставу на греблі і пустити туди воду. Та серед тої великої метушні ніхто на се не тямив.

Марко вештав ся усюди, і помагав, де було треба. Нагадав собі Петра, і пішов за ним шукати. Довідав ся, що Петро лежить ранений і побіг до нього. Гадав, що застане його в куріню і побіг туди. В куріню горів огонь. Пасмуга світла виходила задним вікном і освічувала цілу сторону далеко. У тім світлі побачив, як ватага підходить доріжкою від сторони ліса.

— Мати Божа, ратуй! — скрикнув він. Коло нього не було ні живої душі. В мить нагадав на греблю і заставку.

„Коли би лише на час наспіти,“ — подумав. Вибіг з куреня і кинув ся до греблі. Йшов хильцем, щоб його не покмітив хто. Добравшись до греблі, побіг до застави і став її підносити. Робота не була на сили одного чоловіка, тим більше, що річка весною багато води набрала і на заставу налягала. Надлюдською силою, тямлячи, що від того залежить доля усіх товаришів, він так довго силкував ся, поки застави не рушив. Поволи цаль

за цалем підносив заставу в гору, аж вода рванула цілою силою. Задиханий і знеможений не міг кроку поступити ся. Дихав важко, кров біла в жилах.

Він присів з умучення і забув, що з ним робить ся, аж почув, як сюди бігли якісь люди, а рівночасно з долини почув ся крик. Вода стала долину заливати.

Татари побачили небезпеку і хто міг, то завертав.

До застави прибігло скілька людей.

— Гляди, Пархоме, заставу вже хтось відсунув, вода рветь ся цілою силою, а дядько Касян сварив, що про заставу ми забули.

— Та ось тут хтось є... — каже другий, що на-ткнув ся на знеможеного Марка.

— Поможіть братіки, — говорив слабим голосом Марко, — не можу своїми силами підвести ся.

— Та се Марко! Тебе ранили?

— Ні, я знеміг ся.

— Хиба ти сам заставу відсунув?

— Як бачите сам, нікого тут не було.

— Було чого знемогти ся. Ся робота на двох, коли не на трьох.

Марка підвели на силу, ледви ноги волочив.

На дворі стало свитати, а ще боротьба не вгавала. Тепер татари побачили, що нічого не вдіють, редути не візьмуть. Вони стали відступати. За ними стріляли з гармат. Дехто піддавав думку, щоб сісти на коні, та погерцювати з поганцями в полі.

— Буде з них, — говорив Касян. — Ми знемоглись. Татарин подякував би нам, коли би так ми йому поле дали. Нас замало.

А тим часом в стодолі жінки з дітьми аж трясли ся зі страху, що з ними станеть ся, коли татарам вдасть ся редуту здобути. Непремінно усіх поріжуть.

Тепер, коли стріли переставали, аж душа в них вступала, всі були раді.

— Гей, баби, — кликав Касян, — виходьте козакам снідання варити, та ранених обходити.

— Збір! — кликав Касян.

— Скажіть, хлопці, кому впало в голову викотити гармату до брами?

— Та я помагав, але Петро мене до того закликав...

— Славний хлопець, де він?

Сотник каже:

— Він трохи ранений, лежить на моїй лежанці. Тепер я був у нього. Він спить.

— А тяжко ранений? — питає Марко.

— Нічого йому не буде. Трохи драпнув хтось шаблею по голові. Шапка його спасла.

— Тепер скажіть, хлопці, хто з вас заставу на греблі відсунув?

— То Марко. Застали ми його там, ледви дихав — так ізнеміг ся.

— Сам один? Ну, небоже, медвежа в тебе сила...

— Ніде правди діти, пане сотнику, сих двох бравих козаків слід нагородити. Вони спасли реду. І серед такої метушні, не втратив жаден голови і робив з власного розуму, що було треба і зробив добре.

— Так тому і бути, — каже сотник, беручись під боки. — До того Петро спас мені життя, того ви всі не знаєте. Він в саму пору заколов татарина, як підходив до мене з заду. Знайте сотника Чуба. Петрови за се, що мені життя вратував, сто червінців, а за те, що вони оба так гарно знайшли ся, по оксамітному жупані, по шаблі і рушниці з моєї зброївні. Маркови треба ще коня дати, щоби пішки не тьопав. Тобі, Касяне, старий товаришу і друже, мої дві пістолі сріблом ковані, турецькі, що над моєю лежанкою висять.

— Вам усім, моє сердечне спасибі. Сьогодні у нас празник буде. Бранці нехай погребуть та-

тарських трупів. Під літо йде, і занечистить стерво воздух, що дихати не буде чим. Тепер скажіть, скільки вас полягло.

— Буде пять, — каже Касян.

— Тих поховаємо, як лицарів, годі, де дрова рубають, там тріски летять. Ще одно хочу сказати: оба наші молоді лицарі, від нині переступають з новиків у козацтво.

— Добре, — каже Касян, — згода, вони варті сього. На спомин нинішнього дня даю їм від себе по одній пістолі, які що йно від сотника дістав.

— Славно! ходімо до Петра, — гукали козаки.

— Кажу, що не можна. Він спить, нехай перш подужає, а се буде незадовго.

— А я ще мало не забув на своїх оборонців, — каже Касян. Він став свистати, і на се прибігли пси, між ними була Султанка, а Лиска не було.

— А он Лиско лежить, говорили, що він неживий?

Прийшли ближче, Лиско лежав на татарині і держав його за горло. Він дивив ся на козаків визом і махав хвостом.

— От, завзятий! Лиску, пусти, то вже труп.

Але Лиско не міг розняти писка, так йому задеревів, треба було на силу розвести вилиці. Лиско ледве стояв на ногах.

— Йому зараз теплого молока дати. Бідний добрий Лиско! — Всі його стали гладити. Пси стали його нюшити. Султанка була дуже врадувана, підскочила до старого осаула і лизнула його широким язиком по лиці.

XV.

Від часу, як у редуті засіли бранці, не можна було завести давного порядку. Сотник був невдоволений, і не знав, як сьому порадити. Він бачив, що карність у редуті псуєть ся, і тим найбільше

жури́в ся. Мі́ж бра́нцями бу́ли га́рні мо́лодиці і дівча́та, які ко́закам поза́вертали го́лови. Ко́заки хо́дили, наче за́чаді́лі, і ко́ли ли́ше со́нце за́ходило і сте́мнюва́ло ся, не бу́ло кінця́ же́ниханню. По́завади́лись па́ри, які схо́дились по́ рі́жних ку́тах ре́дути і під спі́в со́ловейка за́водили сво́ї ахи́та охи́.

Скі́лька ра́зів за́чинав ро́змову з Ка́сяном, та ні́коли пу́тнього ні́чого не до́говорив ся. Ка́сян за́єдно ро́зводив ру́ки і го́ворив :

— Го́ді, со́тнику, у сте́п їх не ви́женемо, не на те їх о́свободили, що́б о́пять у пу́та по́пали. Орди́нці йно́ того́ ждуть, що́б сво́є відо́брати.

— Та бій́ ся Бо́га, Ка́сяне, у на́с сі́човий по́рядок, як мо́жна з жі́нками? Ко́зацтво ге́ть зні́вечило́сь, зба́біло. Як би́ так те́пер орда́ на на́с на́скочила, то да́лебі, що́ ко́ждий ко́зак по́перед у́сього ха́пав би́ сво́ю дівчи́ну на́перед се́бе, та хо́вав би́ ся у ми́шачу ді́рку, що́б її́ личка́ часо́м тата́рин ні́гтем не за́драпну́в. То́ді ми про́пали, а те́пер про́падає на́ша до́бра сла́ва у ни́зових то́варишів. Го́споди! На що́ ме́ні бу́ло тре́ба того́ у́сього?

— Не гні́ви Бо́га, со́тнику. Да́в на́м Бо́г ве́лику по́бїду на́д по́ганцем, привели́ до́бичу, о́свободили хре́щений наро́д, а ти ре́мствує́ш і Бо́гови ху́лиш...

— Тфу́ на ва́с, ста́рих і мо́лодих ду́рнів. При́десть ся мі́ж ва́ми вду́рити. Та ні́, я кину́ все. за́беру́ сво́ю мі́зерію і пі́ду на Сі́ч, а ви́ тут ро́біть со́бі, що́ ва́м за́вго́дно; ви́бирайте со́бі на со́тника я́ку Па́рашку, або́ Ка́терину.

Со́тник се́рдив ся, як ще́ ні́коли, і пі́шов у сво́ю сві́тлицю́.

— Ти́м ду́рним жо́втодзю́бам не ди́вую ся, бо́ то ще́ зе́лене, мо́лоде. По́бачи́ть фа́ртушину, то́ вже ма́кне, як ві́ск, але́ не мо́жу з ди́ва ви́йти, що́ ста́ло ся Ка́сянови́? Мо́же він за́люби́в ся? О́т, ста́рий зду́рїв до́ краю, і ко́зацьку сла́ву за́напа́стив! — Со́тник ста́в се́рдечно сме́яти ся. — Та

я мушу його вислідити, котра то йому в серце впала. Тоді бігме на сміх його поставлю, хай сміють ся, та може се його отямить. Бо так справді не може бути. Старий був строгий і суворий, карав кожду провину в службі, а тепер то молодики по голові йому скачуть, мов воробці по полукипку. Мушу його виловити.

І сотник став слідити за Касяном. Виходить на майдан тоді, коли його ніхто не сподівав ся.

І вдало ся йому.

Одного пообіддя, тоді, як звичайно йшов спочивати, вийшов сотник із світлиці. Перейшов майдан і зайшов до стодоли. І тут побачив таке, що йому і на думку не прийшло би.

Старий Касян сидів на пеньку і стругав якусь іграшку ножем. Біля нього бавилось на землі двоє дітей: дівчина може десяти літ, і може шести-літний хлопчик.

— Дідусю, — каже хлопчик, оперши свою рум'яну головку на його коліні, — а вистружи мені шабельку, я хочу таталина бити.

— Добре, Івасю, вистружу тобі шабельку і вчити тебе буду, як нею орудувати, щоби, як виростеш, добрим козаком був....

— А наш татко, — обзиваєть ся дівчинка, — мав шаблю справдешну, гостру. Він так рубав татар, як вони на нас наскочили, поки його не зарубали.

— Татари поганий народ, моя дитинко. Їх треба нівечити, бо то наші вороги.

— Дідусю, а мені не можна шаблі так, як Івасеви, чому воно так? а я сильніща, як Івась.

— Так уже Бог дав, що жіноче инче діло, а козацьке инче.

— Ая тобі покажу, — каже Івась, — що я сильніщий і тебе поборю.

Він схопив ся і хотів побороти ся з сестричкою....

— Годі діти, так не можна, — говорив Касян. — Коли би ви побили ся, то я нічого вам не зладжу

і сердитись на вас буду. От, краще ви поцілуйтеся, — ось так то люблю, а тепер поцілуйте вашого дідуся.

Діти прискочили до Касяна і взяли його за шию та стали цілувати. Касян кинув струганне, обняв їх, цілував у русяву головку то одно, то друге і гладив по личку. Не міг очий від них відірвати, як в образок дивився. Сотник дивився на те крізь щілину. Бачив лице старого Касяна, і не міг його пізнати. Уся суворість зeszла, лице випогодилося, проясніло, він цілий сияв з радощів. Сотник побачив, що в його яснiючих очах блистiли сльози.

„Нагадав сердега своїх небожат, може вони як раз доїних подібні, радіє, мов мала дитина. От, яку собі мій друг любов знайшов.“ Сотник відійшов зворушений, не показуючи ся Касянови. „Не треба старого соромити. Очевидно він не хоче, щоб його підглядати.“ Сотник, йдучи до себе, побачив Петра, що як раз виходив з куреня.

„Може хоч той не звівся з глузду, та може що путнього порадить. Нехай буде, як хоче, але перемінити ся мусить“.

— Петре, заходь до мене, діло є.

Як вiйшли в світлицю, сотник зачинив двері і присів на лаві.

— Чи ти бачиш, що в нашій родині завелося?

— Певно, що бачу, і так не може остати ся, коли не маємо пропасти, — ми тепер збабили, і, не дай Боже набігу, не здержимо.

— Слава Богу святому, що бодай від тебе одного почув розумне слово, а то й Касян верзе, як з дуру, — говорив сотник, розводячи руками.

— Инча причина у козаків, а инча у дядька Касяна.

— А ти знаєш, яка?

— Знаю, тай не дуже старому дивуюся. Миж знаємо сумну історію його життя. Він втра-

тив все, що мав найліпшого на світі. Через те відбігла від нього усяка радість. Не знала душа ясної хвилі. Тепер знайшов на старости літ, серед твердого козацького життя, двоє діточок на його анголяток похожих. Не дивниця, що змяк, як віск, і хоче на старости літ надолужити собі те, що в молодих літах стратив. Я його цілком розумію і виправдую, але се не приносить шкоди його лицарській славі, і коли зайде потреба, він опять перекинець ся в давного Касяна.

— Хлопче, ти говориш розумно, як старий досвідний чоловік.

— Спасибі, пане сотнику, за ласкаве слово, але не подивуймо ся старому, і не затроюймо ясных хвиль на склоні його життя. Він заслугує на те, щоб йому потурати. Увесь курінь знає, що він з дітьми водить ся, а йому здаєть ся, що ніхто того не бачить і не знає, думає, що радість виключно для нього, і ніхто не сміє з ним нею ділити ся. Йому здаєть ся, що кожде чуже око споганило би його святощі. Тому я наказав товаришам, щоби ніхто не важив ся зрадити ся, що знає тайну старого. Ніхто не сміє заглянути у стодолу під ту пору, як старий там пішов. Бачите, пане сотнику, мене. Я втратив батька дитиною, і не дуже його тямлю. Батька заступали мені родичі мого побратима Марка Жмайла. Його прадід був для мене прадідом. І колиб я у гурті людей побачив чоловіка на старого Грицька Жмайла похожего, чи не зрадів би я? Яб його по руках цілував, яб... не знаю, що я би зробив.

Петро дуже зворушив ся. Сотник каже:

— Хлопче, нехай тебе обійму. Такої душі, як твоя, я ще не бачив. Але таки скажи мені, як діло повести, щоб і давний лад у редуті завести, і старого не образити.

— Справа не тяжка, пане сотнику, і до осени може бути усе гаразд...

— Цікавий я, як?

— Заснуймо зараз із того боку редути селище і назв'їм його Чубівкою. Маємо бранців з Поділля шістьдесять душ. Зразу вистане.

— Хибаж самі баби будуть хазяйнувати? Між ними мало муштин.

— Чого самі? Хиба у нас нема козаків? А ще й інші прибудуть, люди знають, де Чубова редута. Хай самі козаки поженять ся і заживуть на свободі. Поля, лугів, лісу, лук у нас вистане.

Як Петро те оповідав, сотник, не міг з дива вийти над його розумом і статочністю.

— Бо до чого воно доведе? Будуть з собою дикі пари воркувати, та лише образа божа з того вийде, і народ зледащїє і знївечить ся.

— Та як будуть вїнчати ся без попа?

— Колиб стільки лиха. Знайдемо попа з попадею і церкву поставимо.

— І гадаєш, що до осени поставимо село, як слїд, з церквою і зі всіма порядками?

— Не зі всіми, бо не буде у нас ні пана, ні жида, а самі вольні люди, козаки. А дасть Бог, то і школу заведемо, щоб діти вчили ся грамоти. Тоді Чубівка стане славна на всю Україну.

— Коли ти таке видумав, то даю тобі власть. Орудуй всім і роби, як знаєш. Я нічого не пожалїю, щоб гаразд усьо переведено. Тільки може нам сил, робучих рук, не стане.

— Пане сотнику, коли їм скажемо, про що йде, то днями і ночами будуть працювати.

— А ти вже любив яку дївчину? Признай ся!

— Моя дївчина ще у попелі іграєть ся, а тут її нема.

— Ну, добре! Одна нам буде біда. Коли нас татарва занюшить, на певно нічого не вдїємо. Скличемо народ на свободу, а татарва наскочить та в ясир поведе.

— Будемо так робити, як роблять уходники на диких полях. Будемо стерегтись. А для безпеки прокопаємо підземний льох аж до самої ре-

дути. Розумієть ся, що редуту треба розширити, щоби вона не сто, а тисячу народа помістила. Молодь буде до нас напливати, як мухи до меду. Вишколивши їх, посилати мемо на Січ, а відтак котрий верне, одружить ся тут і заживе спокійно, не знаючи ні холоду, ні голоду. Із тої Чубівки буде колись оселя славна на цілу Україну. Уходництво поверне ся на нас. Вона набере такої сили, що і орда нічого не вдіє.

— То правда. Мала сила козаків добре узброєних побє велику татарську купу. То розбишацька голота. Вона лише у великій купі небезпешна. Татари зле узброєні. Шаблю має у них хиба десятий, а то всьо ломаки, кінські черепи на дрючках, лук тай стріли. Я мав з ними нераз роботу. Та з ними треба би раз зробити порядок.

— Як?

— Козацтво мусить здобути Крим, задавити петлею ту шию, якою татарва нашу кров проковтує. Перекоп мусить бути наш. Розумієш? З Криму вся біда йде. Ногайці і бурлацькі татари не були би страшні, як би у Криму хан татарський не сидів.

— А щож січові товариші на те?

— Відкладають все до слушного часу, а поки що на Крим, на татарські та турецькі землі набігають тільки. Татари їм відплачують ся тим самим і так поводять ся, місто зробити вже раз путне діло і кінець.

Петра мов запалив до давно придуманого діла. Не раз хотів поговорити з сотником, та вже на стільки познакомив ся з козацькими звичаями, що не слід молодому старого розуму вчити. Він не смів перший заговорити, і тому радий був, що так воно до ладу склало ся, що міг сотникови розкласти, та пояснити.

Зараз того вечера, як вернули з поля, виїшов на майдан, і тут обявив народови, що сотник задумав.

— Слушайте товариші! Заснуємо тут зараз під редутою слободу, покладемо селище, а тоді кому охота, нехай женить ся і хазяйнує.

— Славно! Ось далєбі добре!

— Але треба багато праці, бо ніхто нам не поможе, хиба один Бог, треба буде добре чуприну нагріти, щоби до осени бути зі всім готовим. Я розмежую, помір'яю місце, а з неділі зачнемо рубати дерево в лісі і хати ставити.

— Будемо працювати день і ніч, дай Боже здоровле пану сотникови, що таке видумав.

Сотник слухав тих Петрових розпорядків з хати:

„З того хлопця щось велике буде. Розумний до біса, як старий. І я певний, що він діло виведе на чисту воду. Тоді слава наша піде гомоном по цілій Україні. То буде Чубівка, а я тут буду собі таким самим паном, як князь у своїм Остро-зі, або кошовий на Січи. Тільки, що мене ніхто не скине.“

По тім всім каже Марко до Петра:

— Чому ти мені того всього не сказав?

— А хибаж ти не довідав ся тепер, як вже всі знають? Впрочім не було ще часу, бо то всьо зробило ся нині рано.

— Знаєш, Петре, що як вже тут стане слобода, то і ми оба тут останемо раз на все.

— Ані не думай про те. Як лише діло покінчу і заведу лад, ми їдемо на Січ. Гріх би, колиб ми, покінчивши острожську академію, засиділи ся за печню. То би був закопаний талан. Перед нами будучність. Ми для України маємо щось більше зробити, чим заснувати одну Чубівку.

XVI.

Петро мав таку вдачу, що коли що раз задумав і обміркував, то мусів перевести в діло, щоб не знати які перепони стрів на дорозі. Так

було й тепер. Сказав слово сотникови, що за-
снує слободу, і на се видавав усю свою енергію.

Порозумівши ся з Касяном, котрий за сей
плян аж вицілував Петра, він поділив козаків,
новиків і бранців на партії і призначував їм ро-
боту. Одні йшли своїм звичаєм робити в полі,
інчі йшли до ліса рубати та возити дерево на
будівлі. Навіть жінки мусіли помагати — міси-
ти глину, витинати хворост на огороду, сушити
очерет на стріхи. Петро сам розміряв з Марком
місця, де мали станути будинки, стодоли, стайні
та клуні. Показало ся, що Петро, хоч любив
з людьми пожартувати, був строгіший, чим ста-
рий Касян. Кождий непослух, або недбалість лі-
ниство, карав власною рукою дуже болючо.

Сотник говорив до Касяна :

— З нього кошовий буде, побачиш.

— Щира душа, їй Богу. От, слава небесно-
му, що нам його прислав на потіху...

Старий Касян не менче других радів з того,
що закладаєть ся тут оселя. Вже не треба буде
розставати ся з тими голубятами. А то він страш-
но бояв ся, хоч знав, що така розлука мусіла би
наступити. Він бачив той непорядок, який тут за-
вів ся. Значить ся, що тому треба було конче
покласти край, і всіх бранців повивозити десь
з редути. Тепер ся журба перестала його гриз-
ти. І старий укладав рожеві пляни на той час, як
воно буде, коли він стане непотрібом. Тоді зажи-
ве у хаті своїх діточок, буде їх голубити, поки
Господь не покличе його до себе.

— Господи небесний, — говорив собі Касян
у молитві, — дав Ти мені дожити на склонї мого
віку щастя, яке мені й не сніло ся. Заступала
тяжка хмара мою душу, аж тепер післав Господь
ясний промінь. Слава Тобі, Боже, і дяка! — А як
воно добре буде, що мати мемо свою церкву
і свого попа. Коли то я вже у церкві не був,
вже й не тямлю“.

Касян змінив ся не до пізнання, наче відмолоднів, а ще й те його радувало, що тепер не потребував крити ся з своєю любовю до тих сиріток. Робив се явно, на очах усіх. Старий радів, що малого Івасика, саджав на коня, на перед себе. Діти, що не мали ні батька, ні матери, прилягли до дідуся цілою душею. Усюди за ним ходили.

Продумав Петро цілий плян села. Відзначив місце на майдан. Там мала стати церква і попівство. Хати були довкруги, усі до сонця. Коло кожної хати огород.

Робота йшла гладко. Вже стали хати пошивати, як раз каже Петро до сотника.

— Пане сотнику! До осені я вже буду готовий. Та нам треба слобожан. Ніхто сього ще не знає, і ніде правди діти, не знаю, як до того брати ся. Признаю ся, що навіть того не знаю, в якій околиці я живу. Знаю, що над Синюхою, недалеко Бога, але як та сторона називаєть ся, їй Богу — не знаю.

— Вона називаєть ся Україна, а те місце Чубівка. О слобожан не турбуймо ся. Ми пішлемо охочих людей наших. Коли дізнають ся про нашу слободу, то вістка піде, як по степу огонь.

Так воно і стало ся. Розїхалось кількоро людей на Вкраїну і під осїнь стали люди стягати ся.

Між инчими приїхало трьох козаків. Один з них ледви держав ся на кони. Вони принесли сумну відомість, що сього року панські війська розбили цілком військо Косинського і він сам поляг головою.

Князь Вишневецький, з яким зачав собі Косинський, заманив його підступом у город Черкаси і тут його вбито. Його військо, кого не вбито, подало ся на Запорожжє. Вони якось вирвались і з халепи, узяли хорого товариша і пішли в світ за очі. Щасливо натрапили на Чубівку.

— Косинський хоч добрий козак, а все був

шибай голова, неосторожний і легковірний. Тому і згинув марно, хоч до великого діла був призначений, — говорив сотник. — Буде се наука для грядучого покоління: не знаючи броду, годі лізти у воду. Косинського сила за мала була, щоби з такими дуками міряться.

Під саму осінь покінчено оселю на сто домів. Скільки хат поставлено на запас, бо стільки слободян ще не було.

Поки ще мали слобожани перенести ся з редути, Петро клопотав голову сотникови, що треба се зробити торжественно. Треба усе посвятити і до того попа звідкілясь привести.

— Ей, коли би так можна о. Дамяна Наливайка з Острога...

— Що то за один? — питає сотник, — чи то яка рідня тому зрадникови Наливайкови?

— То рідний брат Северина.

— Я його й знати не хочу. Він зрадив Запорожців і станув проти них по стороні пана. Того йому Запорожці ніколи не забудуть, а хай його Бог заступить, щоби він їм у руки попав ся.

— Відкіля, пане сотнику, знаєш про те?

— Хибаж у мене Запорожці не бувають? Який би я був товариш, як би не знав, що на Запорожжі робить ся?

— О. Дамян певно тому не винен, — виправдував його Петро. — Северин був придворним у князя Острожського і мусів слухати. О. Дамян певно його до того не намовляв. То дуже дебела душа, і за нашу православну церкву дав би душу.

— Я того всього не знаю, який він для церкви, але його браток то поганець, який не варт козаком називати ся, і тому я про ніякого Наливайка чути не хочу.

— Я би таки рад, щоби зачинати з Богом.

— І я того хочу, а хиба нема попа крім Наливайка? Та про те ще час говорити, церква ще не готова.

— Як не готова?

— А образи де? а іконостас? а дзвони? навіть капильниці не придбав..... Я гадаю так. У мене є в Умані — до Уманя ближче нам, як до Острога — знакомий піп Юрко Книш, гарний чоловік і гарно співає. До нього напиши від мене листа, щоб або готових образів нам купив, або вишукав богомаза, який би нам всі образи до церкви вималював, які треба, та щоби роздивився за всею потребою. Та се зараз не зробить ся, тої роботи буде на цілу зиму. Отож з твоїм святом треба подождати нарік.

Петро схопив ся за голову.

— Хибаж ті всі бранці будуть зимувати в редути? Що з нашої редути станеть ся. Треба буде в стодолі печі поставляти, бо померзнуть. А деж зложити хліб?

— Чого ти так розкудкудакав ся, Петре? Забери собі їх хоч би зараз на слободу, а з помом то відложім справу нарік...

Нічого було говорити, коли не можна інакше.

Сотник прийшов у світлицю, як приступив до нього старий Максим з козаком Ониськом. Максим каже:

— Прийшли ми, пане сотнику, прохати, щоби ти нас випустив звідсіля, за хліб за сіль дякуємо.

— А ви куди?

— На Січ йдемо, або в світ за очі...

— Що вам стало ся? так мене покидаєте? чому?

— Вибач нам, пане сотнику, за слово. У твоїй редути завелось таке, що сором козакови тут побувати. Говорило ся, що Чубівка — то мала Січ, і січовий закон тут є. І так воно тут було, поки чорт бабів не наслав. Тепер тут не Січ, а бабський кагал. Козаки нівечать ся, бабіють, місто козацького ремесла вчити ся, вони воркують, мов

голуби з дівками та молодицями, а старий Касян дітий няньчить....

— Та хибаж ви не бачите, що всі ті люди підуть у селище жити, а тут заведеть ся старий січовий порядок.

— Бодай так пси траву пасли! Хлопці забігати будуть на село до дівчат, нікому буде в ребуті службу робити. Зле ти, пане сотнику, діло обдумав, нам того не було треба.

— Пождіть ще зо два дні. Я обдумаю діло ще інакше.

— Нічого не продумаєш. Один вихід: відогнати слобожан куди інди.

Сотник узяв ся за голову. Справді, старші козаки по приміру Максима порозлізають ся, остане сама молодь, а тій все зелено в голові.

Сотник покликав Касяна:

— Що будемо робити, старий товаришу? Ми собі біду напители, козаки старші ремствують і втікати збирають ся від нас. Ось що йно Максим з Ониськом подякували за хліб і сіль.

— Хай ідуть з Богом, я відсіля не рушу ся і моїх сиріток від себе не дам, а коли на те, то я для себе беру одну хату, і зимовиком заживу. Вже пора дати старим костям одпочити.

— Маєш бабо книш! Ось вигадав! А хтож у редуті осаулом буде?

— А хоч би і той Петро. Чом же не козак! усьому дасть раду.

Якраз надійшов Петро.

— Петре, чи ти знаєш, що козаки перед бабами на Запорожжє втікають? Ось Максим нагородив мені сім міхів полови.

— Боже мій! Та зараз нині забираю всіх слобожан на селище.

— Він каже, що хлопці до дівчат забігати муть, а в редуті собаки сторожити муть. Скарана година. На що я на таке свій дозвіл дав.

— Пане сотнику, таке можуть говорити старі діди, яким заздро, що ніяка дівчина їх не

хоче. Але світ для молодих. Коли би світ так робив, то би рід людський мусів загинути. А як Господь говорив до наших прародителів, ростіте і множите ся, исполняйте землю...

— Але через бабу то і Адам в раю не вдержав ся,—докинув Максим, що з боку прислухувався тій розмові.

— А Господь сказав ще інакше, — говорив Петро: — не добре єсть чоловіку єдиному бути, сотворім єму чоловіциу.

— До чорта зі всіми чоловічицями, тьфу, — сказав Максим і хотів відходити.

— Погоди, дядьку Максиме, ще одно слово. Правда, що на Січи жінкам під карою смерти не можна жити, бо такий закон.

— Сам се добре знаю, тому тут не хочу з бабами жити.

— Але ти, дядьку Максиме, старий Запорожець і знаєш добре, що на Запорожжі, поза Січчю живуть жонаті козаки і хазяйнують, а коли кошовий закликає, то кождий вилазить із запічка, хапає за шаблю, і опять козак, ще може завзятий, чим той нежонатий, бо він стає в обороні своєї небоги та діточок, правда, що так?

— Ну і що з того?

— Чомуж би у нас такого не мало бути? Тут у редуті то наша Січ, а там за редутуою селище. А те, щоби молоді козаки не нівечили ся, на се є рада: закон. Не вільно виходити, тай годі. А хто не послухає закона, то зробить ся з ним те, що й на Запорожжі. Не бійсь у старого Касяна тверда рука.

— Ні, синку, — каже Касян, — твоя рука твердіша і я саме говорив сотникови, щоби тебе на мойому місці поставив. Мені вже час спочити, та за печю галушки жувати.

— Таки так, Петре, і буде. Тебе роблю осалом у нашій Січи. Порядкуванне села передай твійому побратимови Маркови, а ти заводи тут порядок, як знаєш...

— Се для мене честь велика, по старім козарлюзі Касяні тут осаулувати, та я ще за молодий.

— Пішла би я, та бою ся, — говорив Касян, — не відмовляй ся, тебе ще кошовим не вибирають, а слухай, що старші говорять.

Петро став осаулом у Чубовій редуті. Проголосив се сотник усім, що зібрали ся обідати. До них говорив Петро:

— За вас товариші я життя положу, але хто мене не послухає, то далєбі так випарю, що йому біс приснить ся. — У сю неділю відправимо молебень і всі слобожани підуть жити на своє хазяйство. Пан сотник дасть кождому по корові, і хліба стільки, щоби перезимував, а про все инче треба самому промишляти. Кождий дістане і зброю. У вільних хвилях від роботи, коли сурма на валах редути заграє, кождий козак приходить сюди узброєний. Хто би не прийшов, а не виправдав ся, буде строго покараний. А кому ся кара і раз і другий не помогла, того зі слободи проженемо на чотири вітри. Жінкам до редути під карою смерти приходити не вільно. Село має собі вибрати свого старшину, котрого всі мають слухати. Того має кождий тримати ся, що я тут проголосив, такий буде наш закон козацький. Розуміли?

— Добре, того будемо держати ся.

— Тямте, що пан сотник не для примхи так наказує, лише для вашого добра. Під боком орда сидить. Як би не було тут порядку, то вас усіх забере, як кури зпід стріхи, і в ясир пожене. Тепер кождий приступай, хто вибрав собі дружину, хай тебе запишу у реєстр...

Слобожани стали оглядати ся, а за хвилию приступали парами, хто з дівчиною, а хто з молодичею.

Надійшла одна така пара: молодий хлопець яких вісімнадцять літ зі старшою молодичею,

яких літ понад сорок. Всі стали сміяти ся, а Петро, оглянувши їх, каже:

— Ти, Климе, хочеш з нею жити?

— Так.

— Підожди, я тебе зараз звінчаю.

Петро хопив хлопця за пошитте і став з цілої сили парити прутом, та по кождім ударі приговорював: беру — собі — тебе — за малжонку, — а їж тебе — не опушу. — Ось тобі, жовтодзюбий ледаре, ось маєш. Мамине молоко зпід носа не висохло, а він женив би ся! — Тепер княгине, прочитаю тобі шлюб. Із бабою зробив те саме.

— Не давно тебе з татарського пута ослобонили, а ти будеш мені хлопця молокососа баламутити.... тепер рушай. — А того ледара замкнути ще на добу до льоху о хлібі і воді....

Усі страшно сміяли ся, а сотник на рундуку хати аж присідав зі сміху.

Максим каже до Ониська:

— А що, товаришу, йдемо?

— Ні, лишім ся, той дасть собі раду і буде порядок. Такого не сором і старому слухати.

І справді, від тепер настав порядок, якого давно тут не було. Слобожани пішли на село жити. Кождий порав ся під зиму в хаті і коло хати і дороблював чого йому не ставало.

Петро часто скликав слобожан у реду, і тут зарядив вправи військові. Першого, що спізнів ся, вибив. Показало ся, що Петро строгіший був, чим Касян. А мимо того всі його любили, бо і поратувати любив, і оповів щось цікавого, і на бандурі загравав та заспівав.

Сотник післав з листом до Умяня за образами. За то сотник заплатив червінцями. Попа Юрка Книша замовлено заздалегідь, щоби приїхав посвятити церкву, коли буде готова і повінчати слобожан. Коли се буде, сотник опять дасть йому знати.

Вже було по весняних роботах, як Петро-скомпонував таке письмо до о. Юрка Книша:

Ваша милость, благочинный отче!

Я, товаришь славного сѣчового запорожско-го войска і наказный сотникъ Иванъ Чубъ на козацкой редутѣ тогож имене надъ рикою Сенюхою положеной, упорядковавши на способъ козацкій запорозкій слободу Чубівку, прошу со всемъ товариствомъ вашу милость прибыти къ намъ и посвятити нашъ новосозиданный храмъ божий Пресвятыя Покрове во славу Господню и на пользу хрещеному православному народу, а ижъ у насъ въ реченой слободѣ много люда жиеть въ безбрачномъ сожитію, ибо священника не было доселѣ, то жиченіемъ нашимъ бы было пры томъ то торжествѣ, тоже и бракосочитаніе учинити соблазны избѣженія ради. Такожде было бы желаніемъ нашемъ приобрѣсти намъ попав священнослужителя, который бы здесь свою парохію имѣлъ и для насъ богослуженіе еженедѣльно и по праздникамъ господнимъ служилъ.

Вашой милости покорный слуга и приятель Иванъ Чубъ сотникъ собственной рукою и осауль Петръ Конашевичъ.

Листа того повізъ відділ козаків, забравши з собою два вози, навантажені всяким добром для протопопа Книша.

У той час приїхав до Уманя о. Дамян Наливайко. — Він був з о. Юрком добрий знакомий і того року загадав його відвідати. Як раз під ту пору приїхали козаки з листом від Чуба. О. Юрко прочитав листа і передав його о. Дамянови.

— Не знаю звідкіля у тій пустині такий гарний писар знайшов ся — ось глянь. О. Дамян довго придивляв ся листови, читав і став щось нагадувати собі, а далі вдарив ся радісно по полам і аж скрикнув:

— А я по ньому вже і панахиду відправив.....

— Хтож то такий?

— А ось тут підписаний Петро Конашевич,

колишній ученик острожської школи. Та скажи мені, хто сей лист приніс, і приклич його сюди.

Прийшов козак, а о. Дамян став його випитувати. В міру того як слухав оповідання козака, щораз більше цікавився о. Дамян. Був дуже радий, дізнавшися, що і Петро і Марко живі та здорові.

— То ціла з тим історія, — говорив о. Дамян до о. Юрка, — там в бурсі счинилася халепа діввацька, з наклону одного діякона. Та по тім всім одної ночі, серед лютої зими пропали оба хлопці, а з ними і діякон — Артемій звався. Ніхто не міг відгадати, що з ними сталося, боже неможливе, щоб діякон з своїми ворогами разом втікав. Іно що, коли сніг стаяв, знайшли діякона неживого під бурсовою огорожею. Усі догадувалися, що хлопці помстилися на клеветнику, та що опісля втекли, але куди? як? — ніхто не міг відгадати. Сам князь тим дуже цікавився, бо обох хлопців дуже любив і великі надії на них покладав, а я теж. Усі розпити не довели до пуття... Аж ось вони в Чубовій редуті засіли, но і як видно з оповідань козака, вони там у пошанні. Знаєш що, приятелю? Я їду з тобою враз, возьмемо зараз і монаха з якого монастиря, а може якого инчого попа маєш, і там впорядкуємо їм парафію. Я знаю, що то Петрова робота, бо він завсіди був дуже до церкви привязаний і дуже побожний. Я мушу тих гільтаїв побачити.

— Як вони вбили чоловіка і до того духовну особу, то не конче вони такі добрі.

— Говори своє! То була кара божа на того діякона. Ледащо був, та ще й криво присягав, я того певний. Хлопцями сталася із того велика кривда, то я їм і не дуже то дивуюся. Впрочім мусіло то статися не злоумишленно, а так в суперечці, бо на діяконі знайдено лиш один знак від кулака, на виску. То була зрештою така нездара, що не багато йому було треба. Впрочім так Бог зарядив, що вибрав собі їх на караючу десницю — кажу тобі, що діякон присягав ложно,

я того певний. Колиж ідемо? Шукай скоро того попа, що з нами поїде.

— Той піп жонатий.

— То і ліпше. Знаєш, що наші люди не люблять безженних, що за молодицями зиркають. Давай його зараз.

— Я мушу їхати, бо сотник мій приятель і благодітель моєї церкви. Що року пришло щось і на церков і для мене худоба, але зараз то так не може бути.

О. Дамян нетерпеливив ся, але нічого було робити.

Вибрали ся аж третього дня. Їхали на тих возах, що з козаками сотник прислав. На однім возі їхали оба благочинні, на другім молодий піп з попадею.

Супроводжали їх козаки, то і безпешно було.

Петро не радий був з того, що не о. Дамян, лише хто инчий бачите ме його роботу і ревність до церкви, але годі було переломити упір сотника, котрий, як і всі Запорожці, не любив Наливайка за те, що козацтво зрадив і проти них воював.

Можна собі уявити, як зрадів Петро, побачивши о. Дамяна неждано. Він цілував його по руках. О. Дамян поцілував його в голову. За те Марко не хотів зразу показати ся. Він почував себе винуватцем і о. Дамян зараз того догадав ся.

— Скажи Маркови, — я знаю, що він тут є, що як посвятимо церкву, то нехай приїде до мене висповідати ся.

А тепер Петро нагадав свою турботу, як тут сказати сотникови, що приїхав о. Наливайко. Сотник готов підозрівати його про який підступ, про непослух проти його волі.

„Нехай дієть ся воля божа, коли так Бог запорядив, я тут ні причім...“

Сотник йно що вернув до редути з поля. Він зрадів, побачивши о. Юрка. В тім молодім

догадував ся попа до своєї парохії, на о. Демяна дивив ся як на незнаного.

— Чогож ти, пане сотнику, так недовірчиво на мене дивиш ся? — каже о. Дамян. Зложило ся так, що я як раз був у нашого спільного приятеля, як приїхав твій післанець, а що я знаю добре Петра і його побратима, то я з власної охоти приїхав сюди. — Чи не радий такому гостеві.

— А хтож ти, отче, будеш? Звідкіля знаєш мого осаула Петра Конашевича?

— Давно його знаю, ще зі школи Острога.

— Коли ти, отче, Наливайко, а здаєть ся, що так воно й буде — о. Дамян притакнув головою — то нігде правди діти, я тобі не радий, і краще, щоб ти був не переступив порога моєї редути. Імя Наливайка на Запорозжжі, серед низового лицарства зненавиджене, а Северин, то либонь твій брат.

О. Дамян відразу догадав ся про що йде.

— Заспокій ся, пане сотнику, а побачиш, що справа мого брата вияснить ся.

— Вияснить ся тоді, як його козаки піймавши, живого у землю закопають. У нас така кара, коли козак товариша убіє, а він вбив їх більш сотні. . а поки те, я не хочу, щоби який Наливайко у мене священнодійствував... коли се твоя штука, пане осауле, то ми і з тобою порухуємось, — каже, дивлячись грізно на Петра, — ти хитрий з біса, але я не позволю нікому на носі собі грати!..

Петро стояв, не знаючи, на котру ступити, він такого гніву у сотника Чуба не видів ще.

Тепер вмішав ся о. Юрко:

— Іване! Брате мій! Прийми мої запевнення, як твого приятеля, що пан осаул тут ні при чім. Мій друг о. Дамян приїхав до мене случайно, в духовнім ділі. Мені здаєть ся, що по давній дружбі ти мені повіриш, а що до твоєї неохоти до о. Дамяна, то розтолкуйте річ, як на статочних людей пристало, а всьо вияснить ся.

— Не треба мені ніякого вияснення, бо саме діло за себе говорить, — каже сотник.

— Поперед усього брат за брата не відповідає...

— Навпаки, — обзивається о. Дамян, — я на той раз за мого брата Северина відповідаю.

Сотник поглянув грізно на о. Дамяна, і хав уже за пістоль. Положення ставало ся грізне. О. Дамян підвів руки до гори і каже:

— Можеш мене вбити, я в твоїй владі, але поперед послухай: я виправив Северина в похід з князем, щоб ратувати Косинського від неминучої смерті, бо я знав, що діло Косинського впаде. Я знав, що Косинський не буде себе щадити, буде між першими, і коли не поляже лицарською смертю, то впаде в руки князеві. Я знав, який був князь лютий на Косинського, і знав, що як піймає його, то відрубати голову прикаже. А Северин мав до того недопустити, і так воно й стало ся. Северин його випросив. Косинського пустив князь на волю, то пане сотнику сам здоров знаєш. Я тебе впевняю, і моїм словом ручаю, а і побожити ся можу на евангеліє, що так було. А що Косинський, попикши ся раз, згорів у тім самім огни, то не я, не Северин тому винен, лише його неосторожність і нерозважливість. Косинського ти мусів знати добре.....

Сотник Чуб слухав уважно, і м'як, як віск. Гнів його минав ся.

— Коли ти, отче, правду говориш, то дай тобі Боже здоровля, що ти мені діло пояснив. Велика шкода, що ніхто того на Запорожжі не знає. А може і знає, а нумо зараз розвідаємо. Закличте сюди тих двох козаків, що з Косинським були.

Та сі два нічого не знали, чи під Пяткою був Наливайко, бо лише так у війську Косинського говорило ся. Вони бачили, що з княжим військом були якісь козаки, та Наливайка, а вони його знають, не бачили.

Хоч вони слів о. Дамяна не могли потвердити, але й не перечили тому, а добрячий сотник повірив. І зараз випогодилось його лице, а він каже:

— Ну, вибачайте за прикре слово, і будьте гостями, у хату просимо... — Попа з попадею відвели зараз у попівство на село, а оба протопопи зажили в сотниковій хаті у редуті. З сього усього Петро найбільше був радий.

Посвяченне церкви назначили на найближчу неділю. За той час гості оглядали нову оселю. Водив їх всюди Петро і пояснював, а вони з дива не могли вийти над сими порядками, які тут Петро позаводив.

Прийшла вижидана неділя. Посвятили церкву, а опісля по службі божій звінчано шістьдесят пар слобожан. Та при кінці відбуло ся водосвятте перед церквою і о. Дамян виголосив до народа проповідь. У ній згадав він і Петра:

— Люблю тебе, Петре, як рідну дитину, полюбив тебе від першої хвилі, як ми стрінулись і я проглянув на скрізь твою щирю душу. Провидінне показало тобі дорогу, яку ти вибрав, і якою підеш. Йди ціле твоє життя туди в страсі господнім, а зайдеш дуже високо. Тебе жде велике завданне між українським народом, між козацтвом, а коли Господь тобі і далі благословити буде, то в твоїй руці опинить ся гетьманська булава. Тоді ти пізнаєш, яка вона важка. Та тобі не вільно буде її кинути, бо тим закопав би ти талант, який тобі Господь дав. Коли на своїй гетьманській шапці заткнеш чаплине перо, не здоймай її перед ніким, хиба перед православною церквою, та козацьким товариством, не корись нікому, хиба Богу, та українському народови. Бог тебе вибрав, як оноді Мойсея на проводиря народови, з якого ти вийшов. Бог тобі помагати буде на славу вольного козацького народа.....

І коли о. Дамян говорив про чаплине перо, стало ся таке, що саме у сю хвилю залопотіло у

воздусі і надлетіла чапля. Вона летіла низько, не лякаючись людий.

Усі не могли з дива вийти, що се стало ся у тій самій хвилі. Усі брали се за пророцтво, і аж ахнули з дива.

В тій хвилі подобав о. Дамян на якогось святого. Сей старий згорблений чоловік, сухий, мов аскет, випрямив ся і говорив з жаром, а слова виходили з його уст, мов полумя.

Петро стояв зворушений. Його налякали слова о. Дамяна, бо так високо, аж до гетьманської булави він і думкою не сягав. Петро впа на вколішки, закрив лице долонями і заплакав. Він сам повірив, що таке мусить стати ся.... а гетьманська булава вельми тяжка і він не вдержить, опустить її, а тоді треба буде перед Богом тяжко відповісти, коли почує слова: рабе лукавий, проч від мене. Йому так стало лячно, що аж морозом його прийшло.

Того дня справив Чуб народови великий бенкет. Виточили з льоху скілька бочок меду і народ веселив ся.

Сотник говорив весело.

— Шістьдесять весіль, то не що будь. А тепер, як стануть мене усі в куми просити, то, їй Богу, не подолію тому.

XVII.

Петро побув у Чубовій редуті ще два роки. За той час татарва не зачіпала їх. Раз йно вкрали татари Чубівським слобожанам табунець конний. Та не мали з того пожитку, бо не встигли перебрати ся на той бік Бога, як їх Петро догнав з козаками, розгромив, а табун відбив.

Настав початок зими. Земля йно що замерзла і вкрила ся невеликим снігом. У ту пору сотник виправляв партію козаків на Запорожжє. Його редута стала справдішньою фортецею, а слобода

розжилась на скілька сот душ. Старий Касян жив на слободі при своїх прибраних діточках. Вже оглядав ся за женихом для своєї донечки.

Сотник прикликав Петра і каже :

— Люблю тебе, Петре, як рідного брата, та не вік тобі тут вікувати, тобі пора у світ. Ти йди з сим гуртом на Запорожжє — жаль мені з тобою розстати ся, та годі інакше. Тебе на Січи більше потреба, чим тут у редуті. Знаєш, яке тепер на Січи завело ся, багато народу полягло над Солоницею з Лободою і Наливайком. Гей, гей! Коли то ті убутки заповнять ся свіжим народом! — Не повелось Косинському, не повелось тим двом, комуж воно поведеть ся, хто освободить Україну від панського ярма?

— За мала сила була, — каже Петро. — На таке діло треба добре приготувити ся, а поки не підійметь ся до боротьби цілий народ, то панів не поконаємо.

— Сила була за мала, а незгода ще більша. Та вже не ми старі втремо сьому носа. Се велике діло на вас молодих жде. Я, Петре, на тебе велику надію покладаю...

— Коли Польща не ослабне, не можемо до неї брати ся, — каже Петро.

— А хто її ослабить, коли у нас сили не буде?

— Бачиш, пане сотнику, я не одну нічку над сим передумав, самі не можемо подоліти!

— А хто нам допоможе, де знайдемо союзника? — Від Москви нічого нам надіяти ся. Вже Косинський пробував, та не повелось. Москва лише до того руку приложить, де бачить свою користь. Кудиж звернемось?

— Я так міркував теж, але нам лишаєть ся одна Туреччина...

— Господи! Що ти кажеш!? З бісурманами вязати ся? Шож скаже цілий хрещений мир? І якаж з того користь? Турки заняли би цілу Україну, яничарів би з нас робили так, як роблять

в Молдавії, в Волошині, в Болгарії та в Сербії. Ні, сину, ти або глузуєш, або зле обміркував діло.

— Ні, батьку, я обміркував добре. Турки ані догадають ся, що вони будуть нашими союзниками на ослабленне Польщі. Бо ми їх маємо бити, палити, грабити, а чим більше їх козацтво буде мотлошити, тим більше вони мстити ся будуть на Польщі. Знаєш, пане сотнику, чому приходять від Польщі до козаків ті всі заборони ходити на море? то всьо під грозою Туреччини з боязни перед нею.

— Тоб то так: чергою, пане брате, то і батькови достанеть ся, — говорив сотник, сміючись. — Та бач з другого боку Польща задавать козацтво, щоби від Туреччини мати спокій.

— Ні, батьку. Польща, боячи ся Туреччини, лише одною рукою держати буде козацтво за чуба, а все мусить про те тямити, що козацтво буде колись їй потрібне, чи на Турків, чи на Шведів, чи на Москву, бо і в московський город лакове їх око заглядає.

— Гаразд, сину. Так і роби, із того показуєть ся, що таких, як ти на Запорожжі потреба. Ти незадовго вийдеш на верх. Ти козацький звичай знаєш, і вчити тебе не треба. Бісурманів бити, а вони бити муть Польщу — гаразд так, ти гарно се обміркував, най тебе за се обніму. Посилаю тепер з тобою сорок чоловіків, вибирай собі їх сам. Я Perezимую, з чим є, за той час прийде новий народ, вишколить ся, а як зберу силу, то і я попробую бісурман шарпати.

— Ні, батьку, не роби сього. Ти, о скільки мога, лише обороняй ся від тих поганих сусідів, та не пускай їх на Україну, але не зачіпай їх, бо не будеш мати супокою і Чубівка буде на тім терпіти. Виховуй батьку твоєю мудрою, досвідною головою козацтво, а тим найбільше допоможеш ділу. Поширяй свою слободу народом вольним, кріпким, а тим допоможеш неньці Україні. Та не

гнівись, що я, молодик, тобі, пане сотнику, старому Запорожцеві, науки даю, але я привик говорити з тобою по ширости, як з батьком.

— Від тебе, любий Петре, всьо прийму, спасибі за ширість твою, спасибі за твоє шире товариство. Ніколи тобі сього не забуду. Ти зробив мою Чубівку славною, зробиш і Запорожже славним, щоб вороги перед ним дріжали, а цілий світ, щоб забігав у нього приязни та побратимства. — Чи Марко іде з тобою?

— З Марком ми не можемо розлучити ся, бо ми побратими.

— Правда, правда, а того розривати я не буду, хоч добре булоб мати тут письменного чоловіка. — Отож, Петре, ми зробимо так: ти будеш ватажком над тим гуртком, що на Січ йде. На проводира, щоб ви по степу не блудили, як тоді з Острога, дам вам старого Запорожця Ониська Пугача, що у мене недавно гостює, а йому дуже скучить ся за Січчю. Хотів сам іти та небезпешно одного чоловіка самого пускати. Він не лише дорогу на Січ знає, а ще і порадить тобі в потребі, розумна голова.

Стали приготовляти ся в дорогу. Сотник по прийнятому звичаю виправляв на Січ своїх учнів одягнених, обутих і озброєних. Кождий діставав ще по коневі, які йшли відтак на власність січового товариства. До того додавав вози з харчами для цілої чети.

Так було й тепер. Вибиралось сорок козаків. Була то на той час сила, яка в дорозі не пропаде і оборонить ся від напасти. Як мали вже виїздити, був лагідний зимовий день. Трошечки притрясало снігом. Козаки поставали на конях на майдані редути. Тут зібрали ся всі, щоб попрощати товаришів в далеку дорогу. Петро з Марком вийшли з світлиці сотника. Він вийшов теж. З'явив ся старий Касян, що прийшов як раз з селища.

Петро, знімаючи шапку, уклонився низенько сотникови і цілому товариству і каже:

— Благослови, пане сотнику, твоїх вірних слуг у далеку дорогу. Спасибі тобі за науку, за твою ласкавість, що нас сиріток пригорнув до себе. Вибач нам за нашу неслухняність, коли тебе дечим образили. Дай Боже нам здоровля побачити ся. Твоєї редути по вік не забудемо.

На те сотник:

— Нічим ви мене не образили, мої голуби. Тішуся, що я вас в людий вивів, хоч жаль мені з вами розставати ся. Служіть так вірно матері Січи на Україні, як мені служили, а Бог вас буде благословити. Я вас благословлю, нехай вас ратує свята Покрова від усякої пригоди.

Петро поцілував сотника в руку, а сотник його обняв і перехрестив. Те саме зробив і з Марком.

Петро приступив ще і до старого Касяна. Старий втирав сльози, обняв і голубив Петра, мов рідного сина.

— Боже вас провадь. Во ім'я отця і сина святого духа, амінь!

Петро був зворушений. Скочив на коня і станув на переді. За плечами у нього були крім рушниці ще і сагайдак зі стрілами та сріблом кований лук, подарунок князя. Задудоніли на мості і рушили в село мовчки. Вали редути заповнилися народом, який вигукував і вимахував шапками.

А на селі згуртувалися усі на майдані коло церкви. Не було дитини, яка би сиділа в хаті. Багато людий повилазило на стріхи, щоби ліпше видіти.

Перед церквою стояв піп у ризах, повиноси і хоругви. Петро станув перед церквою з своєю четою в порядку.

Піп відчитав молитву і кропив козаків свяченою водою. Між народом почувся плач. Відтак ходив піп поміж ряди козацькі і давав цілувати хрест.

Петро опять станув на середині перехрестився тричі і рушив. Народ супроводжав їх благословенням. Жіноцтво плакало. Залунала пісня і покотилась широкою луною по степу...

Засвистали козаченьки
В похід з полуночі —
Заплакала Марусенька
Свої карі очі....

У хаті вдови Прокопихи стояла на порозі її дочка Настя. Вона затиснула бліді уста і дивилась на відїджаючих козаків мов сонна.

Коли чета виїздила з воріт села, вона заломила руки і влетіла у хату.

— Мамо, моя мамо, нема вже його, що мені робити?

— Бог з тобою, моє серденько, за ким ти так побиваєш ся?

— Мамо, чи є хто такий инчий між усім козацтвом, як сей Петро? Боже мій, Боже! чого я його так полюбила?

Вона плакала, ломлючи руки.

— А хибаж він тебе любить теж?

— Не знаю я того мамо, він мені того ніколи не говорив, не знаю, чи дивив ся на мене...

— Дурна дівчино, чогож ти за ним побиваєш ся, от, викинь дур із голови....

— Ні, мамо, не можу я його з серця викинути. Який він гарний, який бравий козак. Я би за ним на край світа пішла, як би лише словечко сказав... Не жити мені без нього... — Настя, мов божевільна, вибігла прожогом із хати і пропала.

А далеко із степу лунала ще козацька пісня...

Під різдво вилували рибалки молоде Настине тіло зпід ледової кори Синюхи.

Козацька чета що раз віддаляла ся від редути. На полудне попасли коний, перекусили і йшли дальше. Петро їхав із Марком та січовим

товаришем Трачом на переді. Всі були веселі, Марко каже:

— Петре, тямиш нашу втечу з Острога? Ми як нетлі на огонь летіли, чудом божим спасли ся.

— Ми були ще діти. Тепер зробили би ми інакше. Ось хоч би те: чого ми не перезимували у діда Ониська? Були би ми лиху годину переждали.

— Але нічого нам не стало ся, ми пережили прикру годину, досвіду набрали ся і на людий вийшли.

— Як біду перебудеш, то краще живеть ся, чим не зазнавши її, — каже Пугач, — не одну я біду перебув із тим мені добре жити на світі.

— А яку ви, батьку, найтяжчу біду перебули?

— Та послідна над Солоницею була найтяжча. Те, що я там перейшов, то морозом проймає, а що я лише чудом спас ся, то хиба Богу подякувати.

— А розкажи нам, будь ласка, як то стало ся? — питає Марко.

— Подождіть, станемо ночувати, тоді і розкажу. Може і інші схочуть послухати.

Сонце вже зайшло і стало смеркати ся. На землю наїла мрака. Поставили чотири вози, які з ними везли провізію, поприпинали коний і розвели чималий огонь. В середині між возами розіпняли шатра. На трох коликах розіпняли перед шатром великий котел і стали варити кашу. Накладали туди капусти і мяса. Як повечеряли, Марко нагадав Пугачеві, що обіцяв, і всі стали його просити, щоби розповів їм про похід Наливайка з Лободою та їх погром.

Пугач подумав хвилину, і каже:

— Нема поганіщих людий на світі, як ті пани, враз з цілою Річчю посполитою... Як їм козаків треба, як не можуть власними силами чого подолати, тоді до козаків: любчики, та голубчики, допоможіть. Ось бісурмани на нас йдуть,

ось татарва на нас чатує, а ви християнське лицарство, а нуте, збирайте ся, ми вам нічого не пожалуємо, і се, і те...

Ми народ воєнний, і війна — то наше ремесло. Збираємось, гуртуємось, а тут показуєть ся, що нема ні зруї, ні коний, ні гармати, а панам не спішно нам помагати, а всі їх обіцянки, то грушки на вербі. Ми мусимо іти голоруч і здобувати собі усе на ворогови. А тут і пани пишуть листи, польські гетьмани, і король його милость, а от цісар німецький і ріжні князі і княжики. — Зачала собі Польща з Волощиною, султан розсердив ся, гвалт! козаки помагайте! А ми, дурні, йдемо, проливаємо свою кров за ляцьку справу. У тій розправі багато нашого брата полягло. Нас таки добре пошарпали, і Молдавани, і Волоша, і Турки і Татари. Але ми таки доконали великого діла. — Тепер вертаємо на Україну з свіжих ран вилизувати ся. А пани до нас: вертайте собі, куди хочете, лише не через наші оселі. Ідіть собі попід землю, або хмарою попід небо, лише не важте ся станути на нашу землю, бо ви голодні, вам їсти хочеть ся, а вас нам тепер не треба. А як вернете до дому, то ті, що записані в реєстр, нехай остануть козаками, а уся инча голота, чернь, гайда до плуга, до роботи, бо прецінь панови працювати не ялось.

Засіли ми зимувати в Брацлавщині, то тут, то там, бо не було в нас сили іти дальше. Пани в крик: гільтайство, та своєвольство рабує нас, обідає, і піднесли на нас цілий шляхоцький світ. З того вийшла велика буча, яка скінчила ся аж над Солоницею. Наше військо засіло в Білій Церкві. Нас зразу не чіпали, та цілою силою кинулись на Наливайківців. Нічого казати, що Наливайко неабиякий ватажок. Він відступав збройною рукою возовим табором. Відтак завернув на Білу Церкву, щоби з нами получити ся. Хоч ми з Наливайком не були добрі, ще від часу Косинського, то мимо того не хотіли послухати пансь-

ких брехливих слів, щоб на Наливайка кинути ся, і помогти панам його здавити. Тому то пани і проти нас виступили. Храбрував проти нас той собака запорожський, князь Ружинський. Він у нас держав козацьку булаву, він годував ся козацьким хлібом, а гепер, пізнавши всі козацькі штуки, навчивши ся у нас воювати, виступив проти козацтва, мов кат.

Свою дорогу значив він шибеницями і палями, на яких застромлював своїх колишніх товаришів. Найлютішим показав себе, прийшовши у Паволоцьку волость. Страшно подумати, що там творило ся. Від того, що очевидці розказують, волос дубом стає. Бачить наша старшина, що то не жарти, посилає полковника Саська з трохтисячним військом проти Ружинського. Хто його знає, чи нас Господь відступив, чи Ружинському чорт помагав. Сасько поступив нерозважно. Не розвідавши гаразд, в котрім боці Ружинський, та яка в нього сила, вислав у сей бік передню сторожу, яка необачно наскочила на Ружинського і він її розбив на порох. Того налякав ся Сасько, і він уступив під Київ. А у Ружинського було всего на всего тисяч війська. Він осмілений такою легкою побідою, підступив до нас під Білу Церкву. За ним пішов Жолкевський з своїм військом. Наш полковник Шавула виступив проти нього, бо ми довідались, що йде до нас Наливайко. Нас було разом сім тисяч. Як бачите, ми могли тоді Ружинського роздавити. Та йому на час наспів з помочю Жолкевський. Ружинський напав на табор нагло. Ми збентежились. Настало замішанне, бо ніхто такої смілости не сподівав ся. Наш табор розірвали і ми стали уступати. Йно що за Руткою вдало ся Шавулі війсьکو впорядкувати, і тоді ми Ружинського відбили. Наспів зі своїми і Наливайко, і тоді ми Ружинського так спражили, що ледво втік. Ружинський з останками замкнув ся у білоцерківськім замку. Та тепер наспів Жолкевський. Старшина вважала неможливим давати йо-

му поле. Ми стали уступати на Трипіллі. Жолкевський кинув ся за нами. Нас було більше шести тисячів. Господь нас відступив, що ми перед такою малою силою уступили. На сором козацтву, ми з такою силою уступали перед на половину менчим військом Жолкевського. Ми отаборили ся п'ятьма рядами возів. Усі ми були піші. — До того ще Жолкевський не був тут з цілою своєю силою, бо він вирвав ся наперед, а решта йно що наступала за ним. Та мимо того він вдарив на нас на урочищі Гострому камені. Та не вдало ся йому розірвати табору. Ми гарно відбивали ся. Тоді стало ся нещастє. Шавулі гарматня куля руку урвала, а Сасько таки поляг лицарською смертю. Лободи не було тоді при нас, бо він з рештою нашого війська стояв під Київом. На місце раненого Шавули вибрано гетьманом Наливайка. Ми так збили ляхів, що Жолкевський не важив ся нас більше зачіпати, вернув ся у Білу Церкву і вижидав підмоги. Ми пішли далі. Під Київом ми злучили ся з Лободою. У його таборі було багато збігців, жінок та дітей, що втікали перед ляхами. То було наше нещастє. Та що було з тими нещасливими бездомними робити. Годі їх було лишити на поталу ворогови. Ми пішли під Переяслав, гадаючи, що в степ не поважать ся пани за нами йти.

Тепер пани взяли ся до давного способу розєднати нас. Жолкевський написав до Запорожців, обіцював нам цілу торбу ласк, як лише покинемо гільтаїв, себто Наливайківців. Та ми його післанців увязнили і закували в диби. Гетьманом опять вибрано Лободу. Радили ми, що далі робити. Нам лишало ся, або піти у московську землю, або получити ся з ханом і татарами, або обороняти ся до останку, а були і такі, що раді були здати ся на ласку панів. Щоби забезпечити ся від Жолкевського, треба було зупинити його переправу через Дніпро. Одні човни попалили, а другі поховали по комишах на всяку потребу.

Тимчасом Жолкевському вдалося погромити Кремпського, що зібрався з козацтвом у Каневі, на підмогу. Як Жолкевський прийшов у Київ, міщани зрадили йому, де човни поховані. За те хотіли ми Киян покарати. Зібравши сотню чайок, рушили козаки під проводом Підвисоцького горі Дніпром. Та Жолкевський уже стояв на березі і привитав їх гарматою. Похід не вдався. Підвисоцький трохи не втопився. Ми мусіли обмежитися до спинювання Жолкевському переходу через Дніпро і се нам вдалося. Ми гарматою затоплювали їм човни. А тим часом Лобода зачав перемірювати ся з панами. І знаєте, чого Жолкевський від нас вимагав? Видати йому Наливайка і інших старших, видати цісарські хоругви і гармати. Дрібничка, правда?

— Які то цісарські хоругви!

— А! то ви того не знаєте. Як хотіли усі володарі християнського світу зробити спілку на Турка, то німецький цісар прислав на Запорожжя свого посла Лясоту, він привіз Запорожцям у дарі хоругви, клейноди і вісім тисяч червінцями. Отож ті хоругви були панам солею в оці і вони наважились їх відібрати.

Видавати свого товариша ворогови на смерть мученицьку, то був би страшний гріх і Лобода се відкинув. Тепер Жолкевський пустився на хитрощі. До нас прислав двох, вони показувалися, що втікли від панів, і нас остерегли, що Жолкевський післав Потоцького геть повище Києва переправити ся через Дніпро і напасти на наш табор, де були самі жінки і діти, бо ціла козацька сила стояла над Дніпром і не дозволяла Жолкевському переправити ся. Ми тому і повірили. Треба було уступати ще далі. Наші човни поплили рікою Сулою, а наш табор посувався попри Сулу. Ми пішли аж під Лубни, щоби не дати себе заскочити. У нас ще була сила. Ми мали яких трицять гармат і багато усяких припасів. Як ми подалися далі, то Жолкевському прийшлося легко перейти

Дніпро. Він ішов в слід за нами. Йому прийшли на підмогу литовські полки. Тепер у Жолкевського була більша сила, як у нас. Ми уступали далі, хоч гірко було йти з таким великим табором. Не далеко нам було дістати ся в степ, а тоді ми спасли ся. Відгадав наші думки Жолкевський. Він розпочав з нами мирові переговори, щоби нас приспати, а тим часом післав військо повище Лубнів, що перейшло Сулу і заступило нам дорогу у степ. Кажу вам, діти, що ляхови не можна ніколи вірити, він тебе цілує, а ніж за пазухою держить. Ми стали табором над рікою Солоницею. Як ми побачили, що нас ляхи хитро взяли з двох боків, годі нам було з отабореного місця рушати ся. Ми окопали ся валами із трьох боків, і стали до оборони. Ляхи окружили нас і зачала ся облога. Нашого табору не можна було силою здобути, бо з трьох боків вали, а з четвертого велике болото. Було у нас яких шість тисяч війська, і доброго, і менче вдатного, а друге стільки жінок і дітей. У нас було багато коний і скоту, яких не було де пасти, і все то гинуло. Настала страшна спека і сморід від падлини. До того мало у нас було води. Ляхи стріляли у табор з гармати і багато люду нівечили. А Жолкевський не переставав вести переговорів з нами. Ізза того стали Наливайківці підозрівати нас у зраді. Повстали в таборі колотнечі, аж на одній радї Лободу вбито. Зробили се ті злодії Наливайківці.

— Хибаж се не козаки?

— Се збиранина з усяких злодіїв. Наливайко приймав усяку дрань, розбишаків. Вони нікого не щадили, а всі їх злодійства карбовано на справжніх козаках. Але по смерти нашого гетьмана не вдалось Наливайкови захопити гетьманську булаву, бо гетьманом вибрано Кремпського. Хоч Кремпський держав усе залізною рукою, то годі було обі сторони з собою погодити. Ми Запорожці не могли вибачити тим злодіям Наливайківцям смерти нашого батька. А як уже раз незго-

да вкраде ся в табор, то не може бути гаразду. Жолкевський знав про се від утікачів. Йому теж пильно було, у його війську був голод. Не можна було нічого довести, а він знав, що у нашім таборі є подостатком поживи і голодом нас не візьме. Йому теж дуже пильно було справу покінчити. З одного боку лякав нас своїми гуляй-городинами, а другого боку підпускав тумана на згоду.

— Що се таке гуляй-городини?

— Се такі рухомі фортеці на колесах, високі, мов обороги. З гори можна з них, скривши ся за стіни, стріляти з гармати у середину табору. Та ти один з другим, як хочеш справді Запорожцем бути, не допитуй ся всього, як баба, або дїтвак. Ти слухай та міркуй сам, поки не виміркуєш, а коли ні, то таки колись прийде час, що сам побачиш таку невидальщину.

І сі гуляй-городини справді налякали малодухів і вони подались на погану, зрадливу, прокляту згоду. Коли на се погадаю, то аж кров мене заливає від сорому. Згодили ся видати ляхам Наливайка, Шавулу і Шостака. Тим замарили козацьку славу на довгі віки. Треба признати Наливайківцям, що і чути про те не хотіли, щоб свого ватажка видавати. Вони окружили його і ладились перебоєм видістали ся із табору. Наливайко вже перелазив через вал. Счинив ся такий пекольний галас у таборі, що ляхи прискакали на конях дивити ся. Та Наливайка поконали, закули в кайдани і видали... Видали і наших славних полковників... Видали хоругви, клейноди, гармати і всю збрую. Тоді Кремпський, бачучи, що ціла справа пропала, зібрав коло себе вірну дружину і перебив ся через ляцьке військо. У тім пеклі я втратив голову і вже рішив ся тут загинути. Та послушайте, яку тепер штуку втяла ляшня. У пунктах угоди того не було, чого тепер зажадав Жолкевський. Було умовлено, що ми усі можемо свобідно відійти, куди нам завгодно. На те взялись жонаті козаки,

щоб тим способом вратувати своїх жінок та діток. Та Жолкевський уже по тім, як ми видали усю зброю і стали голіруч, додав ще один пункт, а то, щоб ті пани, що з ним були, пізнавали підданців-хлопів і забирали їх із собою.

Ми кричали: зрада! такого в умові не було, ми не пристаємо. — Як не пристаєте, то обороняйтеся, — каже Жолкевський, солоденько усміхаючись, — баталія йде далі.

А якаж то могла бути баталія? Ляхи були в нашім таборі, ми без зброї, а між нами голосять жінки і плачуть діти.... Нас взяла розпука. Кождий хапав, що під руки попало. Я виломив із воза люшню. Тоді польське військо розізвирене, що стільки з нами намучилось, кинулось нас різати, як баранів. Не жаліли нікого, різали жінок і малих дітей.... Уявіть собі, що там діялось, бо я не в силі вам сього розповісти. Польські жовніри знасилували жінок, а відтак розтинали їм животи. Малих дітей застромлювали на списи, і перекидали один одному. Мене обскочили і якийсь ляшок пізнавав у мені свого підданця. Зі мною робилось щось страшного. Згинути, то згинути, але мене вольного чоловіка в підданство брати? Я скочив до нього, як ранений кабан, і зацідив його люшнюю по голові так, що мозок відразу вискочив. Дісталось також і тим, що мене хотіли живого брати. А що в тім місці табору було менче люду, то я замислив себе ратувати втечею. Я втівав, що сили, поки не добрався в комиш. Тут було велике болото, і з сього боку наш табор не був окопаний. Там я пересидів дві доби пючи гнилу воду з багна. Сюди чув я страшні крики, голосіння і плач. Та вони, собаки, не мали найменшого милосердя над жінками, здавалося поганим, що у сім таборі зібрався цілий український народ, та що тут відразу все хлопство вимордують. По двох днях, коли все втихло, я викрався з болота і втік...

Дібравши ся до Дніпра, кого я там стрінув?

Я стрінув Підвисоцького, що йшов нам на підмогу... З ним получив ся і Кремпський з своїми недобитками. Та вже не було кому помагати. За тим ішли із Низу Запорожці. Коли би було ще два дні перетримати, то Жолкевському була би одна нога не вийшла жива. Підвисоцький мав думку зайти їх ід заду від Дніпра.

Чи се не кара божа? За незгоду, за кириню, за зраду своїх товаришів, за смерть Лободи.

— А як воно тепер на Січи, коли стільки народа витратило ся? — питає Петро.

— Багато народу витратило ся, то правда, а народу буде, бо він не пропаде, ми ще зміряємо ся з ляхами, і наша земля буде вольна. На те не довго ждати, але воно буде, як не тепер, то в четвер. Військо у нас буде, та коби лише добра голова знайшла ся, щоби усе гаразд запорядити.....

Оповідання старого Пугача залягло глибоко в душу козакам. У Петра виступав тепер що раз в ясніщих зарисах той конфлікт, який витворив ся між тими, що мають, а між тими, що не мають нічого. Бож та ціла буча ізза того пішла. Пани хочуть, щоб бідні на них робили, а вони, щоб безжурно панували.

Було вже пізно в ніч. На небі зорі попеременяли ся. Деякі вже й позаходили, инчі посунули ся на своїй дорозі далеко. Косарі стояли високо на полудни. Козаки сиділи при великій ватрі і куняли. Дехто поліз під шатро і захріп. Старий Пугач поліз на віз під буду, накрив ся кожухом та невдовзі сильно захропів. Коні хрупали зерно, стоячи на припоні коло возів. Десь далеко завили вовки, зразу один, наче би давав гасло до загального виття, за ним инчі. Сторожні козаки проходжували ся повагом по замерзлому снігу, позіхаючи голосно. Петро з Марком сиділи ще при огни, покуруюючи люльки.

— Один з нас най йде спати, — каже Петро до Марка, — опісля змінимо ся.

— Якось не хоче ся заснути. Так то оповіданне залізло в голову, страхіття по мізку снуєть ся, що годі забути.

— Тепер бачимо Марку те, чого ми в Острозі не знали. Як воно добре, що нас доля із відтам вивела. Що було би з нами стало ся? Булиб ми вчили ся далі, переливали з пустого в порожне, а відтак були би ми на віки приковані до їх милости князя, кайданами вдячности, а може згодом були би заложили шию в панське ярмо, і стали ся панськими собаками, як багато инчих.

— Та ще на князя Константина нема що нарікати, там народови добре живєть ся.

— А що буде потім? Він же не вічний, його ціла фортуна перейде в ляцькі руки, а тоді руський народ вийде на тих богацтвах гірше. Краще, щоб їх не було.

В тій хвилі коні стали непокоїти ся і форкати. Дві собаки, що повлазили на вози, посхачували ся і заворчали. Петро вже був на ногах. Старий пугач встав теж і протер очи. Він спав чуйно, наче птиця на гилячці. Дивив ся в даль. Десь далеко чути було гаркотіння.

— Тічня біжить! Гей, хлопці! До рушниці! Будемо мати гостий, нуте, хлопці, повідвезуйте коний.

— Коби лише не порозбігали ся, — завважав Петро.

— Ти, козаче, хиба не знаєш степових коний. Побачиш, як наш степовий кінь від вовка обороняєть ся.

— Всі посхачували ся, і згуртували ся при огні. Поспускали коний. Вони стали бігати, позадиравши хвости, але ніодин далеко не відбігав. Опісля один з них заіржав голосно. Голос лунав далеко по замерзлому снігу. На той знак всі коні згуртували ся в колесо, головами до середини.

— Дивись, — каже радісно Пугач, — яка мудра твар. Побачиш, як вони гарно обороняють ся.

А гаркотінне вовче що раз зближало ся. Те-

пер козаки, які повлазили на вози, могли бачити чорну плахту на снігу, яка швидко тяглась до табору. З переду бігла велика вовчиця, а те все гнало, наче би великий та широкий хвіст якоїсь потвори.

— Хлопці! — гукав Петро, — рушниці наготові. Як наблизять ся на пятьдесят кроків — пали!

Точка зближала ся. Гукнули стріли в цілу купу. Тічка розбігла ся на всі сторони і стала атакувати зі всіх боків. Багато вовків остало на білім снігу.

— Дивись на коні, — говорив Пугач до Петра, — то варто видіти.

Справді варто було видіти. Скільки вовків кинуло ся на коний. Вони страшенно заквичали, наче безроги, а відтак стали бити копитами поза себе. Скільки вовків вертілось по землі в судорогах. А коні ані рушились. Стояли в збитій масі, один при другім. Понизили голови, і дивились поміж ноги поза себе.

— А що, не славні, не козацькі коні, — гукав Пугач, — не дадуть ся, їй Богу.

Тим часом козаки стріляли густо, вже на близьку віддаль.

— Хлопці, шпуряйте на них головні, то собі підуть до чорта.

Так воно і сталось. Набили вовків багато, а решта пішла в розтіч. Стало стихати стрілянне. Тепер і собаки позіскакували з возів і пустили ся за вовками. Пугач їх прикликав до себе.

— От, дурні, було би вам капут, як би так вовки на вас обернули ся.

З того всего тільки було шкоди, що одного коня вовк шарпнув зубами, і добре скалічив в удо. Його зараз перевязали, засипавши рану порохом. Та вже до ранку ніхто не спав, а як йно стало на світ заносити ся, приказав Петро ладитись у дорогу.

— А що з вовками зробимо?

— А вжеж поздираєть ся шкуру, тепер під різдво кожух добрий, не пустить, — каже Петро.

— Киньте їх до чорта, — каже Пугач. — То не на козацький кожух. Козакови кожух овечий найкраще любить ся. А з тим ми би цілий день возили ся.

Рушили в дальший похід. Знову залунала по степу весела пісня. Веремя було дуже гарне, погідне, хоч мороз що раз більшав.

І так ішла дорога одноманітно далі. З возами не можна було поспішати, але нікому не кучилось. На нічлігу було весело. Стрінули скілька лісів і не бракло палива. Під ніч розкладали великанський огонь, який ogrівав і людей і коні.

Аж на посліднім нічлігу стала ся велика пригода, яка всіх втішила.

Вже було далеко по півночи, на землю насіла велика імла, що не було нічого видно. Усі засипляли мертвецьким сном. Гукнув стріл сторожного козака, і всі посхапувались. Під табор підходили якісь люди. Вартові стали стріляти далі. Непрохані гості стали утікати, що сили, чути було тупіт утікаючих коний.

Козаки розбігли ся і побачили раненого татарина. Він лежав на землі з підстріленою ногою.

— От, гість, — гукали козаки, — а нуте, хлопці, бийте псубрата на втіху.

Надбіг Петро і крикнув:

— Не руш його — від нього довідаємо ся, чого вони хотіли, може де недалеко більша сила татарська, підведіть його до табору.

Узяли татарина попід пахи, він зуби закусував із болю. З ноги йшла кров.

— Я тобі скажу, не питаючись, — каже Пугач. — Вони йшли коний красти.

Посадили татарина при ватрі; Петро каже:

— Давай, я йому поперед усього ногу перевяжу.

— От, невидальщина, — каже один козак, — я його зараз перевяжу ножакою по шиї.

— Не руш, кажу, — крикнув грізно Петро, — і ніхто не важ ся мені перепиняти роботу.

Петро розтяв ножом одіж, оглянув рану. Вона не була велика. Кість була ціла. Він засипав рану порохом і обв'язав чистим полотенцем.

Татарин був старий, змарнілий дідко з ріденькою борідкою і поморщеним лицем, начеб йому шкуру ниткою поперешивав. Він дивився заляканими очима на Петра і лебедів.

— Не забивай бідна Ахмед, козак. Аллаг тебе благословити буде.

— Чого ви сюди лізли? — питає Петро.

— Ми йшла коні красти. У нас біда, нема їсти, — говорив Ахмед, — у мене пять дітей малих, голодних, я бідна, дуже бідна....

— А дайте йому, товариші, їсти, він бідний голодний.

Козакам се не подобалось, стали воркотіти.

Петро випрямився і поглянув грізно поза себе.

— Тихо! Хто хоче з моєю рукою познакомити ся, виступай! Непослуху я не стерплю. Розумів?! Який відважний різати немічного бідака. Ти покажи, що вмієш з татариним, коли він дужий.... стидайте ся. З вас мають бути лицарі, а показуєтесь вовками над падлиною. Казав: принести їсти.

Зараз втихло. Один приніс і подав татарини кусок паляниці. Ахмед їв лакомо, аж давив ся.

— Дайте йому чарку горілки — пий, небоже. Твій Магомед не заборонив горівки пити, бо її ще не було.

Ахмед хопив Петра за руку і став її цілувати.

— Нехай тебе Бог і Магомед його пророк благословить на твоїй дорозі, ти добра чоловік, Ахмед буде за тебе молити ся.

— Не болить тебе рана?

— Пече, але то нічого...

— Ти вмієш на кони їхати?

— Кожда татарин вміє.

— Хлопці, збирайте ся, в дорогу пора. Вже годі спати... Татарини дайте мого сивого коня.

— Що нашому осаулови стало ся? — говорили між собою козаки, — козак, хоч куди, а тарина не дасть зарізати.

— Чи се послідний наш нічліг? — питає Петро Пугача.

— Перед заходом сонця будемо в Січи.

І знову залунала пісня і похід рушив. Петро каже до Татарина:

— Як зближимо ся до Січи, ти собі їдь з Богом. На Січ тебе не поведу, бо я там не пан і не знаю, що би з тобою стало ся.

— Ти добра чоловік, Бог тебе благословити буде. Мої бідні діти були би пропали із голоду. Алах хай тебе милує. Ти світло моїх очей, я тобі ніколи того не забуду. Ахмед вміє бути вдячний, навіть джаврови...

Петро не говорив нічого.

Вже було геть зполудня. Ярке сонце посилало послідні гострі проміні по замерзлій землі. На обрію було видно якісь купи, наче би осніжені гори. Із поза них виходили густі дими. Валка стала над берегом замерзлої широкої ріки. Петро питає Пугача:

— Що се, батьку?

— Се Січ-мати, хрестіть ся, хлопці.

Козаки познімали шапки, і стали хрестити ся.

Петро був дуже зворушений. Ось ціль його дороги, його бажань. Що його тут жде? Чи справдять ся пророкування його приятелів? Чи справді жде його тут слава? І по умі Петра шибали думки блискавкою. Серце сильно било ся. Він став у душі відмовляти молитву. Чим раз ближче приходили до Січи. Усе було застелене снігом. З високого берега видно було багато будівель за валами, з яких виходили прямо в гору густі дими. Лише ворота було знати. Побіч них стояли на валах дві гармати. На валі проходжував ся вартовий козак з мушкетом. Ко-

заки стали зїздити з берега. Петро каже до Татарина :

— Нам пора розстати ся, їдь собі, чоловіче, з Богом. Коня тобі дарую, бо се мій кінь.

Татарин опять став лепетати благословення і поїхав. Та за хвилю обернув ся до Петра тай каже :

— Осауле, до мене ходи, щось скажу.

Петро підїхав.

— Слухай козак, мене Магомед покарає, що я тобі зраджу своїх. Але я за тебе спокутую, ти того варт.

Він наблизив ся, до Петра і каже півголосом :

— Бережіть ся, козаки: сеї весни піде велика орда татарська з Менглі-Гіреєм на вашу землю. Велике нещастє на вашу землю буде. Пограблять вас і ясир возьмуть. Всі мусять йти, кому прикаже його світлість хан. Може і я піду, хоч я спокійна чоловік. Бережіть ся! — З тими словами він потиснув коня і почвалав вихром.

Петро стояв на березї Дніпра. Далеко на право і на лїво розлягалась замерзла ріка. Лише на однім рукаві простягалась синя лента, якої мороз не одолїв...

Десь далеко грав Дніпро-Словутиця на своїх порогах.

Петро був захоплений. Він забув про все, що коло нього творило ся, забув, по що сюди приїхав, забув про товаришів, що стояли під воротами матері Сїчи.

Петро зняв шапку і молив ся.

— Дніпре-Словутице, батьку! Ти свята ріко України! Чи є українське серце, яке би не забило живіще, наблизивши ся до Тебе? Ти давний свідку нашої бувальщини, нашої величи і упадку.

...На твоїй дорозї поставив Господь могутні пороги. За ними криєш ти тих бідних діток, яким тісно стало на Україні. А сї пороги, то твоя мова. Горе тому, хто її не розумів.

...Ти сердиш ся та гримасеш на твоїх діток нерозумних, та грозиш ворогам. Доля України звязана з тобою по вічні часи. Україна тоді загине, як твоє русло висохне!

...Дніпре! Ти український Йордане, свята ріко!...

— Гей Петре! Осауле! — гукали козаки, — чого задивив ся?

Петро начеб зі сну прокинув ся, протер очи і спустив ся з берега в низ...

За той час Пугач обміняв ся гаслом з вартовим козаком. Відчинились ворота, і ціла ватага туди віхала.

Петро опинив ся в запорожській Січи.

ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО:
„УКРАЇНСЬКА КНИЖКА“

I. Серія: **„НАШИМ НАЙМЕНЧИМ“.**

(Ілюстроване видавництво для дітей).

Редактор: **Антін Крушельницький.** Ілюструє: **Олена Кульчицька.**

1. Дурень і його жінка жаба панна, народня казка, 14 образків	0-50 К
2. Богатий Марко, народня легенда, 14 образків	0-50 „
3. Лисиця і вівця, народня байка, 14 образків	0-50 „
4. Котиқ і півник, народня байка, 14 образків	0-50 „
5. Два брати. — Грішник, китайські народні казки, 14 образків	0-50 „
6. Цар Лев, народня байка, 30 образків	1-— „
7. Повінь, китайська народня казка, 14 образків	0-50 „
8. Господар і вуж. — Сом, рак і ворона. — Вюн і шука. — Лисиця і рак, народні байки, 14 образків	0-50 „
9. Пімста звірів, народня байка, 14 образків	0-50 „
10. Сорока і когут. — Лисиця і журавель. — Лебідь, шука і рак, народні байки, 14 образків	0-50 „
11. Про морського царя й його дочок, народня казка, 22 образки	0-80 „
12. Песинський, жабинський, сухинський і золотокудрії сини царяці, народня казка, 22 образки	0-80 „
13. Про бідного парубка й царівну, народня казка, 22 образки	0-80 „
14. Вовк і козенята. — Вовк і заяць, народні казки, 14 образків	0-50 „
15. Кому трудніше працювати. — Старий Максимець. — Кому зозуля кувала? народні оповідання, 22 образки	0-80 „
16. Три брати і Бог. — Як Бог нагородив бідного чоловіка? народні легенди, 14 образків	0-50 „
17. Дідова дочка. — Про коваля і бабу людодьку, народні казки, 14 образків	0-50 „
18. Про Марусю — козацьку дочку, народня казка, 14 образків	0-50 „
19. Про богатиря Сухобродзенка Івана і Настасю прекрасну, народня казка, 50 образків	1-60 „
20. Очаківська біда, народній переказ, 14 образків	0-50 „

Друкують ся:

21. Лисичка-сестричка.	26. Соломяний бичок.
22. Як журавель учив лисичку літати.	27. Лови.
23. Крепак і чорт.	28. Летючий корабель.
24. Коза-Дереза.	29. Гордий цар.
25. Лисичка сваха.	30. Золотий черевичок.

ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО:

„УКРАЇНСЬКА КНИЖКА“.

Редактор: *Антін Крушельницький*.

II. Серія: „НАРОДНЯ БІБЛІОТЕКА“.

1. *Одарка Романова*, **Пан та чабан**, казка, 17 образків Олени Кульчицької 1-80 К
2. *Іван Грипнякевич*: **Шляхами слави українських князів**, з образками Олега Лошнева, (друкуєть ся).
3. *Гр. Квітка - Основяненко*: **Перекотиполе**, з образками Микити Вихора 1.— „
4. *Володимир Гнатюк*: **Баронський син в Америці**, вибір з народніх казок, 40 ілюстрацій Юліяна Панькевича (друкуєть ся).

III. Серія: „ЛІТЕРАТУРНА БІБЛІОТЕКА“.

1. *Антін Крушельницький*: **Рубають ліс**, повість у двох томах, на гуцульських мотивах, ілюстрація на окладці Олени Кульчицької 15.— „
2. *Андрій Чайковський*: **Побратими**, історична повість з часів Сагайдачного, з портретом автора й ілюстрацією на окладці Олени Кульчицької 7.— „
3. *Петро Карманський*: **Al fresco**, віршована проза (сатири на теми воєнної доби) — (друкуєть ся).
4. *Юліян Отільський*: **У царстві золотої свободи**, історична повість. (друкуєть ся).

B 3.812

1